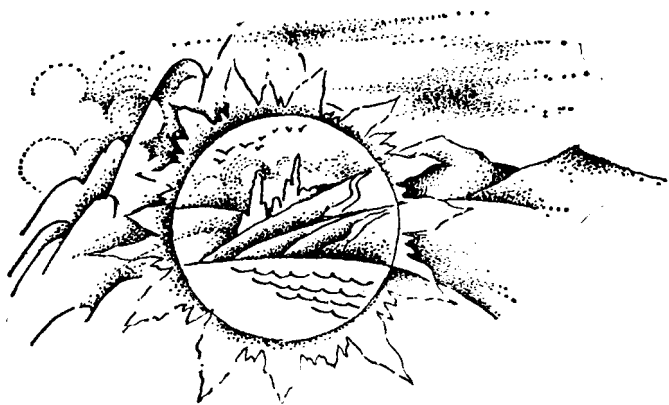

НОСИР ФОЗИЛОВ

УСТОЗЛАР ДАВРАСИДА

Ҳикоялар,
эсселар ва қисса

Тошкент
Ўзбекистон ЛҚСМ Марказий Қомитети
«Ёш гвардия» нашриёти
1988

Ф $\frac{4702570200-23}{356 (04)-88}$ 40-88

ISBN 5-633-00040-4

© Издательство «Еш гвардия», 1988.

ЯХШИЛАРГА ЁНДОШИБ

ҲИҚОЯЛАР, ЭССЕЛАР

ТУЕНА

Олмаотага сафаримнинг охирги кунлари. Гўзал Медев, Олатов бағридан, тенгқур ёзувчи дўстларимнинг меҳрибон даврасидан ҳозиргина меҳмонхонага қайтиб, юмшоқ креслога ўзимни ташладим. Мана, сафар ҳам қариб қолди. Эртага қайтишим керак. Самолётга билет олганманми, олганман. Дўстларим билан хайрлашдимми, хайрлашдим. Энди фақат нарсаларимни йиғиштириб чамадонга солиш қолибди, холос.

Шу ўйлар билан ўтирганимда тумбочка устидаги коферанг телефон қисталанг жиринглаб қолди. Трубкани кўтардим:

— Алло.

— Ай, Носир сенмисинг?— деган ҳирилдоқ товуш эшитилди. Дарров танидим.

— Менман, Собит оға!

— Ай, сарбола, сен қайда журсин? Боядан бери телефон сўгаберип...

— Болалар билан тоққа чиққандик...

— Маъқул, эндеше кел бери.

Ростини айтсам, жуда чарчагандим, ҳеч қаёққа боргим йўқ эди. Лекин у кишининг гапини ерда қолдириб ҳам бўлмасди. Шундай бўлса ҳам:

— Жуда чарчаб келгандим, Собит оға. Бир оз ётиб дам олсам дегандим,— дедим журъатсизроқ.— Зарур гапингиз бормиди?

— Жигитсин-ғўй, шаршадим дегени уялмайсинба?— деди у киши. Товуши боягидан баландроқ чиқди.— Кел мунда! Марям женгейнинг эт осип, саған қарап ўтир!

— Хўп, хўп, бораман...

Оғанинг гап оҳангида пўписа бор эди. Телефон трубкасини аста жойига қўйдим. Буни қаранг, пўписа билан айтилган гапда ҳам меҳрибонлик, одамнинг бошини силаганда юз берадиган яхши кайфият ҳисси ҳам бўларкан. «Э, бўлганча бўлди,— дедим ўзимча товушимни

чиқариб.— Йиғиштириб ололмайдиган нима бор шунча? Бир қатор кийимлариму ёзувчи ўртоқларим эсдалик учун ёзиб берган китоблар. Тағин нима? Бўлди! Келиб жойларман чамадонга».

Хонамни беркитиб, пастга тушганимда соат кечки еттилар эди. Шаҳарнинг энг гўзал, энг гавжум жойига тушган «Олмаота» меҳмонхонасининг олди яна ҳам очилиб кетган, шаҳарга оқшом салқини тушгани учунми, меҳмонхона эшиги олдида одамлар сероб: биров келаётган, биров кетаётган, хиёбонларда сайр қилиб юришган. Фавворалар осмонга сапчишда бири-биридан ўз-ман дейди.

Мен аста юриб, Абай номидаги опера ва балет Катта театри майдонига чиқиб олдим. Шу ердан тахминан икки кўча ўтиб, чап томонга юз метрча юрсам, Собит оғанинг уйида бўламан. Муқон Тўлебоев кўчаси, 125/129,3-квартира.

...Иккинчи қаватга кўтарилиб, қора дерматин қопланган икки тавақали эшик четидаги қўнғироқ тугмачасини босдим. Кўп куттирмай эшик очилиб, Марям опа кўринди. Тўғри ошхонадан чиқиб келипти шекилли, олдида қизил гулли пешбанд тақиб олган, иссиқдан юзлари қип-қизариб кетган эди.

— Айналайин сарбола, кел, кел...—у бир чеккага ўтиб йўл бераркан, орқасига ўгирилиб деди:— Собит, келди сарболанг! Кел, кел!

— Ассалому алайкум...

— Ваалейкум...— деб ичкаридан Собит оға чиқиб келди. Ишлаб ўтирган экан шекилли, эғнида йўл-йўл пижама, бошида қора духоба тақия.— Қалай, сарбола, зерикпедингбе? Анав шайтандар сени зериктирмейдигўй. Қане, тўрге ўт. Мина диванга ўтир. Анов пўстектинг устине шигип тепкилеп-тепкилеп ўтир. Ангиме бор, кейин айтам,— деб менга бир қараб қўйди.— Мен ҳозир...

Собит оға шундай деди-да, чап қўл томондаги эшикка кириб кетди. Иши бўлса керак-да. Мен аста диванга келиб ўтирдим-у, беихтиёр оёғимнинг тагидаги пўстакка қарадим. Каттакон қора айиқнинг териси. Юнларининг ўсиқлиги нақ бир қарич келади, тўрт оёғи тўрт томонга тарвақайлаб кетган, гўё бошини гиламга қўйганча уйқуга кетгандай чўзилиб ётарди. «Оддийгина айиқ териси. Нега Собит оға, тепкилаб-тепкилаб ўтир, деди? Гап бор, кейин айтаман, деди-ку! У қанақа гап экан?»—

деган фикр ўтди хаёлимдан. Уёқ-буёқни томоша қила бошладим. Каттакон зал. Зал ўртасида устига яшил мовут қопланган каттагина стол, атрофида стуллар териб қўйилган. Поллар силлиқ паркет. Аста ўрнимдан туриб, деворларга илиғлик суратларни томоша қила бошладим. «Мана буниси акварелда, ҳув анавиниси мойли бўёқда чизилибди... Ҳаммасидан ҳам бурчакда тургани жонли чиқибди, нимада чизилган экан-а? Ие, кашта-ку бу! Во ажабо! Қайси санъаткорнинг иши экан? Мўйқаламда ҳам бунчалик жонли чиқмас. Қаранг, Собит оғанинг худди ўзи: устида қозоқи жун чакмон, бошида сувсар телпак, кўзларини сал қисиб, жиндек қувлик билан кулиб турибди. Кимнинг иши бўлса ҳам ишқилиб қўл-кўзи дард кўрмасин-да!»

Залдаги қарийб ҳамма суратлар Собит оғага юбилей кунлари совға қилинган, аксари санъат асарлари эди. Томоша қилиб туриб, кўнглим фахр ҳисси билан тўлиб кетди. Қаранг-а, ёзувчига шунча ҳурмат, шунча иззат-икром! Булар орасида оддий китобхоннинг ҳам, эътиборли ташкилотларнинг ҳам... Собит оғага қилган тортиқлари, дил сўзлари бор. Ёзувчига бундан ортиқ мукофот борми? Музейга айланиб кетибди бу зал.

Чап томондаги жавон устида турган каттакон пахта гулли вазага кўзим тушиб қолди. Беихтиёр: «Ие!» — деб юбордим. Гўё узоқ юртда бир танишимни учратиб қолгандай ҳаяжонга тушдим. Шубҳасиз, бу Тошкент чинни заводининг маҳсулоти бўлса керак. Аста юриб, жавон олдига бордим. Ҳа, худди ўзи. Вазага Собит оғанинг кулиб турган сурати ишланган, гўё пахта чаноқларидан гулчамбар ясаб, ўраб қўйилгандай... Мен энди бўйимни чўзиб, вазанинг бўйнига ҳуснихат билан битилган олтинранг ёзувларни ўқимоқчи бўлаётгандим, ичкаридан Собит оға чиқиб қолди:

— Ўзбеклардинг сийи,— деди у фахр билан.

У ҳам вазага бир оз тикилиб қолди. Юзларида мамнунлик аломати, чамаси, у ўзига ваза топширилган ва етмиш йиллиги билан табриклаганлари ҳаяжонли дамни кўз олдига келтирди чоғи, дили яна ҳам ёришиб кетди. Ундаги бу кайфият аллақачон менга ҳам юққан, вазага ҳавас билан қараб турар эдим...

— Жур, сарбола,— деди бир пайт, елкамга қўлини ташлаб,— женгейингнинг эти-де пискен шиғар.

Биз кетма-кет бошқа хонага кирганимизда ташқарига аллақачон оқшом қоронғилиги тушган, ичкари эса

биллур қандил нуридан чароғон, Марям опа стол усти-
ни яшнатиб қўйган эди. У ошхонадан ҳазил қилиб чиқ-
ди:

— Бул сарболанг келгели бери салем беруди бил-
мейди. Қиздар мен жургеннен амамба?

— Сўлай шиғар,— деб қувлик билан кулди Собит
оға ҳам.

Мен бу гаплардан сал қизариб кетдим шекилли:

— Қани, сарбола, қизарма,— деб столга таклиф
қилди Марям опа,— мен қазир тамақ олиб келем...

Стол устида ҳамма нарса бор эди. Биз қази деб фа-
қат ичакка тиқилган йилқи гўштини тушунамиз. Лекин
мана бу столда турган қази бўлакча. У ичакка тиқилма-
ган, ёғи тўрт энлик десам лоф бўлмас, олтиндай қулф
уриб турибди. Оғзингга солсанг, эриб кетаман, дейди.
Мана буни ҳақиқий қази деса бўлади!

Марям опа буғини бурқиратиб бир лаган бешбармоқ
олиб кирди.

...Овқатдан сўнг мен эртага Тошкентга учишимни,
нарсаларим ҳали йиғиштирилмаганини айтиб, рухсат
сўрадим.

— Эртеге қай вақтда ушасин?

— Ун иккиларда.

— Уҳ-ҳў,— деди Собит оға чўзиб.— Вақтинг кўп
экан. Сен мунда қол.

— Бул сарболанг номерине қиздарди шағирип қўй-
ган бўлар,— деб тағин ҳазил қилди Марям опа.

Қолмасликнинг иложи бўлмади. Қолдим. Анча ма-
ҳалгача уёқдан-буёқдан гаплашиб ўтирдик. Аҳён-аҳёнда
Собит оғанинг бояги: «Пўстакнинг устига чиқиб тепки-
лаб-тепкилаб ўтир... Гап бор, кейин айтаман», дегани
эсимга тушар, уни сўрашнинг мавридини тополмасдим.
Вақт алламаҳал бўлгач, Собит оға ўрнидан турди:

— Ол, сарбола, мен жатарда кўшени бир айланиб
келетин адетим бор. Борнинг келсе, жур. Борнинг кел-
месе, анов диванга жатип дем ол,— деди бурчакда тур-
ган дастаси болтанусха қора ҳассасини қўлига олиб.

— Мен ҳам?— дедим шайланиб. Чол одам сайр қи-
ламиз деб турганда қандай қилиб диванга чўзилиб ёта
оласан?— Кетдик!

Кечки соат ўн яримлар чамаси Муқон Тўлебоев кў-
часида аста юриб боряпмиз. Бир яхши жойи, бу кўчадан
транспорт юрмас экан. Сердарахт хиёбон, ҳукумат ки-
шилари, санъаткорлар, ёзувчилар турадиган кўча бўл-

гани учунми тинч, осуда экан. Атрофни неон чироқлари сутдек ёритиб турибди, у ер-бу ерга креслосимон чиройли скамейкалар қўйилган, кеч бўлиб қолгани учун одамлар сийрак, фақат унда-бундагина бир-иккита одам қўлтиқлашиб юришар, скамейкаларда ўтириб суҳбатлашишар, ҳордиқ чиқаришар эди. Биз хиёбон бўйлаб бир-бир босиб кетяпмиз, бетон ариқчалардаги сувнинг майин жилдираши қулоққа ёқимли эшитилади.

Кўча бошига чиқиб, орқамизга қайтдик. Собит оғанинг уйидан бу ергача чамаси икки чақиримча келар экан. Оғанинг айтишича, ҳар куни кечқурун ётиш олдидан шундай сайр қиларкан. Яхши одат. Қани энди биз ҳам шундай қилсак. Ё қунтимиз йўқ, ё аҳамият бермаймиз. Ишқилиб, иккисининг бири... Ярим йўлга келганимизда бояги пўстак ҳақидаги гап эсимга тушиб қолди. «Ҳозир аини пайти, сўрасаммикан?»— деб ўйладим. Ахир юрғат қилиб ўша гапни эслатдим:

— Собит оға, бояги пўстак...

Собит оға бу гапни эшитиб, йўлидан тўхтади. Фикрини йиғиштириб олиш учун бўлса керак, бирпас жим қолди-ю, атрофга аланглади. Сўнг дарахт тагидаги скамейкага кўзи тушиб:

— Жур, анда ўтираммиз...— деди-да, ўша томонга юрди. Мен унга эргашдим. Скамейкага бориб ўтирганимиздан сўнг аста гап бошлади:

— У пўстак...

* * *

...«Учқудуқ» яйловининг оқшоми гўзал бўлади. Кундузлари аксинча, қуш учса қаноти, тулпор юрса туёғи куяди. Эҳтимол яйлов қум ўртасига жойлашганидандир, балки бошқа сабаби бордир ё эса бу жойларнинг табиати ўзи шундайми, иссиқ билан салқин худди тун билан кун алмашингандек алмашиниб туради.

Кундузги нафас қайтарувчи иссиқ тафтидан бир оз ороми қочган қўйлар ҳозир шох-шаббадан ясалган четан қўра ичида ҳузур қилиб, бирининг устига бири бош қўйиб ётибди. Аҳён-аҳёнда қўра атрофидаги итларнинг ҳуришларини, чирилдоқларнинг бир-бирига гал бермай чириллашини ҳисобга олмаганда, теварак-атроф жимжит. Ердан кўра осмон ёруғроқдай. Негадир юлдузлар бугун ҳар кунгидан ёруғ порлаётгандай. Ёшгина чўпон Дўнан қўра четидаги пастаккина қўлбола сўрида жимир-

жимир қилаётган юлдузларга боқиб, хаёл суриб ётибди. Афтодаҳол. Четан қўрадан сал нарида иккита ўтов қорайиб кўриниб турибди; бири амакиси — Бекмурод оғаники, иккинчиси — ўзиники. Икки ҳафтадирки, у ўтовига бош суқмайди, бош суқишга юраги дов бермайди. Кечалари шу сўрида ётади. Нега эканини ўзи билади, икки ҳафтадирки, кўнглига қил ҳам сиғмайди. Хаёл сургани-сурган: уҳ тортади, амакиси билан янгасига билдирмай холироқ жойда кўзёши ҳам қилиб олади...

Бугун ферма мудури Бўронбой оға райондан анчамунча хабарлар олиб келди, газеталар ташлаб кетди. У олиб келган хабарлардан биттаси шу эдики, совхоз маъмурлари бу ердаги чўпон-чўлиқлар ихтиёрига битта кажавали мотоцикл берадиган бўлишибди. «Ана шунақа,— деди ўзича Дўнан.— Ҳамиша шундай бўлади. Бир кориҳол юз бермагунча улардан бир нарса униши қийин. Энди мотоциклини пишириб есин. Бўлар иш бўлиб, бўёғи синганда мотоцикл берармиш-а! Ҳе, ўргилдим!..» Бўронбой оға олиб келган газеталарнинг хабар қилишича, олтмиш ёшга тўлиши муносабати билан районга таниқли ёзувчи Собит Муқонов меҳмон бўлиб келармиш. Газетада унинг каттакон портрети босилибди, область қаламқашларининг у ҳақдаги анчагина мақола ва табриклари эълон қилинибди. Эртага келармиш, катта тантана бўлармиш. Бўронбой оғанинг гапига қараганда, район раҳбарлари, «Собит Муқонов келса, одамлар райком биноси ёнидаги клубга сиғмайди», дейшиб, унинг тўйини район марказидаги очиқ майдонда ўтказмоқчи бўлишибди. «Жуда тўғри ўйлашибди,— хаёлидан ўтказди Дўнан ҳамон чалқанча ётаркан,— шундоқ катта ёзувчи меҳмон бўлиб келади-ю, шапалоқдеккина клубга одам сиғармишми?.. Эҳ-ҳ... Қалдирғочим, сен шўрлик Собит Муқоновнинг асарларини севиб ўқирдинг. Айниқса, «Бўтакўз» романини қўлингдан қўймасдинг, унинг қаҳрамонлари сенинг қадрдон кишиларингга айланиб кетган эди... Қалдирғоч, жонгинам, мана, эртага ўша сен яхши кўрган Собит Муқонов районимизга меҳмон бўлиб келяпти... Қани сен!—Дўнанининг ҳалқумига бир нарса тиқилгандай бўлди, анчагача жим ётди... сўнг бир гап эсига тушди шекилли, мийиғида кулган бўлди.— Ой-кунинг яқинлашган кезлари эди, сенинг бу гапларинг бир умр эсимдан чиқармиди, жонгинам. Ярим кечаси эди, сен бўлажак фарзандимиз буйрингдан туртаётгани-

ни ҳис қилиб бағримда эриб ётардинг, Мен ҳам ўзимча бу бахтдан маст эдим. Шунда сен уйда иккаламиздан бошқа ҳеч ким бўлмаса ҳам, худди биров эшитиб қоладигандай қулоғимга: «Дўнан оға, агар қиз кўрсак, исминни — Бўтакўз, ўғил кўрсак — Асқар¹ қўямиз», дединг. Мен сени шунда бағримга маҳкамроқ босдим. Бу рози бўлганим эди...»

Ҳозиргина Дўнанинг кўз ўнгида чарақлаб турган юлдузлар аввалига бир жимирлади-ю, сўнг аста-секин хира тортиб кетди, кўзининг қийиғидан чаккасига иссиқ ёш қуйилди, ҳалқумига бир нима келиб тиқилди. У ўзини эплаёлмайд юзтубан ўгирилиб, тагига тўшоғлиқ айиқ терининг ўсиқ юнглари қаттиқ ғижимлаганича елкалари силкиниб анча ётди...

— Ҳой Дўнан, ухлаб қолганмисан?!— деган товушдан Дўнан сакраб турди. Бундай қараса, бошида Бекмурод оға фонус кўтариб турибди. У фонусни юқорироқ кўтариб, Дўнанга тикилди.—Ие, тентак, бу нимаси? Арт кўзларингни! Шунга ҳам кўзёшими? Бўлди, борасан. Қўйларни бир кунга ўзим эплаб турарман. Лекин, бола, кечқурун қайтиб келасан.

— Хўп, — деди Дўнан кулгидан ўзини зўрға тийиб ўзи шундай бир аҳволда турмаганида борми, думалаб-думалаб кулган бўларди.

— Ҳа, шундай бўлсин.

У қўйлардан хабар олиш учун бўлса керак, қўлида фонус, четан қўранинг ортига ўтиб кетди. У кетгач, Дўнан пиқ этиб кулиб қўйди: «Мен нима ғамда-ю, у нима деб тушунди? Уни қара-ю, ҳа майли, ҳар қалай, худодан бўлибми, қайсарлигидан бир тушай деди. Рухсат тегиб турганда борсам бориб кўриб келай, Қалдирғоч, сен учун ҳам кўриб келай...»

Гап шунда эдики, кундузи ферма мудирини Бўронбой Собит Муқоновнинг районга меҳмон бўлиб келиши ҳақидаги хушхабарни олиб келганда, Дўнан, шаҳарга тушиб, уни кўриб қайтиш учун амакисидан рухсат сўраган, аммо у турли баҳоналарни рўқач қилиб, Дўнанга рухсат бермаган эди. Мана ҳозир уни афтодаҳол бир ҳолатда кўриб, дийдаси эриб кетди шекилли, рухсат бериб юборди.

Бекмурод оғанинг гапи астойдил экан. Дўнан эрта-

¹ «Бўтакўз» романининг қаҳрамонлари.

лаб турса, ягона тўриқ қашқа эгарланиб турибди. Буни кўриб Дўнан эътироз билдирган бўлди:

— Оға, тўриқни минмайман, ўзингиз яёв қоласиз. Пиёда юриб ўрганиб қолганман,— деди.

Унинг гап оҳангида нимагадир шама ҳам бор эди. Бекмурод оға буни дарров илғаб олди, бир ўқрайиб қаради-ю, лекни нидамади. «Пиёда юриб ўрганиб қолганман» дегани сал қўпол чиққанини Дўнаннынг ўзи ҳам сездди, аммо узр сўрайман деб ҳозирги юмбаб турган муносабатни бузиб қўйишдан қўрқиб, миқ этмай тураверди. Бекмурод оға ичида «астағфирулло» келтириб, тўнғиллади:

— Ўттиз беш чақиримга яёв бормоқчимсан? Тен-так!..

Кечаси Бекмурод оғадан жавоб теккач, Дўнан эрталабгача тўлғаниб ўйлаб чиқди. Нима совға қилса экан? Тўғри-да, шундай ихлос қўйган ёзувчисининг олдига қуруқ қўл билан бориб бўларканми? Айниқса, Қалдирғоч яхши кўрган ёзувчининг олдига-я! Йўқ, нимадир олиб бориши керак. Нима олиб борса экан-а? Нима олиб борса Қалдирғочнинг руҳи шод бўлади? Нима?

У оппоқ тонггача ўйлай-ўйлай ахири бир қарорга келди: мана шу пўстакни олиб бориб совға қилади Собит оғага! У ўзининг бу фикридан мамнун бўлиб, дарҳол ўрнидан турди-да, каттакон айиқ терисини юмалоқлаб ўрай бошлади, сўнг икки буклаб каноп қопга яхшилаб жойлади. Бекмурод оға кўриб қолиб қаршилиқ қилмасин дедими, уни кўздан панароқ жойга яшириб ҳам қўйди.

Дўнан Бекмурод оғадан миннатдор бўлиб отга минди, сўнг оғанинг кўзини шамғалат қилиб, қопдаги омонатини хуржунга жойлади-да, жўнаб қолди.

Шундай иссиқ кунда ўттиз беш чақирим йўл юриш ҳазилакам гап эмас: от ҳам терга тушиб кетади, одам ҳам лоҳас бўлади. Дўнан мана шундай бир аҳволда район марказига яқинлашганда, очиқ майдонда тўпланган ғиж-ғиж одамга кўзи тушди. «Бошланиб кетибди-да!» — деган ўй келди дафъатан унинг хаёлига. У отини қистаб, одамларга яқинлашди. Қараса, ўздан бошқа отлиқ йўқ экан, хижолат тортди. Кейин отининг бошини буриб, назари оқ борди-да, бир ҳовли дарвозаси олдида тўхтади. **Шундоққина** дарвоза ёнидаги симёғочга отини қантариб боғлади. Бу ерга от боғлаш мумкинми, йўқми,

буни ўйлаб ҳам ўтирмади. Сўнг хуржундаги каноп қош-га ўроғлиқ нарсасини олди-ю, ўзини одамлар тўдасига урди...

Дўнан умри бино бўлиб бунақа тантанали йиғилш-ни кўрган эмасди, оғзи очилиб қолди: илгарилари бирикки бор байрамларда совхоздаги мактаб болалари билан келиб кўргани — ўша ёғочдан ясалган каттакон минбар. Унинчини битирадиган йили Май байрамида Дўнан билан Қалдирғоч бу ердан ёнма-ён ўтишган. Фақат фарқи шуки, бу ерда илгари байрамларда район катталари ясан-тусан қилишиб тикка туришар, олдиларидан саф-саф бўлиб ўтаётган район меҳнаткашларини, ишчилару зиёлиларни, қўлларида алвон байроқлару турли-туман транспарантларни кўтариб, қий-чув қилиб ўтиб кетаётган мактаб болаларини енгилгина қўл силкишиб қутлашар, аҳён-аҳёнда ораларидан кимдир баланд товушда ўртага қандайдир бир тантанали шиорни ташлар, унинг сўзлари тугамаёқ шиорнинг охири болаларнинг «Ура-а!» деган қийқириқларига кўмилиб кетар, андак фурсат ўтиб, бу ҳол яна такрорланар эди. Йўқ, ҳозирги йиғин илгариги йиғинларга сира ҳам ўхшамасди. Ойда-йилда бир кўриниб қоладиган район казо-казолари билан бирга уларнинг ўртасида севган ёзувчиси Собит Муқонов ҳам ўтирибди. Дўнан бошқаларнинг қай ҳолатда ўтирганини айтиб беролмаслиги мумкин-у, аммо севган ёзувчисининг ҳозирги ҳолатини изоҳлаб бера олади: ўтириши худди ўзининг қандайдир бир китобда берилган суратига ўхшарди. Китобдаги сурат бир оз жиддий, эгнидаги кийими ҳам бошқа, қора костюмда, галстук таққан, чап кўкрагида депутатлик нишони... Йўқ, бу ерда у бошқа кийимда: эгнида оқ шойиданми... ишқилиб, оқ матодан енгилгина халат, бошида яшил тақия, олдидаги столга тирсакларини таяганича мамнун бир қиёфада минбардаги бийрон-бийрон сўзлаётган потиққа эмас, ўзининг ҳурмати учун тўпланиб, шундай саратон қуёшида миқ этмай нотиқнинг гапларини эътибор билан тинглаётган одамларга қараб ўтирар эди. Ана, бир галатиноқ гап бўлди шекилли, одамлар аввалига гур этиб кулишди, сўнг қарсакбозлик бўлиб кетди. Собит оға ҳам маза қилиб, бутун гавдасини силкитиб кулди. Кулганда аслида қисик кўзлари яна ҳам қисилиб кетар эди.

Дўнан беихтиёр олдинга, минбар ёнига қараб юрди. Қўлтиғидаги бесўнақай ўралган каноп қоши одамларга тегиб кетар, баъзилар унга «қайси тўқайдан келган қо-

зоқсан?» дегандек ўқрайиб қўяр эди. У олдинги қаторга бориб қолганида, кимдир унинг билагидан аста тортди: — Қанақа одамсан, ўт орқага!

Дўнанинг жаҳли чиқиб кетди. Қанақа одам бўларди? Одамдақа одам-да! Гапни қара-ю! У бундоқ қараса, минбарда Собит оға ўзига тикилиб турган экан: шундоққина самимий, илиқ. Бу ҳолат Дўнаига ҳам кўчди. Собит оға ҳамон Дўнандан кўзларини олмас эди. Чамаси, унинг қиёфасида ўзининг ёшлигини, чўпонлик, етимлик чоғларини кўрди шекилли. Ҳарҳолда, шунга яқинроқ бир ҳис туйгани аниқ. Бўлмаса нега жилмаяди, нега кўзларини олмайди? Ёки бошқа нарсага кулаётгандир?

Дўнан шу хаёлда аста, билдирмайгина ўзининг уст-бошига қаради. Об-бо! Кийиб келган уст-бошини қаранг-у! Қўй боқнишга киядиган кийимлари! Овсар бўлмаса, яп-янги куёвлик эгни-боши: қора костюми, оппоқ нейлон қўйлаги, галстуги билан докага ўралганича ўтов керагасида илиғлик турган эди-ку. Бекмурод оғаси-ку, майли. Улбика янгасига нима бўлди, бир оғиз эслатмабди-я! Ҳа, бунақа ишларга Қалдирғоч хушёр эди. Бирор ёққа борадиган бўлса дарров тоза уст-бошини кийдирадди, киймаса зўрлаб кийдирадди шўрлик. Уни хўрликка ўхшаганроқ бир туйғу бўғгандек бўлди. Юзлари аламданми ё ҳаддан зиёд иссиқданми, ё эса уятданми, ишқилиб, қизариб, бўртиб кетди. Энди орқага чекинмоқчи бўлиб қўзғалганида бояги одам тагин жеркиди:

— Маданият деган нарса борми сенда!

Дўнан бу ёқимсиз одамнинг башарасига қаттиқ тикилиб қолди. Қани энди у мана бундай йиғинда эмас, ўзларининг яйловида бу гапни айтса-ю, Дўнан бошлаб унинг башарасига туширса. У ўзини босди.

— Йўқ, фақат сизда бор маданият!— деди-ю, орқасига бурилди.

Ҳалиги одам бу гапни эшитиб, турган жойида қотиб қолди. Дўнан бир чеккада чордана қуриб ўтирган одамларнинг олдига бориб, қопни тагига қўйиб ўтирди. Назарида, минбарда Собит оға ҳали ҳам ўзига қараб тургандай эди. Эҳтимол шундай туюлгандир. Минбар анча узоқ бўлса, ўзига қараб турибдими, йўқми билиб бўлармиди. У тагин ўшаёққа тикилди. Ҳа, рост, қараб турибди!

Гулдурос қарсақлардан Дўнан ўзига келди. Қараса,

ҳамма ўрнидан туриб кетибди. Минбардагилар ҳам. Собит оға қўлида қора Ҳасса, аста юриб олдинга чиқди. Райкомнинг биринчи секретари унинг елкасига ёқаси ва этаги заррин нақш билан безатилган қизил бахмал тўн ёпди, бошига шу рангда тақия... Қий-чув, шовқиндан райком секретарининг нима деяётганини эшитиб бўлмас, одамлар хурсандчилигини, ҳаяжонини яшириша олмас, ҳамма ўз билгича бир нималар деб, мажлисни бозорга айлантириб юборган эди. Райком секретари гапириб бўлиб, Собит оғани қучоқлаб ўпмоқчи бўлувди, қучоғи етмади. У яна нималардир деди. Овоздан ҳам худо берган экан, бурнининг тагидан чиқмайди-я, жонивор! Бари бир одамлар унинг нима деяётганини ҳаракатидан билиб туришар эди. Ана, у бир чеккага ишора қилиб, Собит оғага қўлидаги қамчинни тутқазди. Ҳаммаёқни қийқириқ, чапак босиб кетди. Дўнан ҳалиги райком секретари ишора қилган томонга қараган эди, у ерда иккита йигит (бири — боя Дўнани маданиятсизликда айблаган йигит) бир отни жиловидан ушлаб туришибди. Асти қўяверасиз, тулпормисан тулпор! Нақ осмонга сапчийман дейди.

Собит оға аста юриб, отнинг ёнига келди. Ҳалиги йигитлар унинг қўлтиғидан олишиб миндиришди. Собит оға қамчинини осмонга кўтарди. Теварак-атрофни тағинқий-чув босиб кетди. Чаққон суратчилар унинг ўнг томонида ҳам, чап томонида ҳам аппаратларини чиқиллатишяпти. Киночилар ҳам бор экан. Бир кўзларини қисганича аппаратларини Собит оғага тўғрилаб, ғир-ғир айлантиришади. «Мана тўёна-ю, ана тўёна! Ана ҳурмат-у, мана иззат! Овсар бўлмасанг, тентак бўлмасанг, шундоқ таниқли ёзувчининг тўйига пўстак олиб келасанми?!» Дўнан ўзининг бу фикридан ҳам уялиб, ҳам қизариб, одамлар орасидан аста сирғалиб чиқа бошлаганда, қулоғига Қалдирғочи: «Тўхта, Дўнан, уялма, олиб келган совғангни топшир», — дегандай бўлди. У беихтиёр тўхтади, орқасига қаради. Қараса, ҳалиги от бир чеккага боғланибди, йиғилиш тугаган шекилли, одамлар ўринларидан қўзғалиб қолишибди. Бироқ тарқаб кетолмай, Собит оғани яқиндан бир кўриб қолиш орзусида бўлса керак, тикка-тикка туришар, ниманидир кутишар эди. Шу пайт унинг тирсагидан биров туртгандай бўлди. Бундай қараса, бояги жеркиган йигит.

— Ҳа, тагин нима гапинг бор? — деди Дўнан қўрслик билан.

— Юр, сени Собит оға сўраяпти.
Дўнаннынг бутун аъзон бадани жимирлашиб кетди.
— Масхара қилма!
— Юр, кутиб турибди,— деди у кулиб.— Қанақа боласан ўзинг...
— Мени танайми-ку, у киши.
— Билмасам. Қоп қўлтиқлаган болани чақир, деди.
Дўнан бир ишониб, бир ишонмай унинг олдига тушди.

— Қопингни шу ерга қўйиб кетсанг ҳам бўларди.
Дўнан унга бир ўқрайиб қаради-да, индамай кетаверди. Ҳақиқатан ҳам Собит оғани одамлар ўраб олишган, унинг яқинига йўлаш амримаҳол эди. Район катталари бир чеккада нотаниш кишилар билан чақчақлашиб турибди. Ҳойнаҳой Собит оға билан бирга пойтахтдан келган ёзувчи ва шоирлар бўлса кераг-ов! Собит оға бўлса одамлар олиб келган китобларга эсдалик дастхати ёзиб берар, келувчиларнинг аксари ёш йигитлар, қизлар эди. Дўнан уларга яқинлашиб бирпас тўхтаб қолди. Ҳалиги одам олдинга ўтиб, аста Собит оғанинг олдига борди-да, секин нимадир деди. Собит оға Дўнан томонга бир қаради-да, «тура тур, болам» дегандай ишора қилди. Бу — дастхат ёзиш тугасин, сўнг гаплашамиз, дегани бўлса керак-да.

Бир муддат ўтгач, Собит оға Дўнан томонга ишора қилди.

— Болам, бери кел.

Дўнан қўлида қопи, ийманиброқ унинг олдига борди. Собит оға унга қараб жилмайиб, бир оз қараб турди.

— Ассалому алайкум.

— Вааллайкум...— деди оға Дўнанга сиичковлик билан бошдан-оёқ қараб.— Боядан бери пайқаб турибман... Бир гапинг борга ўхшайди, а, болам.

«Ё тавба, қаёқдан билибди-я,— дея хаёлидан ўтказди Дўнан.— Ё... Э бу киши ёзувчи-ку, ёзувчилар одамнинг ичидагини дарров билиб олишади, деганлари рост экан-да!»

Дўнандан садо чиқавермагач, Собит оғанинг ўзи уни ўсмоқчилай бошлади:

— Қаердан келдинг, болам?

— «Ўчқудуқ»дан.

— Қим бўлиб ишлайсан?

— Қўйчиман. Амакимга қарашаман.

- «Учқудуқ» бу ердан узоқми?
- Уттиз беш чақиримча келади.
- Шунча жойдан бекорга келмагандирсан?
- Йўқ...— деди Дўнан тутилиброқ. Сўнг олиб кел-

ган совғасини беришнинг пайти келди, деб ўйлади-да, қопини олдига олиб, оғзини еча бошлади. Собит оға гап қўшмай жим турар эди. Дўнан қоп ичидан айиқ терисини куч билан суғуриб олди-да, ўрнидан туриб ёйди. У яхши ошланган, аммо ҳали яхши қуримаган, қандайдир бир ёқимсиз ҳид келиб турар эди.— Собит оға, мен шуни... сизга... тўёна қилиб..:

Қаёқдан пайдо бўлганини ким билсин, район катталаридан икки киши етиб келиб, болага ўдағайланди:

— Хўй, сен бола нима қиляпсан ўзи?

— Шарманда қилди-ку, бу бола!

Собит оға уларга жиддий боқиб:

— Бизларни бирпас холи қолдиринглар, илтимос,— деди.

Ҳалиги катталар орқасига қарай-қарай, ўзларини шарманда қилган бу болани еб қўйгудай бўлишиб, нарироққа кетишди. Улар кетишгач, Собит оға айиқ терисига бир оз тикилиб турди. Сўнг атрофига алаанглаб кимнидир чақирди. Бояги Дўнанни жеркиган йиғит кўз-қулоқ бўлиб турган экан, учиб келди.

— Чироғим, мана шу терини эҳтиёт қилиб қўй,— деди унга.

У, хўб, дегандай бош силкиди, сўнг Дўнанга бир ўқрайиб қаради-да, терини ижирғаниброқ бир чеккасидан кўтариб, нари кетди.

Собит оға боланинг гапи борлигини — юзида алам, кўнглида ғам сояси борлигини бояёқ пайқаган, шунинг учун уни олдига чақиртирган эди-ю, аммо айиқ терисини совға қилишидан, бу совғада қандай сир борлигидан бе-хабар эди. Уни суриштиришга жазм қилди. Район катталари бир жойга зиёфат тайин қилган, мажлисдан сўнг Собит оғани олиб, ўша ерга боришлари керак эди. Собит оға буни билар эди. Шундай бўлса ҳам кутаётганларга «бирпас сабр қилинлар», дегандай ишора қилди-да, аста ўрнидан туриб, Дўнаннинг елкасига қўлини ташлади. Улар чеккага чиқиб, скамейкага ўтиришди. Собит оға гапни нимадан бошлашни ўйлаб, бир оз жим қолди. Дўнан ҳам ҳаяжонда, нима дейишнинг билмас эди.

— Қани, гапир, болам,— ниҳоят бу оғир сукупти Собит оғанинг ўзи бузди.— Хафароқ кўринасан?

— ..

— Қачондан бери қўй боқасан?

— Икки йилдан бери.

— Ўрта мактабни битирганмидинг?

— Ҳа. Уқишни битирганимиздан сўнг совхозда қолишга қарор қилганмиз.

— Яхши. Уйланганмисан?

Бу савол Дўнанинг ярасини яна янгилаб юборди. Юзига лоп этиб қон югурди-да, бўғзига бир нима келиб тикилди. Гапирай деса йиғлаб юборишини билиб, индамай тураверди. Собит оға унинг ҳолатини кўриб, уяляпти шекилли, деб ўйлади-да, кўнглини кўтариш учун ҳазил қилди:

— Уни ҳам олиб кела қолмабсан-да,

— Кимни?

— Кимни бўларди? Келинини-да!

— У... у, йўқ энди...

Собит оға ҳеч нарсага тушунмай шошиб қолди. Тоғуши қаттиқроқ чиқди:

— Сен бола, менга қара, нега йўқ бўлади? Анниқроқ қилиб айтгин...

— Бир бошидан айтмасам тушунмайсиз, оға... Вақтингизни олмайманми?

— Айтавер.

— Майли,— деди Дўнан чуқур тин олиб.— Мен Қалдирғоч билан...

...Дўнан билан Қалдирғоч совхоздаги ўрта мактабни муваффақиятли битиришгач, ўз совхозларида қолишди.

Дўнан ота-онасидан эрта айрилгани учун амакиси Бекмуроднинг қўлида катта бўлган эди. Бекмурод оға эсини танибдики қўй боқади. Қиш ўтиб, офтоб йилт этиб чиқса бас, кўч-кўронини аравага юклаб, у яйловдан-бу яйловга, у адирдан-бу адирга кўчгани-кўчган. Чорвадан бошқани тан олмайдиган, ўз ишидан бошқани билмайдиган, ўлгудай қайсар, ўжар одам. Хотини Улбика янга шу вақтгача эрининг чизган чизигидан бир энлик ҳатлаб ўтган эмас, бўш-баёвгина аёл. Эрининг феълини яхши билгани учун: «Сизники тўғри!»— деб қутулади. Бекмурод оғага қолса, совхозда бувисиникида ётиб ўқиётган катта ўғли Бозорбой билан қизи Ру-

қияни ҳам яйловга олиб келиб, мол боқдирарди-я! Аф-суски, иложи йўқ-да! «Нима, ўқиб амалдор бўларми-ди?»— дейди у икки гапининг бирида. Гўё одам амалга минниш учун ўқийдигандай...

Мана, икки ҳафта бўлдики, Бекмурод оғанинг нав-батдаги қайсарлиги жудаям қимматга тушди: у ўтган йили ёзда оталиқ қилиб Жияни Дўнан билан Қалдирғочнинг бошини қўшиб, элу юртга тузуккина тўй берди. Ўзи қайсар бўлса ҳам бунақанги расм-русмларга қўли очиқ экан. Тўй тўйдек бўлиб ўтди. Бундан яқин-йироқ-даги дўст-ёрлар, қавм-қариндошлар ниҳоятда хурсанд бўлишди. Ҳаммадан ҳам келин-куёвнинг хурсандчили-гини айтмайсизми? Ахир, улар еттинчи-саккизинчи синф-дан бери бир-бирига кўнгил қўйишган, юлдузи-юлдузи-га тўғри келиб, аҳд-паймон қилишган эди-да! Улар бу бахтли кунни кутиб, қанча-қанча кунлару тушларни бе-дор ўтказишган. Эҳ-э...

Шундан сўнг Дўнан амакиси билан бирга қўй боқ-ди. Қалдирғоч эса уй юмушларига қарашди, қўрада қий супурди, қўй-эчкиларни соғишди. Хуллас, оёқ-қўли чаққонгина экан. Улбика янганинг ўтидан кириб, суви-дан чиқди...

Сўнги кунларда Улбика янганинг назарида Қалдир-ғочнинг ой-куни яқинлашиб қолгандай эди. «Энди ке-линини районга, дўхтирхонага жўнатмасак бўлмас. Ум-римда бировга доялик қилмаганман... Биладиган дўх-тирнинг қўлида кўзи ёригани маъқул», деб ўйлади. Бу фикрини аста, ётиғи билан Қалдирғочга айтиб, маъқул-латди. Сўнг унга, бундан буён оғир ишларни камроқ қил... иложи бўлса, қилмай қўя қол, унча-мунча иш ўзимдан ҳам ортмайди, деб тайинлади. Кечқурун ов-қатдан сўнг Қалдирғоч билан Дўнанлар ўз ўтовларига чиқиб кетишгач, Улбика янга Бекмурод оғага кундузи ўйлаб қўйган фикрини ётиғи билан айтди. Ҳадеганда эридан садо чиқавермагач:

— Хўш, гапиринг,— деди у эрининг оғзига тикилиб.

— Қайси қозоқ хотини дўхтирга бориб туғибди,— деди тўнғиллаб у.— Шундай долзарб пайтда қаёққа бо-ради? Эртага жун қирқишни бошлай деб турган бўл-сак...

— Бир кун минг кун бўлармиди? Мулла бола дўх-тирга ташлайди-чиқади,— деди Улбика янга фигони ошиб. У Дўнанни мулла бола деб атар эди.— Қанча ишингиз бўлса келиб қилаверади.

Бекмуроддан садо чиқмади. Сукут аломати ризо, деб тушунган Улбика янга гапини улаб кетди.

— Шундай қилинг, барака топкур. Йўқ, деманг, ҳа, шундоқ тўриқ қашқа билан ташлайди-чиқади.

— Нима-а!— хотинининг гапини эшитиб, унинг қайсарлиги тутди-қолди.— Тегмайди тўриқ қашқага! Кета-веришсин яёв. Улмайди ёш нарсалар...

Улбика янга қайсар эрининг феълини яхши билади. Гап тамом, вассалом! Шундан кейин у чор-почор, келин бола кундузи иссиқда қийналиб қолмасин деб эртасига кечқурун салқин тушиши билан Дўнан икковини йўлга солиб юборди...

Эгри-бугри, пасту баланд сўқмоқдан зим-зиё қоронғида ўттиз беш чақирим йўл босишнинг ўзи бўладими? Айниқса, оғироёқ одамга! Яхшиямки булар дала болалари. Бошқа одам бўлганда қоронғи кечада ҳар гиёҳ бўрию ҳар ўт олабўжи бўлиб кўринавериб, қўрқувдан ўтакаси ёрилган бўлар эди. Барн бир йўл азоби ўз ишини қилди. Ярим йўлга келганда Қалдирғоч толиқиб қолди. Бунинг устига негадир жуда сувсади. Йўлга чиқиш олдидан ейилган сур гўштли шилпилдоқданми ё йўлда эрмак бўлади деб чўнтакларига солиб олган қуртнн йўл-йўлакай сўриб келгани учунми, ҳар қалай Қалдирғочнинг томоғи жуда ҳам қуруқшаб кетди. Улар бир каттакон туп жинғил тагига ўтиришди. Жинғил таги ниҳоятда салқин, баргларида қандайдир хушбўй ҳид таралар, атроф жимжит, тепада юлдузлар жимир-жимир қилиб имлаётгандай бўлар эди.

— Қани энди бир пиёла сув бўлганда...

Дўнан индамади. Буни қарангки, эсидан чиқдими, ё амакисига жаҳл қилибми, ё эса бошқа нарса сабаб бўлибми, сув олволиш эсларига келмабди.

Улар шу тарзда бир-бирларига суянишиб бирпас ўтиришди. Чанқоқлик тобора исқанжага оларди. Шу маҳал қаердадир ит ҳуригандай бўлди. Дўнан ўтирган жойида қулоғини динг қилди. Ана, иккитаси бараварига ҳуриди. У ўрнидан туриб, ит товуши чиққан томонга қаради. Олисда кучсизгина бир чироқ милт-милт қилиб турарди, ҳамон итлар бесаранжом ҳуришар, аҳён-аҳёнда қандайдир одамларнинг «Ҳайт!» деган бўғиқ товуши узокдан эшитилар эди.

— Овул,— деди суюниб Дўнан.— Бу орада овул йўқ эди-ку?!

— Кўчиб келишгандир-да,— деди Қалдирғоч ҳам сую-

ниб.— Чўпонлар бугун бу ерда бўлса, эртага бошқа ёққа кўчиб юришини билмаган одамдай гапирасан-а.

— Ҳа, дарвоқе,— деди Дўнан.— Менга қара, Қалдирғоч, сен шу ерда ўтириб турсанг, мен чопиб бориб сув олиб келсам...

— Майли,— деди Қалдирғоч.

— Ё сен ҳам борасанми?

— Майли, бориб кела қол. Мен сал чарчадим. Сеп келгунча дам ола тураман.

— Бўпти.

Дўнан ҳалиги чироқ милтиллаб кўринган томонга қараб жадал юриб кетди. Сал нарига борганда нима учундир кўнгли алағда бўлиб орқасига қараб-қараб, кўнглида ўша катта туп жинғилни мўлжалга олиб қўйган бўлди. Чироқ худди сув ваъда қилаётгандай милт милт қилиб ўзига имлар, итларнинг товушлари тобора яқиндан эшитилар эди. Дўнан қоқиниб-суриниб зудлик билан борар, йўл-йўлакай тартибсиз ўсган жинғиллар, чангаллар чолвори почасини юмдалар, баъзан болдирларини жиз этказиб чизиб ўтар эди. Одамларнинг нимадандир безовта ғовур-ғувури шундоққина яқингинадан эшитилиб турар, итлар эса ниманидир қувиб овулдан узоқлашиб кетган эди. Дўнан сал наридан бу ерда иккита уй тикланганини, нарироқда уч-тўртта туя чўкиб ётганини, қўйлар нимадандир ҳуркиб, бир жойга ғуж бўлиб тўпланиб турганини, одамлар эса ўтов олдига йиғилишиб, ниманидир муҳокама қилишаётганини тобора аниқ кўра бошлади. Уларнинг олдига яқинлашиб қолганда:

— Ассалому алайкум,— дея салом берди Дўнан.

Тўпланиб турганларнинг гаплари таққа бўлинди. Улар гўё «бу бола ердан чиқдими, кўкдан тушдими?» деган каби анграйиб қолишган эди. Соқоли селкиллаган биров даврадан чиқиб келиб, Дўнанга қўл чўзди:

— Ва алайкум... қароғим, кел,— деди ҳайрон бўлганини яширолмамай.— Кечлатиб нима қилиб юрибсан?

— Сувсин¹ керак бўлиб қолиб...

Дўнан бор гапни уларга айтди. Тўпланиб турганлар гўё: «Эси борми бу боланинг? Шундай зимистонда йўлга чиқадими?» дегандай тикилиб туришар эди. Шу пайт қуйруғи динг, бўйни ола, каттакон қора ит ҳалиги соқолли чолнинг олдига келиб, ғингшиб этакларига сур-

¹ Сувсин — чанқовбосди нчимлик.

канди, сўнг Дўнанга кўзи тушиб қолиб, тишларини ир-жайтириб ириллади.

— Ёт, Олапар,— деб жеркиди чол. Ит думини қис-ганча ўтов орқасига ўтиб кетди. Сўнг Дўнанга ўгирилиб деди:— Ҳозиргина молларга айиқ чопса бўладими?

— Айиқ?!

— Ҳа. Кечагина қўнғандик бу ерга. Кечадан бери тинчлик бермайди, лаънати! Бошқа яйловга кўчиб қу-туламыз шекилли.

— Э, тонг отсин-чи,— деди кимдир,— кушнини кўрса-таман ҳали!

— Кўрсатиб бўпсан,— эътироз билдирди бошқа би-ров.

— Нега экан энди? Менда милтиқ бор. Нариги яй-ловдаги Қирғизбой мерганни ҳам чақирамиз.

— Шундай қилиш керак,— деди бояги соқолли одам.— Ҳой, манави меҳмонга сувсин беринглар. Иди-шинг борми, қароғим.

— Йўқ эди. Бир шиша бўлса ҳам бўлаверади.

— Бир шиша топиб, сув қуйиб беринглар,— деди чол кимгадир қичқириб.— Сен бола... жуда бемаҳалда йўлга чиқибсан. Кўриб турибсан, ҳаммаёқ алғов-далғов. Яхшиси бориб келинни олиб кел шу ерга. Тонг отгач, кетасанлар. Маъқулми?

Шу пайт ёшгина қизча бир шиша сув олиб чиқиб, Дўнанга узатди. Дўнан унга раҳмат айтиб, чолга жавоб қилди.

— Уйлашиб кўрайлик-чи.

— Шундай қилинглар, қароғим. Тагин нима деб бў-лади.

Дўнан уларнинг олдида сир бой бермаса ҳам бу гап-ларни эшитиб, юраги така-пука бўлиб кетди. Шиша қў-лига тегиши билан оёғини қўлига олиб келган томонига югурди. Шошганидан бир қултум сув ҳам ичиб олмабди. Тили оғзига сиғмай, ўпкаси шишиб, ҳарсиллаб қолди. Сал секин юради-да, тагин чопади. Оёқлари толгач, юриши яна секинлашади. Ниҳоят, бояги кўнғлида мўл-жаллаб кетган катта туп жинғил кўринди. Кўнғли бир оз таскин топгандай бўлди. Уша жинғилни қорага олиб жадал кетаётди, нимагадир қоқилиб кетди. Узини ўн-глаб олиб бундай қараса... У кўзларига ишонмай яна энгашиб қаради-ю, бир зум қотиб қолди. Қай кўз билан кўрсинки, оёғининг тагида Қалдирғочи қип-қизил қони-га беланиб ётар эди. Уст-боши дабдала бўлиб кетган,

шўрлик анча жойгача судралиб келибди. Эгнидаги кўйлаги оқмиди ё бошқа рангдамиди билиб бўлмас эди. Дўнан ўзини Қалдирғочнинг жасади устига отди.

— Қалдирғоч!!!

Бу ҳайқириқ мудҳиш тун бағрини ларзага солди. Дўнан телбаларча дод солиб, ўзини қаерга қўйишни билмасди. Сал нарида, шўрхоқ тупроқ устида ҳозиргина олиб келган шиша оғзидан ерга сув қулт-қулт тўкилар эди.

— ...Бор гап шу, Собит оға.

Бийдай далада юз берган фожианинг таъсириданми ё мана шундай фожа юз берган районда тўй ўтаётганидан хижолат бўлибми, ҳар қалай Собит оғанинг юзларига ғам-ташвиш соя ташлаган, кўзларида милт-милт ёш, Дўнанга тикилганича миқ этмай ўтирар эди.

— Кейин,—Дўнан оғир тин олиб гапини якунлади,—кейин... эрталаб ўша мен бориб сув олиб келган овул йигитлари билан Қалдирғочни совхозга олиб бордик, бутун қариндош-уруғлар тўпланишди, дафн этдик... Индинига қўлимга милтиқ олиб, ўша қонхўр айиқнинг изига тушдим. Қирғизбойлар ҳам... Уни ўзим отдим, терисини Қирғизбой оға шилди,—у бир оз сукут қилиб яна гапини улаб кетди.—...Сизга тўёна қилиб олиб келганим ўша айиқнинг териси, Собит оға. Илоё мингга кириш! Бир умр шу пўстакнинг устига чиқиб тепкиланг, шунда менинг хуморим ёзилади, оға...

Дўнан бошқа гапиролмади, ўзини тутолмай Собит оғанинг кўксига бош қўйди. Собит оғанинг қисик кўзлари баттар қисилиб, йигитнинг елкасини силаб юпатоқчи бўлар, бироқ ўзининг кўз ёшларини қандай тўхтатишни билмас эди...

* * *

Собит оға гапини тугатди. Мен бу фожа таъсирида ерга қараганча миқ этмай ўтирардим.

— Сўдан бери ўн жил ўтти,—деди Собит оға елкамга қўлини ташлаб.—Уйге қўноқ келсе бўлди, устине шигарип гептирем, ўзимде тепем.

— Шундан кейин Дўнандан хабарингиз бўлмадими?

— Нега бўлмасин. Мунда алип келип ўқитдим. Институтни битирди. Қазир совхозда зооветеринар. Бироқ али уйленгени жўқ,—деди у ҳассасига суяниб ўрнидан оғир тураркан.—Жур, сарбола, энди дем олайиқ.

Вақт тунги ўн иккилардан ўтиб кетган, кўчада ҳеч ким қолмаган, ҳаммаёқ жимжит. Мени гўзал бир жувоннинг бошига етган, наинки бир жувоннинг, ҳатто унинг туғилажак фарзандининг: ўғил бўлса — Асқарнинг, қиз бўлса — Бўтакўзнинг ҳам умрига завол бўлган, Дўнандек беғубор йигитнинг бахтини, орзусини поймол қилган ёвуз айиқнинг териси устида қандай дам оларканман, деган ваҳима босиб, Собит оғанинг кетидан оғир қадам ташлаб борардим...

ДУСТЛАР

1962 йил, 15 май. Авжи баҳор. Эрталаб соат ўн бирлар чамаси. Аэропорт майдони гавжум. Олмаота осмонни худди артилган шишадек тиниқ. Ёзувчилар, шоирлар, артистлар бари кўчиб чиққандай. Ил-18 самолётидан тушган ўзбек адабиёти ва санъати вакиллари қозоғистонлик дўстларининг меҳрибон оғушида.

- У-ў, Ғафур, боврим...
- Яшин... Ҳалимаҳон, айланай...
- Миртемир, жиен!
- Зулфия...
- Омон, омон, сов-сов... Хўш келдингиздер!

Аэропорт саҳни қий-чув: биров-бировни қучоқлаётган, биров ўзининг соғинган дўстини даст кўтариб ерга қўяётган, ўпишаётган... Нарироқда миллий кийимларда гулга кўмилиб турган кўзлари қийиқ мезбон қизлар ўзларини тўдага уришди: гўё гулзор ўрнидан қўзғалгандай. Гуллар!.. Гуллар!.. Ҳали баргларидан шабнам аримаган даста-даста алвон гуллар. Бир маҳал кимнингдир имоси билан Авнер Бараевнинг чилдирмаси тилга кирди. Ғафур ака ҳеч кимнинг илтифотисиз елкасини учириб ўртага тушиб кетди. Қийқириқ, кулги.

Аэропортда қисқагина митинг бўлиб, Собит оға мухтасаргина «Хуш келибсизлар»ни айтганидан сўнг, ҳаммамиз енгил машиналарга ўтириб, делегация учун ажратилган жойга — тоғдаги Министрлар Советининг боғига қараб йўл олдик.

...Министрлар Советининг боғи ниҳоятда хушманзара, баҳаво жой экан. Боғдаги бино ям-яшил дарахтларга кўмилиб кетибди. Чаққон фотоафлар бино олдида сурат олишмоқчи бўлиб, декада иштирокчиларини бир ерга тўплаганларида Ойбек домлани кўриб қолдим. Ке-

йин билсам, у киши самолётда учини соғлигига тўғри келмаганидан бўлса керак, поездда бизлардан сал олдинроқ келибдилар. Суратга тушиб бўлганимиздан сўнг бошлиқларимиздан бири Ойбек домладан хабардор бўлиб юришимни тайинлади. У киши қийналиб гапирар, гапирганларида ҳам бир дунё гапни бир оғиз сўзга жамлаб, ўша бир оғиз сўзни ҳам ички бир ҳаяжон билан тутилиб зўрға айтардилар. Мен бошлиғимизнинг ҳалиги гапини ўзимча: Ойбек домла қозоқ биродарларининг гапини жуда яхши тушунади, мен қозоқларнинг гапларини Ойбек домлага эмас, Ойбек домланинг қийналиб айтган бир оғиз сўзини — кўнглида бор-у, аммо изҳор қилолмаган фикрларини қозоқ дўстларимизга таржима қилиб беришим керак шекилли, деб тушундим.

Мўлжаллаб қўйилган маршрут бўйича эртасига Олмаотанинг кунчиқиш томонидаги Эсик кўлига боришимиз, у ердан қайтишда шу атрофдаги овулларда учрашув ўтказишимиз керак эди. Турнақатор енгил машиналар равон асфальт йўлдан Эсик кўлига қараб ғизиллаб кетяпти. Кечагина артилган шишадек мусаффо бўлиб турган ҳавога сур булутлар ўрмалаб қолган, тоққа яқинлашганимиз сари сур булутлар тивитсимон жапдасини судраб тобора пастлашар, аҳён-аҳёнда битта-битта совуқ томчи ташлаб қўяр эди. Йўл бўйи то Эсикка боргунча ям-яшил: ўт-ўланлар ям-яшил, боғроғлар ям-яшил... Худди жаннатнинг ўзгинаси дейсиз.

— Эсиккача неча чақирим?— деб сўрадим ёнимда ўтирган мезбондан.

— Жетпис бес.

— Бу кўлни нега Эсик дейишади?

— Кўл товдинг устинде. Сўл товдинг устинде қалага жел келиб туратин бир кемтик бар. Сўл кемтикти эсик деймиз...

— Э, шабада кириб турадиган эшик, деган маънода экан-да?

— Ия. Кейбир ўрис дўстаримиз «эсик»ке тили келмай «иссик» дейди. Ўл «Иссиқ кўл» қирғизда-ғўй...

— Э-э...

— Сўлай...

Анча юрганимиздан сўнг, иланг-биланг асфальт йўлдан юқорига ўрлай бошладик. Энди майсазорлардан кўра харсанг тошлар, қия тоғ этаги, қияликдаги сарв каби ям-яшил арчалар кўзга ташлана бошлади. Биз машиналар қарвонининг орқасида келаётганимиз учун

карвонбоши машиналарнинг тепаликка чиқиб айланиб тўхтаётганини аниқ кўриб боряпмиз. Ҳадемай биз тушган машина ҳам ўша машиналар ёнига бориб тўхтади. Тўхтаган жойимиз баландлик бўлгани учун йўл яққол кўриниб турарди. Кичкинагина экан. Гир айланаси тоғ. Суви ниҳоятда тиниқ ва кўм-кўк. Тоғ ёнбағирлари худди афсоналардагидай ям-яшил арчазор. Бирам баҳаво, салқинки... Кўлда уч-тўртта моторли қайиқ тариллаб, уёқдан-буёққа худди балиқдай сузиб юрибди.

Баъзилар машинадан тушибоқ ҳаяжонини яширолмай: «У-ў!..» — дейишяпти.

Шундоққина кўл бўйига атрофи баланд тахта панжарали супа қилиб қўйилган, супа сатҳи анчагина кенг экан, ҳаммамиз шу ерга чиқиб, кўлни томоша қилдик. Ҳаяжонда Ойбек домла билан юришим кераклиги ёдимдан кўтарилиб кетибди. Дарров у кишининг олдига бордим. Домланинг ўша пайтдаги ҳолатини тасвир қилиш қийин эди. У бутунлай кўл таассуротига берилган, ҳаяжондан бўлса керак, кўзлари катта-катта очилган, дўпписи бир томонга қийшайиброқ кетган эди...

Бир маҳал қайиқчилар биз турган супага яқинлашиб келди-да, қайиқчи йигит соҳилда турганларига мурожаат этди:

— Пожалуюйста...

Супада олағовур бошланиб кетди. Кутилмаганда Ойбек домла энгимдан тортиб қолди:

— Юринг!..

Қарасам, у киши авайлабгина қайиққа оёғини қўйяпти. Мен дарҳол домлани суяб, чайқалиб турган қайиққа тушишига ёрдам бердим-да, ўзим ҳам у кишининг ёнларига ўтириб олдим. Қайиқ тариллаб, чайқала-чайқала ўрнидан силжиди. Домла ниҳоятда хурсанд, негадир қотиб-қотиб кулар, супада турганларга энгилгина кўл силкир эди. Қайиқ кўл ўртасига қараб кетди. Қирғоқ ям-яшил, сур булутлар тивитсимон увадасини судраганича кўл қирғоғидаги яққол тошларни ялаб, тоғ ортига силжияпти. Аслида гўзалликни яхши кўрадиган Ойбек домлага гўё ҳавонинг бу қадар қовоқ осини таъсир қилмагандай, атрофдан кўзини узмас, нуқул битта сўзни такрор-такрор айтар эди:

— Гўзал!..

Шу сонияда елкамда фотоаппарат борлиги эсимга келиб қолди. «Бунақа ҳавода чиқармикан? Таваккал!» Аппаратни олиб, шундоққина ёнимда ўтирган домлага

тўғриладим. Домла буни сезганлари ҳам йўқ. Сезса ҳам ҳозир эътибор қиладиган аҳволда эмас эди. Мен аппаратни шайлаб, домланинг яна бир марта: «Гўзал!..»— дейишини пойлаб турибман. Мана, мана... Чирқ...

Қайиқ оҳистагина қирғоққа келди. Биз тушдик, қайиққа бошқалар чиқди. Бошқалар ҳам бир-бир давра сайр қилишгач, мезбонлар кўлнинг нариги томонида ўтов тикишганини, у ерда меҳмонларни кутишаётганини, қимизхўрлик бўлишини айтишди. Тағин қайиққа тушиб, нариги қирғоққа ўтдик. Қирғоқда майда чағир тошлар устида зўрға қадам ташлаб кетаётиб, менда тағин бир суратга олиш истаги туғилиб қолди. Бу пайтда Ойбек домла Ғабит оға Мусрепов билан аста суҳбатлашиб келишарди.

Салдан сўнг ҳалиги ўтов қурилган жойга етиб келдик. Утов устига оппоқ кигиз ёпилган, яп-янги қурлар, ола арқонлар билан уёғидан-буёғига танғиб ташланибди. Эшигининг пештахтаси устида М. И. Калининнинг портрети, портретнинг тагига: «Хуш келибсизлар!» деб ёзиб қўйилибди. Утовнинг ичкараси ундан ҳам қизиқ: одатда ўтов деганни ёғочдан қилишарди. Бу ўтовнинг керагалари ҳам, увиқлари ҳам, чанғароғи ҳам темирдан қилинган эди. Тагига гулдор кигизлар, юмшоқ кўрпачалар тўшалган, болишлар ташланган, тўрда Ғафур ака, Собит оға, Ойбек домла, Яшин ака, Ҳалима опа, Абдулла оға, Миртемир ака, Ҳамид ака, Ғабиден оға... Қўйинг-чи, адабиётларимизнинг ҳамма заҳматкаш оқсоқоллари худди узоқ йўлдан ҳориб келгандай қозоқчасига ёнбошлашиб, ҳазил-мутойибани, аскияни қиздиришяпти. Ёш-ёшгина кўзлари қийиқ қозоқ қизлари ўзбек миллий кийимларини кийиб олишиб, чаққонлик билан меҳмонларга чораларда қимиз улашишяпти. Қимизнинг қизигидан бўлса керак, аввал шеърхонлик, сўнг бир томонда қозоқча ўлан, бир томонда ўзбекча ашула бошланиб кетди. Ҳалима опа эски ўзбек қўшиқларидан бирини бошлади:

Олмача, анорингга бандам,
Сада райҳонингга бандам...

Қийқириқ, кулги авжида: бир-бирига яқин кишиларгина, дўстларгина шундай самимий, шундай беғубор кула олади.

Кимдир мезбонлардан эртанги маршрутни сўраб қолди.

— Эртенг областарга кетемиз,— деди Ғабит оға: ўша кезларда у Қозоғистон Ёзувчилар союзининг биринчи секретари эди.

— Самолётдами ё поезддами?— сўради Ғафур ака.

— Поездда Қозоғистон жерин бир ойда-да аралап товсалмайсин. Немене, сен апталиққа келдингбе, не бир ой журугеме?— деб кулди Собит оға.— Арине, самолётда...

— Қимизни самолётда ўтириб ичгандан, поездда ётиб ичган яхши эмасми?— деб кулди Ғафур ака.

— Миннанинг сўзин қараши...

Ўтов ичи қийқириқ кулгига тўлиб кетди. Ғафур ака сал Собит оға томонга энгашиб, қулоғига шипшиди:

— Ойбек домла самолётда қийналади-ку...

Собит оға бу гапдан жиддий тортиб қолди. Булар ўртасидаги гапни биров эшитиб, биров эшитмади.

— Ундай бўлса, Мусани ўзим алип қалам.— деди Собит оға Ғафур аканинг қулоғига деярли шивирлаб.— Қалани кўрсетем, далани кўрсетем, товға алип шиғам.

Бу гапдан Ғафур аканинг кўнгли тўлди шекилли, бошқа гапирмади. Мен пайтини топиб Собит оғанинг ёнига бордим-да, аста:

— Мен ҳам қолайми, Собит оға?— дедим. Оға гап нима ҳақда эканини дарров фаҳмлади.

— Жўк, сарбола, сен кетебер. Муса ековмиз бир-бирмизди овдармаёқ тусинемиз,— деди у.— Борабер, қалқам...

Иккинчи куни делегация кўмирга кон Қарағанда, галлакор Целиноград, мисга бой Жезқазған областларини, Бурабой деб аталадиган жаннатмакон ерларни, бағрига саконта кўл жойлашган Кўкчатов диёрини, балғи мўл Балхаш денгизини кўргани, ажойиб одамлари билан дийдорлашгани самолётда учиб кетди-ю, Ойбек домла Собит оғанинг ихтиёрида қолди...

ТОШ

(Собит оғадан эшитиб...)

Делегация сафарга отланган кушнинг индинга Собит оға Ойбек домлани уйига таклиф қилди. Дастурхон устидда ўтириб ҳам Ойбек домла кечаги таассуротларидан маст эди. Кеча Собит оға Ойбек домлани ўзибнинг қора

«ЗИМ»ида шаҳарни айлантирган, тушдан кейин эса, уларни шаҳар четидаги бир совхозга олиб бориб, янги қурилаётган иншоотлар билан таништирганди. У ердан қайтиб келаётиб эса, Собит оға дўстига энди қурила бошлаган янги шаҳарни — «Новая Алматинка»ни кўрсатган эди. Ҳозир Ойбек домла Марям опанинг сутли чойини ичиб ўтириб ҳам кечаги кўрган жойларини бир-бир тасаввуридан ўтказар, кўзларини катта-катта очиб, ўзича: «Ҳа-а!..» — деб қўяр, бу таассуротларини Собит оға билан ўртоқлашай деса, дилидаги гапларини, хаёлида ҳамон сайраб турган манзараларни тилига чиқара олмай қийналар эди. Бу маҳалда Собит оға биродарининг дилидаги бу ниятларини айтмаса ҳам тушуниб турар, бир чеккаси кўнглида дўстига нисбатан табнатнинг нотантилигидан жиндеккина хафа ҳам эди.

— Муса, бугун товға шиғамиз, — деди Собит оға домлага энгашиброқ. Собит оға негадир Ойбек домлага «Муса» деб мурожаат қилар, мабодо унинг исмини тўла айтгиси келса, «Муса Ойбек» дер эди.

Ойбек домла аввал маъқул дегандай бошини бирикки лиқиллатди-ю, розилигини бир оғиз сўз билан ифода қилди:

— Яхши!

Эрталабки нонуштадан сўнг Марям опа икки оғайнини кузатиб қолди. Улар машинага ўтириб, тоққа қараб йўл олишди. Борадиган жойлари Олмаотанинг юқорисида, ўн олти чақирим баландликда эди. Машина равон асфальт йўлдан тепаликка қараб ғизиллаб борар, йўлнинг икки чеккаси дарахтлар билан тирбанд, йўл худди яшил кўчага ўхшар, дарахтлар орқасида турли маҳкамаларнинг боғлари, пионер лагерлари, пансионатлар, санаторийлар, туристлар дам оладиган бинолар жойлашган, уларнинг адоғи йўқдай туюлар эди. Собит оға йўл-йўлакай: «Мана бу жойда — у, мана бу жойда — бу...» деб Ойбек домлага изоҳ бериб борар, домла эса ҳиссиётю ҳаяжонини яшира олмас, йўлдошининг гапини бош ирғаб тасдиқлар, гоҳо ҳайрон қолиб, бошини сарак-сарак қилиб қўярди. Машина тоққа яқинлашай деб қолган маҳалда Собит оға бу ернинг Медев деб аталишини, илгарилари бу жойлар Медев деган бир қозоқ бойига қарашли бўлганини айтди.

— Медев дегани қувват дегани-ғўй, — деди у («медев» сўзига изоҳ бериб).

— Ҳа, мадат... мадор,— деди Ойбек домла Собит оғанинг сўзини тасдиқлаб.— Бор, бор бизда...

— Энди ўни газеттер «Медео» деб жазип жатир,— деб истеҳзо билан жилмайди Собит оға. Унинг аслида қисик кўзлари яна ҳам қисилиб кетди.

— Фр... французча,— деб Ойбек домла ёш болаларча мириқиб кулди.

— Сўрли Медев...— деди Собит оға ўзини кулгидан зўрға тўхтатиб.— Молининг эсеби бўлмаган. Қўйи кўп бой бўлган...

Шу пайт Ойбек домла кутилмаганда:

— Ана, қўй...— деб қолди машина ойнасидан сойга имо қилиб, Собит оға ҳам беихтиёр сойга қаради. Сой ичи ҳақиқатан ҳам сурув-сурув қўйлар билан тўлиб кетгандай... худди қўйларга ўхшаб катта-кичиклиги бир хил оппоқ-оппоқ харсангтошлар сочилиб ётибди, бу ўтлаб ёйилиб юрган қўйларни эслатар эди. Бу ўхшатишдан Собит оғанинг ҳам дили ёришиб кетди.

— Медевинг қўйлари!— деди у хурсанд бўлиб.

Машина тепаликка кўтарилгач, бир яссироқ жойга бориб тўхтади. Улар машинадаи тушишди. Собит оға шофёр боланинг қулоғига нимадир деб шивирлади. Шофёр бола хўп бўлади, дегандай бошини қимирлатди-ю, машинага ўтириб, пастга қараб кетди.

Улар ёнма-ён сой бўйида келишар эди, теварак-атрофга суқланиб боқишар, Ойбек домла эса, ўз куйи, ўз оҳанги билан бўлиб, ҳозир ёнида Собит оға келаётганини ҳам унутган, сой тубида тошлардан-тошларга урилиб, шовқин солиб оқаётган кўм-кўк сувга бир зум тикилиб, тўхтаб қолган эди. Бир маҳал у сувни кўрсатиб:

— Ҳо-о, салқин... салқин...— деб қолди.

Бу сўзни Собит оға ўзича тушунди: «Бирорта иссиқ-роқ кийим олиб чиқмаганимни қара!»

Собит оғанинг устида тўқ кўк костюм, бошида ҳамиша кийиб юрадиган мошранг бахмал тақия, Ойбек домланинг эғнида майда йўлли кўк костюм, ичидан сур лафсан қўйлак кийиб олган, бошида асли янги-ю, лекин ёғимланавериб кўҳна тортиб қолган чуст дўппи.

Ҳа, бу ернинг ҳавоси шаҳар ҳавосидан кескин фарқ қилар эди. Собит оғанинг ташвишланаётганича бор, «уст-боши қалин-у, шундай бўлса ҳам Мусани тезроқ олиб кетмасам бўлмайди», деб ўйлади Собит оға.

— Муса, жур.

Ойбек домла унга эргашди. Пастга тушиб кетаётиб, Собит оға бу ерларнинг табиати ҳақида, баҳор кезлари Олатоғ бошидаги қорлар эриб, мана бу сой тўлиб оқ-шини, сой тўлиб оққан пайтлари шаҳар аҳолиси юракларини ҳовучлаб юришини... анчадан бери шаҳар аҳлини сел балосидан қутқариш учун қанчадан-қанча инженерлар бош қотиришаётганини ҳикоя қилиб берди. Инженерларнинг фикрларича, шу атрофга каттакон тўғон қуриб, сув йўли тўсилиши, пастроқдан эса яна бақувват тўсиқлар қўйилиши керак экан. Ойбек домла бу гапларни гоҳ ҳаяжонда, гоҳ ҳайрат билан эшитиб келаётиб, таққа тўхтаб қолди. Собит оға ҳам беихтиёр тўхтади. Ойбек домла сой томонга ишора қилиб:

— Ҳў-ў, зўр... тош...— деди.

Ҳақиқатан ҳам худди қўлда тарашланиб, сайқалангандай юм-юмалоқ, катталиги кичик ўтовдай келадиган бир тош сойнинг ўртасида ётар, шарқираб оқаётган сув тошнинг икки ёнидан бўлиниб ўтар эди. Буни қарангки, Собит оға бу жойлардан бир неча бор ўтиб, бу тошни кўрмабди-я! Сув тез оққани билан жуда саёз, таги шундоққина кўриниб турар, харсангтошлар ҳар қадамда юмалаб ётар, тошдан-тошга сакраб, сойнинг уёғидан-буёғига бемалол ўтса бўлар эди. Худди келишиб қўйгандай икки биродар аста сойга тушишиб, ҳалиги каттакон юмалоқ тошнинг олдига боришди. Ойбек домла тошга яқинлашиб: «Ҳа-а... Ҳа-а...»— деб уни кафтларни билан сийпалар, ўзича табиатнинг бу нодир мўъжизасига таҳсинлар ўқир эди. Буни ич-ичидан тушуниб турган Собит оға ҳам ҳазиллашгиси келиб, ҳам шўхлиги тутиб:

— Ай, Муса сўл тастии мен саған сийладим, ол!—деди.

Ойбек домла хурсандлигиданми ё бу инъомнинг тагида ҳам ҳазил, ҳам сахийлик, ҳам жиндек юмор мавжудлиги учунми, ҳаяжондан кўзлари чақнаб кетди. Собит оғага қараб:

— Ях-яхши!.. Зўр!..— деб қўйди-ю, гўё мукофотга берилган тойнинг ўмовини силагандай тошни тагин бир силаб, шapatiлаб қўйди.

— Ҳа-а...

Ойбек домланинг қувончи чексиз эди.

ЕГОР САМОЙЛОВИЧ

(Собит оғадан эшитиб...)

...Қозоғистон Ёзувчилар союзининг фойеси. Уч-тўрт ёш ёзувчи яқиндагина қўйилган кўк мрамар тахтага тикилишиб, ўзаро гаплашиб туришар, мрамар тахтага эса, Улуғ Ватан урушида иштирок этган марҳум ёзувчиларнинг исм-шарифлари ўйиб ёзилган бўлиб, ҳарфлар олтин рангда товланар эди. У зинадан пастга тушгач, беихтиёр ҳадиги тўпланиб турган ёшларнинг олдига келди. Улар оқсоқолга салом беришиб, йўл бўшатишди. Собит оға ёшларнинг саломларига алик олиб, ўнг қўлини пешонасига соябош қилганича девордаги мрамар тахтага тикилди. Ундаги ёзувларни ичида ўқиди. Аслида бундай тўда ичида бирор гап айтиб кулиб, кулдириб юрадиган Собит оға марҳум ҳамкасбларининг руҳи таъсирдан бўлса керак, индамай орқасига қайрилиб чиқиб кета бошлади. Эшик олдига келиб қолганида кўнглида бир ғалаги фикр йилт этгандай бўлди. Бироқ негадир оға бунга эътибор бермади. У уйига бориб диванга ёнбошлаганида ҳам ўша фикр хаёлидан сира нари кетмади. Бу фикр унга тобора қизиқ туюлиб, маъқул бўла бошлади. У шундоққина диваннинг ёнидаги кичкина тумбочка устига қўйилган телефонга беихтиёр қўлини чўздди.

— Алло, ай, Абдилда борма? Улайсолши, қарғашим...— Собит оғанинг «Абдилда» деяётгани шоир Абдулла Тожибоев эди. У ўша кезлари Ёзувчилар союзи секретарларидан бири бўлиб ишларди.— Ай, Абдилда, мен-ғўй, анов...

Собит оға телефонда анча гаплашди. Союз фойесидаги мрамар тошнинг қўйилгани жуда савоб иш бўлганини айтиб, уни қайси идорага буюришганини, марҳумларнинг исм-шарифларини тошга ким, қайси уста ўйиб ёзганини... ва ниҳоят ўша уста ўзига керак бўлиб қолганини, уни қаердан топиши мумкинлигини сўради. Абдулла оға уёқдан бир қизиқ ҳазил қилди шекилли, Собит оға ётган жойида бутун гавдасини селкиллашиб, яйраб кулди.

— Қўябер, кейин ўзинге айтам,— деди у кулгидан аранг тўхтаб. Уёқдан Абдулла оға яна бир нарса деди шекилли, бирпас жим туриб, гапини улади:— Бўлади. Айтпесе сўл айтқан болангди эртенг жибер.

Дем олицқўй, уста уйинде бўлар... Мени олип борсин!

Эртасига қора «ЗИМ» «Зелений базар» яқинидаги пастгина кўҳна фин уйи олдига келиб тўхтади. Абдулла оға юборган бола чаққонгина экан, машинадан лип этиб тушиб, дарвозани тақиллатмасданоқ ҳовлига кириб кетди. Собит оға ҳам машинадан тушиб, теварак-атрофни томоша қилди. Кўнглида марказдаги янги қурилган ва қурилаётган муҳташам бинолар билан мана бу кўҳна ёғочдан ясалган, устма-уст бўялаверганидан эскириб, оғирлашиб, назарида ерга чўка бошлаган фин уйларини қиёс қилар: «Яқиндагина Қозоғистон Давлат нашриёти ҳам шу атрофда эди-я! Шу ерларда ҳам ишлаган эдик-а...»— деб хаёлидан ўтказар эди.

Ҳалиги бола ичкаридан бир рус кишини бошлаб чиқди. У сал букчайганроқ, юзлари ажиндан тарам-тарам, уст-боши ҳам унчалик эмас, папиросни кўп чекканидан бўлса керак бармоқларининг учи, тирноқлари сарғайиб кетган эди. Собит оға уни кўриши билан истиқболига юрди. Шу пайтда оғанинг кўнглидан: «Кўрниниши шу бўлса, иши қанақа бўлдийкин?»—деган гап лип этиб ўтди-ю, унга кўнгли тўлмаyroқ салом берди:

— Издирасти...

— Здравствуйте.

— Как велишать вас?

— Егор Самойлович...

— Знашит, по казахский Жагор Самойловиш...— деб кулди Собит оға.

— Сўлай, аксакал,— деди қозоқчалаб Егор Самойлович.

— Уйбой, қазақша билганинг жақси бўлди-ов. Кулоқ сол. Егор, знашит...

Собит оға устага тоққа чиқишлари кераклигини, у ерда бир каттакон тошга уч-тўрт оғиз сўзни ўйиб ёзиш лозим бўлиб қолганини айтди. Уста гўё бу гапларга бифарқдай қўлидаги «Беломор»ини босиб-босиб ичига тортганча, оғанинг гапига муносабат билдирмай қараб турар эди. Оға ҳамма гапни айтиб бўлиб, устадан сўради:

— Бўлама?

— Бўла-ади...— деди уста негадир «бўлади» сўзининг охирини чўзиброқ.— Жуз сўм...

— Тўрт овуз сўзгеме?— деди Собит оға унинг том-

дан тараша тушгандек пулини айтганига, ҳалитдан савдо қилаётганига ранжиб.— Жетпис бес олсайши...

Уста индамай уйига кириб кетди. «Нима бу? Сукут аломати ризоми? Ё етмиш беш сўмга кўнгли тўлмади-ми? Нега бирор гап айтмай кириб кетди?!» Собит оға шу хаёлда турганида, қўлида кўп ишлатилганидан бўлса керак, сирти ялтираб, ранги ўнгиб кетган брезент халта кўтариб уста чиқиб келди. Машинага ўтиришди. Бугун ҳордиқ куни бўлгани учун оғанинг катта ўғли Арслон рулда эди. Унинг ёнида Собит оға ҳассасига таянганича ўтирибди. Уста орқа ўриндиқда. Шаҳарнинг эгри-бугри кўчаларидан тоққа олиб чиқадиган равон йўлга тушиб олганларидан сўнг Собит оға устани гапга солди. Унинг гап-сўзларидан шу нарса маълум бўлдики, уста аслида шу ерлик бўлиб, урушдан аввал политехника техникумида таҳсил кўрибди. Сўнг уруш. Москва остоналарида жанг қилибди. Панфиловчилардан экан. Ҳозир шаҳар коммунал хўжалигининг қайсидир идорасида ишлар экан: иморатларга карнизлар қилар, тош йўнар, турли ёдгорликларга нақшлар солар, ўйиб ёзар экан. Хуллас, декоратив ишлар билан машғул экан.

Машина гўзал Медев тепалигига кўтарилиб, шарқираб оқаётган сой бўйида тўхтади. Собит оға машинадан тушгач, устага ўртада ётган юмалоқ тошни кўрсатди. Табиатнинг бу қадар санъат билан ясаган мўъжизасига устанинг ҳам ҳаваси келди чоғи, у тош атрофини айланиб томоша қилди-да, беихтиёр: «Да-а!..»— деб юборди.

— Мина жерине...— деди Собит оға кунгай томонда офтобда ялтираб турган жойини ҳассаси билан кўрсатиб. Уста Собит оға кўрсатган жойни бир-икки чамалагач:

— Узенги керек, аксакал,— деди.

Арслон «ҳозир» деди-ю, машинага ўтириб, пастга қараб ғизиллаб кетди. Бир оздан сўнг у қаёқдандир буклама нарвон олиб келди. Уста нарвонни авайлабгина тошга суяб қўйди. Унинг таги сувда турар, сув таги саёз, азбаройи тиниқлигидан тагидаги оқ, кўк, қизғиш рангдаги тошлар шундоққина кўриниб турар эди. Уста нарвонни яхшилаб ўрнатиб бўлгач, берироққа, келиб яна тошга тикилди, қўлидаги папиросини босиб-босиб ичига тортди-да, қолдиғини ташлади.

— Текст қайда, аксакал?

Собит оға ён дафтаридан уйида, машинкада ёзиб

тайёрлаб чиққан текстни унга чўзди. Уста текстга бир зум тикилди:

**«БУЛ ЖУМИР ТАСТИ БАУРИМ МУСА АИБЕККЕ
СИЙФА ТАРТАМ.**

Сабит МУҚАН улы.

3. VI. 1952 жыл.

Егор Самойловичнинг заҳил, ажиндор юзида нимадир ярқ этиб кетгандек бўлди. Қўллари билинар-билинемас титради. Ҳозиргина чекканига қарамай, тағин чўнтагидан папирос олиб тутатди. Бир текстга, бир тошга қарай-қарай босиб-босиб ичига тортиди, сўнг: «Жара-айди!»— деди-ю, қўлига қандайдир бир йўғон қалам олиб, нарвонга кўтарилди.

Уста оғага бир жилмайиб қараб қўйди-да, кейин чўкичда ўйиб ёзиладиган ҳарфлар ўрнини қаламда чиза бошлади. У бу ишни бирпасда қилиб бўлди. Сўнг нарвондан тушиб, ўзи чизган ёзувларга узоқдан тикилди. Унинг ҳаракатида боягисидан жадалроқ, бемалол илғаб олса бўлгудай ихлос пайдо бўлган эди. Йўқ, устада қандайдир ўзгариш содир бўлди. Ички бир ҳаяжондан бўлса керак, у тағин папирос тутатди. Унинг бу одати Собит оғанинг ғашига тега бошлаган бўлса-да, тошга аниқ қилиб ёзилган ва офтобда кўзга яққол ташланиб турган ҳарфларни кўриб хурсанд эди. Уста папиросни ўпкасини тўлдириб тортиб, қолдиғини отиб юборди-да:

— Бул ким?— деб сўради тошга ишора қилиб.

— Бул тас...

— Жў-ў...— деди Егор Самойлович кулиб.— Айбек-ти айтам?

— Баурим, дўсим... Жазуши.— Собит оға Ойбек домланинг таърифини қила кетди: унинг яқинда декада муносабати билан Олмаотага келгани-ю, тоққа чиқишганида шу тошга кўзлари тушиб, уни дўстига совға қилгани борми, домланинг қанақа асарлар ёзгани-ю... қўйингчи, «Навойи» романи учун Давлат мукофотига сазовор бўлганигача гапириб берди. Егор Самойлович одатдагисидек Собит оғанинг гапларига ҳеч қандай муносабат билдирмай, жим тинглади. Москва остонасида яраланиб, сўнг госпиталга борганини, кейин тузала бошлаганида бир бахтли муносабат юз бериб, қўлига Ойбек домланинг «Қутлуғ қон» романи тушиб қолганини, шу-

шу бу авторга нисбатан кўнглида алоҳида бир меҳр уйғонганини хаёлидан ўтказди... Ҳозир эса, буни қараиники, ўша севимли ёзувчисининг номини тошга ўйиб ёзишни тақдир буюриб турибди-да... У мапа шу ўйлар билан қўлига чўкичи билан болғасини олиб, парвога кўтарилди.

Собит оға Ёзувчилар боғида зарур ишни борлигини айтиб, Егор Самойловичдан рухсат сўраб, машинага ўтира бошлади. У машина ойнасидан бошини чиқариб, устага мурожаат қилди:

— Ай, Егор, туски тамақти ўсинда олиб келсинбе?

— Ўсинда...— деди уста орқасига қарамай.

Собит оға Ёзувчилар боғига қараб кетди. Соат бирларда Арслон устага овқат олиб келди.

...Собит оға бу ерга кечки соат тўртлар чамасида келди. Уста эндигина ишини тўгатиб, халатининг бари билан юзидаги терни артиб, ўзи ёзган ёзувларни нарироқдан томоша қилиб турган экан. У Собит оғани кўриб, берироқдаги бир тош устига ҳорғин чўкди-да, «майли, якка ўзи томоша қилсин», дегандай папиросини тутата бошлади. Оға машинадан тушиб, тўғри тошнинг олдига келди. Арслон тағин бир кўк кастрюлькада егулик олиб келибди шекилли, текисроқ жойга авайлабгина қўйди, сўнг отасининг ёнига бориб, у ҳам тошдаги ёзувларни томоша қила бошлади. Собит оға ёзувларга тикилиб қолган, афтидан, унга устанинг иши жуда маъқул бўлган эди. Арслон ясси жойга газета ёзиб, кастрюлькадаги таомларни қўя бошлади. Ёнида битта «Московское» ҳам бор... Собит оға ҳам келиб газета ёзиғлиқ жойдаги харсангтошларнинг бирига ўтирди.

— Ол, Аристан, қуй!— деди ўғлига ишора қилиб. Иккита қиррали стакан ҳам олиб келишган экан. Арслон иккаласига ҳам ярим-ярим қилиб арақ қуйди. Собит оға бу кезларда арақ ичмас, аллақачон қимиз билан «сухой»га ўтиб олган эди. Шундай бўлса ҳам, у устанинг хизматидан хурсанд бўлди шекилли, стаканни қўлига олиб, унга мурожаат қилди:— Қани, Егор, ол!

Аввал уста, сўнг Собит оға стакандаги арақни охиригача ичишди. Собит оға газак қилиб бўлгач, чўнтагидан тўртта йигирма беш сўмлик олиб, Егор Самойловичнинг олдига ташлади: «Етмиш беш сўмга келишган эдиг-у, майли, кўнглимдагидай қилиб ёзибди, ўзининг айтгани бўла қолсин!»— деди ичида. Уста Собит

огага бир ғалати қараш қилди-да, газета устида ётган пулларни олдидан нарироққа суриб қўйди.

— Олма-аймин!

— Ҳе, неге олмайсин?!— деди Собит ога ҳайрон бўлиб.

— Ул кисиге мен-де қизметимде сийладим... Жазуши екен.

Собит ога ғалати бир аҳволда қолди.

— Меникиден-де сенинг жиндилигинг ўтиб кетти-ов, баурим...

Егор Самойлович оғанинг «жиннилигинг» деган сўзини жуда тўғри тушунди. Бу сўз «садоқатинг, меҳр-оқибатинг» деган маънода айтилган эди. Улар тағни бир стакандан отиб олишиб, оқшом пайтида машинага ўтиришди. Собит ога ҳар галгидай олдинги ўриндиққа эмас, орқага Егор Самойловичнинг ёнига ўтириб олган, ўйлаган ишнинг муваффақиятли тугаганиданми, ё устанинг дўсти Ойбекка нисбатан тантилик қилганигами, ё худ ичкиликнинг қизувиданми, ҳар ҳолда унинг юзи қип-қизил бўртиб, аслида қийиқ кўзлари яна ҳам қисилиб кетган, ўнг қўлида ҳассаси-ю, чап қўлини устанинг елкасига ташлаб, ўта кўнгилли қандайдир бир ўлани хиргойи қилганча келар эди.

Улар қош қорайиб қолганида шаҳарга кириб келишди.

«ЎЗБЕК БЎЛСАНГ КЕЛ БЕРИ!»

1965 йили Олмаотада бир китобим нашр этиладиган бўлиб, шу муносабат билан яна бориб қолдим. Олмаотага бориб, Собит оғани кўриб, унга салом бермай кетишни гуноҳ ҳисоблаб, уйига телефон қилсам, уйдагилар у кишини тоғда, ёзувчилар боғида, деб айтишди. Литфонднинг машинасида тоққа чиқиб бордим. Бу боққа иккинчи бор келишим эди. Аввалги гал келганимда куз пайти эди, дарахтлар япроқларини тўкиб, боғнинг файзи кетиброқ қолган, дам олаётган ёзувчилар ҳам салқини тушиб қолганиданми, сийракроқ эди. Ҳозир июнь ойи, боғнинг айни яшнаган, гулларнинг қулф уриб очилган кези. Уртада асосий корпус кўзга яққол ташланиб турибди: чиройли, оппоқ, олди гулзор... Бошқа коттеджлар дарахтлар ўртасида кўмилиб кетган. Уртада ёғочдан қилинган новсимон ариқда айқириб сув оқиб турибди. Шу ерда дам олаётган ёзувчилардан сўраб-суриштириб, Собит оғанинг коттежини топдим. Яқинлашиб қолга-

нимда, коттедж томондан кимдир хирилдоқ товушда қичқирди:

— Хой қозоқ, кет ари!

Мен бир муддат тараддудланиб қолдим. Дарҳол ўзимни тутиб олиб, жавоб қилдим:

— Мен қозоқ эмас, ўзбекман!

— Ўзбек бўлсанг кел бери!

Тўғри Собит оға ўтирган жойга кириб бордим. Икковимиз чулдирашиб қолдик. Тошкентдаги дўстларнинг ҳол-аҳволини сўраб бўлгач, бояги гапи учун узр сўради ва нима учун шундай деганига изоҳ берди. Оғанинг гапига қараганда, у ҳозир машҳур қозоқ олими, этнографи Чўқон Валихонов ҳақидаги трилогиясининг иккинчи китоби устида ишлаётган пайти экан. Боққа келган баъзи бир бекорчилар: «Юр, Собит оғанинг олдига бориб, бир оз лақиллашамиз», деб ёпирилиб келишиб, у кишини ишдан қўяр экан. Шундан кейин оға Марям опага, кундузги соат иккигача олдимга ҳеч кимни қўйма, келадиган одам тушдан кейин келсин, деб тайинлаб қўйган экан. Бир оз уёқ-буёқдан гаплашиб ўтирдим-да, аҳволга тушуниб, узр сўрадим:

— Энди, Собит оға, менга рухсат берсангиз...

— Жўқ, сен кетпе,— деди у киши соатига қараб.— Сен Марям апанг мен сўйлесип ўтиратур. Соғат екиде тамақ жеп, товға шиғамиз.

— Маъкул.

Овқатланиб бўлиб, тоққа чиқиб кетдик. Собит оға кўринишдан бир оз чарчаган-у, лекин ҳар галгидай олдинги ўриндиқда ҳассасига суяниб хиргойи қилиб кетаётибди. У аҳён-аҳён хиргойисини шартта узиб:

— Муса омонба? Гафур журме?— дерди-ю, тагин хиргойисини бошлар, яна бир оз ўтгач:— Миртемир жиен куйли-қувваттима?— деб сўрар, сўнг тагин хиргойисини давом эттирар эди.

Машина икки томони залварли тоғлар билан ўралган, илонизи бўлиб шўх оқаётган сой бўйида тўхтади.

— Энди сен қайтабер, болам.

Машина келган изига қайтиб кетди. Энди нимада қайтамиз, деб ҳайрон бўлиб турибман. Собит оға менинг ташвишимни тушунди шекилли, қийиқ кўзларини менга тикиб жилмайди. Сўнг у ҳар кун соат иккидан кейин машинасида шу ерга келишини, унга жавоб бериб, ўзи пиёда кетишини, бу эса унга яхшигина бадантарбия ўрнини ўташини гапириб берди. Ҳа, тўғри, бу ер анча

баландлик, пастликка пиёда тушиш, тепаликка кўтарилишга қараганда осонроқ бўлса керак-да, деб ўйладим.

— Энди, сарбола, булай жур...— у бир-бир босиб тошдан-тошга урилиб, айқириб оқаётган сой бўйига қараб юра бошлади. Мен кетидан эргашидим. У сой бўйига етгач, таёғи билан ишора қилди:— Минов, анов айт-қаним...

Бундай қарасам, кўз олдимда, сой ўртасида худди атайлаб қилингандай юм-юмалоқ, катталиги кичикроқ ўтовдай оқишранг тош турарди.

Дўстликда гап кўп, одатда ҳамма нарса шахсий дўстликдан бошланади. Бу оқсоқолларнинг киши ҳавас қилса арзигудай дўстликлари аллақачон катта маънодаги дўстликка — адабиётларимиз, халқларимиз дўстлигига айланиб кетган улкан дўстлик эди. Менинг калламга дафъатан шу фикр келди. Бир чеккаси шу фикрлардан фахр ҳиссига ғарқ бўлиб, дарров кўз олдимга Ойбек домланинг сурати келди: уйлар билан ўралган чоғроқ ҳовли, тўрдаги уйи бўсағасида, курсида домла набирасини ўйнатиб ўтирибди. Эғнида сурранг лафсан кўйлак, барини шимига қистирмаган. Паришонроқ сочлари устидан кўҳна дўпписини бостириб кийиб олган... Домланинг шундоққина ёнгинасида кичкина бир оҳу боласи суркалиб, эркалангиси бор.

У кишиникига яқинда бир иш билан борганимда Ойбек домлани шу тарзда кўрган эдим.

...Секин йўлга тушдик. Индамасам ҳам Собит оға менинг тошдаги ёзувни кўриб, чин юракдан хурсанд бўлганимни, раҳмат айтишни эса ҳаяжонимдан унутиб қўйганимни ҳис қилиб келар, назаримда худди мана шунинг учун менинг фикримни сўрамаётган эди.

— Мусага бориб айт, жумир тасин олиб кетсин,— деди Собит оға қувлик билан менга қараб жилмайиб. Унинг бу гапида: «Қалай, сарбола, чарчамай келаётибсанми?»— деган оҳанг ҳам йўқ эмасди. Мен поилож жилмайиб, дедим:

— Албатта бориб айтаман...

ЎҚИНЧ

Олмаотадан қайтиб келганимдан кейин анча вақт ўтган бўлса ҳам Ойбек домлани учратолмадим. Чунки домла ёзлик боғига кўчиб кетган, шаҳарга камдан-кам тушар эди. Уша кезларда Ўзбекистон Ёзувчилар союзи-

нинг Хадича Сулаймонова кўчасидаги эски биноси за-
лида ёш ёзувчилар семинари бўлаётган, семинарда Ой-
бек домла, Фафур ака, Абдулла акалар ёшлар билан
учрашиш лозим эди. Нима ҳам бўлди-ю, Ойбек домла-
ни боғдан олиб келиш вазифаси менга юклатилиб қол-
ди. Машинада боққа чиқиб бордим. Машина товушини
эшитибми, ё бирор иш биланми, бахтимга Ойбек домла-
нинг ўзлари қаршимдан чиқиб қолдилар. Устларида
оқ кўйлак, йўл-йўл кўкиш пижама-шаравар, оёқларида
шиппак, қаттиқ ишлаганларидан бўлса керак, сочлари
хурпайган, кўзларида жиндек ҳорғинлик. Одатдаги са-
лом-алиқдан сўнг Ёзувчилар союзи раҳбарлари тайинлаб
юборган гапни айтдим. Домла бажонидил рози бўлди-
лар. Сўнг ўрни келиб қолиб, Олмаотага борганимни
айтдим, ўртоқларнинг саломларини топширдим. Домла-
нинг кўзлари катта-катта очилиб, юзларига нур югурди.

— Ҳа-а, бордингизми?..

— Боровдим, домла,— дедим мен унинг хушнуд
кайфиятидан фойдаланиб.— Сизга Собит оға салом айт-
дилар. Анови... тоғдаги оға совға қилган юмалоқ тош-
ни олиб кетар экансиз.

Уша юмалоқ тош кўз олдига келди шекилли, домла
шундай хоҳолаб кулдики, юзларигача қизариб кетди.

— Ҳа-а, тош, тош...

У киши нуқул шундай деб кулар, назаримда устоз-
нинг оғзидан вулқондек отилиб чиққан шу бир оғиз
сўзда унинг ўз дўстига меҳр-муҳаббати шундоққина
кўришиб турар, бундан уч йил муқаддам кўрган ўша
ажойиб тошни ҳам, гўзал Медев атрофидаги уни мафтун
этган сеҳрли табиат манзараларини ҳам кўз олдига
келтириб, дўстининг «Тошни олиб кетсин!» деган гапи-
даги беғубор ва нозик юмورни ҳам ҳис қилиб турар
эди.

* * *

...Буни қарангки, кейинчалик Олмаотага сел келиш
хавфи туғилиб, сув йўлини тўсиш мақсадида Медев-
даги сойнинг икки томонини портлатганларида Ойбек
домлани беҳад севинтирган ўша юмалоқ тош кўмилиб
кетганини эшитиб, ниҳоятда хафа бўлдим. Бирор ёққа
сафарга чиқсам ҳамиша фотоаппарат олиб юрадиган
одам, бу гал фотоаппаратсиз борганимга, аввалига ҳа-
зил тарихида бошланиб, кейинчалик ўша икки буюк
инсоннинг, икки буюк адибнинг, икки буюк қардошнинг

ажойиб дўстликлари рамзига айланиб қолган ноёб тошни суратга олиб қўймаганим учун ҳали-ҳали ўкинаман.

КЕНГЛИК

Қишнинг рутубатли кунларида нимқоронғи бўлиб турадиган нашриётнинг тор коридорлари баҳор келиб ҳаво юришиб кетгач, анча ёруғ тортган, неон чироқларига ҳам ҳожат қолмаган эди. Нашриёт ходимлари эрталаб ишга шўнғишади-ю, соат ўн бирлар чамасида бири чекиш, бири чигилини ёзиш учун коридорга чиқишади, баъзилар қора дерматин қопланган кўҳна диванга ўтириб, бирпас чақчақлашишади. Ёши бир ерга бориб қолган, биров билан иши йўқ, нашриётнинг катта редактори Баҳодир ака эса бу диванни ўзиники қилиб олган. Ишдан толиқди дегунча коридорга чиқади-ю, диванга ўтириб, устарада тақир қирдирилган бошини эгганча узоқ хаёл суради, хаёл сура-сура чарчайди шекилли, оғир уҳ тортиб, ўрнидан базўр туради-да, хонасига кириб кетади. Бу ҳол ҳар куни такрорланади. Нашриёт ходимлари унинг бу одатига кўникиб кетишган. Нега бундай? Нима учун узоқ хаёл суради? Нега ўзидан-ўзи уҳ тортаверади. Буни ҳеч ким суриштирмайди.

Баҳодир ака кеча ишдан қайта туриб яқиндагина нашрдан чиққан Абайнинг танланган асарларини харид қилди. Уйига бориб бир оз дам олгач, овқатдан сўнг диванга чўзилиб, ўгли почтадан олиб кирган газеталарни кўздан кечирди. Сўнг боягина сотиб олган китобни қўлига олди. У бежиримгина кўк муқовали китобчани варақлаб ўтириб, китобнинг ўртароғидаги бир шеърга кўзи тушди. Бир ўқиб чиқди, сўнг яна ўқиди. Негадир мияси зирқираб кетди. У шеърни яна бир бор ўқиди:

Кучук асраб ит этдим,
У болдиримдан қопди!
Милтиқ бердим, мерган бўлиб
Нақ кўкрагимдан отди!..

У: «М-мм», деди-ю, ёнбошидаги ёстиққа ўзини ташлади. Кўз олдига беихтиёр Ойбек домла келди: тўзғин сочлари кўҳна дўпписи тагига сиғмай турар, ёқавайрон, ёзишдан ҳориган, тимқора катта-катта кўзларида мунг бор. Гўё Баҳодир аканинг тепасига келиб: «Кучук асраб ит этдим...»— деб тургандай бўлаверди. Ба-

ҳодир ака ғужанак бўлиб олди. Нариги хонадаги болаларнинг қий-чуви ҳам, телевизорнинг овози ҳам унинг қулоғига кирмас эди. Хаёлида ҳалиги гап-у, кўз ўнгида Ойбек домланинг ҳорғин қиёфаси...

Баҳодир ака ҳам бир маҳаллар ҳикоялар ёзган, кейинчалик илмга ўтиб кетган, диссертация ёқлаш учун ҳаракат бошлаганди. Ёш эмасми, наздида ундан билагон, ундан зўр одам йўқдай кўринди. Сўнг осилсанг баланд дорга осил қабилида иш тутиб, Ойбек домланинг «Навой» романини диссертациясига мавзу қилиб танлади. Замонанинг зайлиданми, ё ўзининг майлиданми, ё эса «...вич-вич»ларнинг: «Машҳури жаҳон бўлай десанг, бузрукларни ур!» қабилидаги пичинглари сабаб бўлибми, бир мўътабар газетада Ойбек домлани айблаб чиқди. Эмишки, роман қаҳрамони Тўғонбек отда туриб қимиз сипқарганмиш. «Сипқарди» деган сўз қардош халқ вакили учун ҳақорат эмиш! Шу гапни айтиш учун бир ярим подвал мақола ёзиш шарт эканми?!

Шундай қилиб, Баҳодир ака 1953 йилнинг баҳорида юксакликка тош отди. Тош отди-ю, негадир омади кетди, одамларнинг кўзига тик қараёлмайдиган бўлиб қолди. Назарида одамлар унга қўлини бигиз қилиб: «Тош отган ана шу!» деяётгандай бўлаверди. Уч-тўрт жойга ишга кириб, охири нашриётга келиб тўхтади. Бу ерда ҳам унинг жойи қора дерматин қопланган кўҳна диван бўлиб қолди. «Галварс бўлмасанг, келиб-келиб шундоқ одамга тош отасанми? Ахир ҳикояларингни у кишидан ўрганиб машқ қилмаганмидинг? Мақолаларингни ўша кишининг илмий асарларини ўқиб ёзмаганмидинг? Ит бўлиб қошиб, мерган бўлиб отмаганингми бу! Ҳа, хом сут эмган банда-я! Ўз кўнглингда шунчалик билагон бўлиб кетганмидинг. Мана, ўйламай қилган ишининг азобини етти йилдан бери тортасан. Етти йилдан бери бошинг ҳам. Бу дардни, бу ўкинчни етти йилдан бери кўтариб юрибсан... Бундай мард бўлиб бўйнингга ололмайсан. Олгинг келади-ю, аммо журъатинг етмайди, кўрқасан... Мана энди машҳури жаҳон эмас, расвойи олам бўлиб ўтирибсан...»

Етти йилдирки, у ўйламай юксакликка отган жиндай тош харсанг бўлиб бошига келиб тушади... Ҳа, бу тош зарбидан унинг боши эгик...

Ёш редакторлардан Аъзамжон билан Қудратиллар ҳам бирпас дам олиш учун коридорга чиқишди. Ўша кўҳна диванда ҳар галгидай Баҳодир ака ўйчан

ўтирар эди. Аъзамжон сигарет чеккани дераза томонга ўтди. Қудратилла Баҳодир аканинг ёнига бориб ўтирди.

— Ҳорманг, ўтирибсизми, ака,— деди у ҳол сўраган бўлиб.

— Ҳа, ўтирибман, ука,— деди у ғалати бир оҳангда.

Қудратилла унинг жавобидан ҳайрон бўлиб қараб қўйди.

— Сиздан илтимос, ука, Ғайратий домла келиб қолсалар менга айтсангиз. У кишида гапим бор эди.

— Майли, агар келсалар...

— Илтимос...

Баҳодир ака шундай деди-да, ўрнидан туриб хонасига кириб кетди. Қудратилла ҳайрон бўлиб елкасини учирди. Аъзамжон сигаретини босиб-босиб чекиб, қолдиргани корзинкага ташлади-да, келиб Қудратилланинг ёнига ўтирди.

— Мана шу одамни тушунмадим. Қачон кўрсанг хаёл сургани-сурган.

Қудратилла унинг гапига жавоб бергиси келмади-ми, ўрнидан аста туриб, дераза олдига борди.

— Қара, дўстим, дарахтларнинг барги сичқон қулоқ бўлиб қолибди. Биз бўлсак диққинафас хонада димиқиб корректура ўқиб ўтирибмиз.

— Увол, дўстим. Увол бу ўтиришимиз...— деб қўйди Қудратилла унинг гапини қўллаган бўлиб.— Айниқса, сизга увол, дўстим. Шоир одамсиз. Гуллар, лолалар, қишлик либосини ташлаган қизлар...

— Сизга увол эмас...— деди Аъзамжон мийиғида кулиб. Шу маҳал коридорда қўлида ҳасса, оқсоқланиб, зўрға нафас олиб келаётган домла Ғайратийга кўзи тушиб қолди.— Э, мана, домланинг ўзлари ҳам келиб қолдилар. Ассалому алайкум, домла. Бардамгина бор-мисиз.

— Шукур...— Ғайратий домла ҳассасига суяниб, аста диванга ўтирди.— Уҳ-ҳ. Учинчи қаватга чиққунимча нафасим оғзимга тикилиб қолди... Қалай, тинч-омон юрибсизларми?

— Раҳмат, домла,— деди Қудратилла.— Баҳодир ака хизирни йўқласалар бўларкан. Ҳозир сизни сўраб турувдилар-а.

Ғайратий домла «нима иши бор экан?» дегандай Қудратиллага бир қараб қўйди-ю, ижиклаб ўтирмади.

— Бошлиқлар борми?— деб сўради у кулиб.— Бир шартномага қўл қўйишим керак эди. Эрталаб уйдан

чиқиб нашриётга етиб келаман дегунимча, бошлиқлар тушликка кетиб қолган бўлади.

— Бир оз кутсангиз келиб қолишар, домла.

— Ана айтмадимми?— деб кулди домла.— Энди уларни кутаман десаам уйга етолмайман.

Домланинг бу гапига Аъзамжон билан Қудратилла мириқиб кулишди.

— Унда ярим кечаси йўлга чиқсангиз ўз вақтида етиб келасиз, домла,— деди Аъзамжон ҳазил қилиб.

— Энди шундай қиламан шекилли...— Ғайратий домла ҳам қорнини силкитиб кулди.— Мулла Баҳодирнинг менда нима иши бор экан?

— Ҳа, айтгандай, мен чақирай у кишини.

Қудратилла Баҳодир аканинг хонасига кириб, уни бошлаб чиқди. Баҳодир ака гавдасига ярашмаган бир тарзда қаддини букиб домланинг қўлини олди.

— Ассалому алайкум. Саломатмисиз, домла. Тинч-омон юрибсизми?

— Шукур...

Баҳодир ака жавдираб Қудратилла билан Аъзамжонга қаради. Йигитлар унинг домлага айтадиган бир муҳим гапи бор шекилли деб ўйлаб, домладан рухсат сўраб кетишди.

— Ўтиринг,— деди домла холи қолишгач, Баҳодир акага...

Баҳодир ака домланинг ёнига огир чўкди. Ғайратий домла унга саволомуз қаради.

— Энди, домла, ўзингизнинг хабарингиз бор...— Баҳодир ака бундан етти йил аввал Ойбек домланинг романини ноўрин танқид қилганини, шундан бери иши юришмай, одамларнинг қўзига балодек кўришиб қолгани-ю, ўзининг қийналиб кетганини—ҳамма-ҳаммасини домлага батафсил гапириб берди. Ғайратий домла унинг гапларини тинглар экан, асаблари таранглашиб бораётганини ҳис этар, бироқ қаттиқ гап айтиб юборишдан ўзини аранг тийиб ўтирар эди. Бир маҳал коридордан Аъзамжон зипиллаб ўтиб қолди. Домла Баҳодир аканинг гапини бўлиб, Аъзамжонга мурожаат қилди:

— Аъзамжон, ука, битта чекишингдан бер.

— Марҳамат, домла,— у дарҳол чўнтагидан сигарет чиқариб домлага узатди-да, гугурт чақди. Домла сигаретни тутатиб, ютоқиб ичига тортди.

— Раҳмат, Аъзамжон.

Аъзамжон бу гапини рухсат деб тушуниб, йўлига кет-

ди. Домла бўлса сигаретини мириқиб тортаркан, Баҳодир аканинг гапларига жавоб беришга шошилмас, «Ҳар ҳолда бу боланинг виждони тилга кирибди-ку... Ойбек шўрликни дўппослаган фақат буми? Қани энди бошқаларнинг виждони ҳам тилга кирса!»— деб ўйлар, аммо ҳали унинг асл мақсади нима эканидан беҳабар эди. У Баҳодир акага қаради.

— Энди...— деди Баҳодир ака журъатсизгина.— Домлажон, пичоқ бориб суякка тақалди, буёғига чидаёлмайман. Ҳарҳолда Ойбек домла ўртоғингиз... Мени олдиларига олиб борсангиз. Узр сўрасам...

Ғайратий домла узоқ вақтгача бу гапга жавоб беролмай ўтирди. Баҳодир ака бу сукунатни «олиб боришни истамаяпти» деб тушуниб, ялинганнамо:

— Йўқ деманг, илтимос, домла,— деди хомуш.

Унинг бу гапини эшитиб, Ғайратий домланинг раҳми келиб кетди.

— Ука, олиб бор десангиз олиб боравераман-у...— деди у.— Аммо билишимча, сиз Ойбекнинг назаридан эмас, унинг мухлислари назаридан қолгансиз. Ойбек бир паришонхотир одам. Ҳатто у сизни танимаслиги ҳам мумкин. Бориб бу гапларни айтсак, эски ярасига туз сепиб қўймасмикинмиз? Шундай ниятингиз бор экан, яхшиси ўша ўзингиз «ваъз» айтган газета орқали кўпчиликдан узр сўрасангиз қандай бўларкин? Менимча шундай қилсангиз тузук бўлар. Нима дедингиз?

— Бу мен учун жуда оғир...

— Ушанда, танқид қилганингизда енгил бўлганмиди?

— Замона шунақа эди-да...

Сигарет тутуниданми ё жаҳли чиқдими, Ғайратий домланинг кўзлари қизариб кетди.

— Замон-замон дейсиз,— деди у товушини бир баҳа кўтариб,— замонга нима бўлибди? Замонни гул-гул яшнатадиган ҳам, бадном қиладиган ҳам сиз билан бизга ўхшаган одамлар. Нима, сиз Ойбекни танқид қилмаганингизда замон ағдар-тўнтар бўлиб кетармиди? Замон шунақамиш-а!..

Баҳодир ака чурқ этмади. Ғайратий домла диванинг пружиналарини ғичирлатиб ўрнидан тураётганда ҳам индамади, бошини эгганича ўтираверди...

Баҳодир ака уйига қандай етиб келганини, нима ичиб, нима еганини, қандай ётиб, қандай турганини эслаёлмайди. «Энди Ғайратий домладан умид йўқ. Эгилган бошни қилич кесмас, дейишади-ку, ўзим бориб, Ойбек домланинг оёқларига йиқилиб узр сўрасам... у киши кечирармикинлар... Ойбек домла кечирсалар бошқалар ҳам кечирар...»

У Ойбек домланинг олдида гуноҳкор! Йўқ, Ойбек домланинг нуқсонларини айтиб бўлмайди, у киши нуқсонлардан бутунлай холи, демоқчи эмас. Аммо ноўрин айтилган сўзи учун, бу сўз фариштадай бир одамнинг: домласининг, устозининг соғлигига, асабига заҳмат етказгани учун узр сўраши керак. Албатта узр сўраши керак!

Бугун кун кечагидан чароғонроқ, фируза осмон артилган шишадек тиниқ. Атрофда ҳаёт қайнайди: одамлар ишга шошилишади. Трамвай, троллейбуслар тирбанд. Эрта баҳорнинг муаттар бўйи кишини маст қилгудек тароватли. Хиёбонлардаги дарахтларнинг яшил либосга буркана бошлаган шохлари майин тонг шабадасида эрка қиздай чайқалади. Қушлар нағмаси авжида. Баҳодир ака буларнинг ҳаммасидан бебаҳра: ё пайқамайди, ё юрагига сиғмайди. Бир маҳал у трамвай ёлдиракларининг киши ғашини келтирувчи ёйқиллашидан ўзига келиб бундай қараса, у тушган трамвай Ишчилар шаҳарчасига — охири бекатга етиб қайрилаётган экан. Трамвай тўхтагач, одамлар туша бошладди. Вагонда унчалик одам кўп эмас-у, аммо бекатда одамлар кўп; улар тушувчиларнинг олдини тўсиб туришар, худди трамвай ҳозир кетиб қоладигандай вагонларга ёпирилишар эди. Баҳодир ака одамлар орасидан бир амаллаб сирғалиб чиқиб олди-ю, нарироққа бориб тўхтаб қолди. У ур-йиқит қилиб вагонларга чиқаётган одамларни томоша қиляптими ё Ойбек домланинг уйига киришга юраги бетламаяптими, буни билиб бўлмас эди. Сал ўтгач, бир қарорга келди шекилли, йўлга тушди. Бир оз қадди букилган, асабдан бўлса керак бўйин томирлари бўртган, пешонасидаги ажинлар яна ҳам чуқурлашган, қадам ташлаши суст... Қуёш терак бўйи кўтарилганда у Қисловодская кўчасидаги қўш табақали кўк дарвоза олдига келиб тўхтади.

Ойбек домланинг ҳовлиси!

У дарвоза кесакисидаги қўнғиздеккина қўнғироқ тугмасига тикилиб қолди. Боссаммикин, ё?.. У қўлини тугмага олиб борди-ю, негадир шу заҳотиёқ шашт билан тортиб олди. «Қайси юз билан!..» Унинг қўллари титрар эди. Шу алпозда анча иккиланиб турди. Бир қўнгли: «Мард бўлиб келдингми, қўнғироқ тугмачасини бос!» деса, бир қўнгли: «Қайси юз билан?!» дерди.

Қулоғининг тагида Файратий домланинг гапи жангалаб кетгандай бўлди. «Эски ярасига туз сепиб қўймасмикинми?» Баҳодир ака қўнғироқ тугмасини босишга журъат қилолмади. Боши эгик, энгагини ушлаганча ўзича вазиятни салмоқлаб кўриб, энди қайтмоқчи бўлиб турганида ичкаридан қорачадан келган, ўрта бўйли, қуюқ қора жингалак сочли йигитча портфель кўтариб чиқиб қолди.

— Ассалому алайкум, келинг...— деди у Баҳодир акага қўл узатиб.

— Ассалому алайкум...— деди Баҳодир ака шошиб унинг қўлини оларкан, ўзи ҳам сезмаган ҳолда: — Домла бормилар?— деб юборди.

— Борлар, марҳамат...— йигит шундай деб орқасига қайрилди-да, дарвозанинг бир қанотини очиб:— Ада-а!— деб чақирди.

Баҳодир ака нима қиларини билмай гарангсиб қолди. Ичкаридан Ойбек домла чиқиб келди. Кўҳна дўписи тагидан сочлари тошиб чиқиб кетай деб турибди. Эғнида йўл-йўл оқ кўйлак, кўйлак сиртидан ихчамгина нимча, нимчанинг олд тугмалари солинмаган, кулранг шаравар, оёғида энгил шиппак.

Ҳалиги қорачадан келган йигит ўғли экан. Шундоққина Ойбек домладан нусха кўчиргандай. У: «Сизни сўраяптилар», деди-ю, ишга кетаётган шекилли, жўнаб қолди. Ойбек домла юзларида табассум билан Баҳодир акага қўл бериб саломлашди, сўнг гўё у кишини кўпдан кутаётгандай тутилиб, ҳаяжонланиб:

— Келдийизми? Кемисиз...— деди. Кейин меҳмоннинг жавобини ҳам кутиб ўтирмай мулозамат қилди:— Юринг...

Ойбек домла олдинга тушди. Баҳодир ака гаранг бир аҳволда домланинг кетидан эргашди. Унинг юраги зарб билан урар, аъзойи бадани ҳаяжондан титрар, ҳовлида нима бор, нима йўқлигини пайқаш, ҳозирги ҳолатни мулоҳаза қилиш қобилиятидан маҳрум бўлиб қолган эди. Улар ҳовли ўртасидан ўтиб, кунгай томон-

даги хоналардан бирига кириб, дераза олдига қўйилган юмалоқ стол атрофига ўтиришгач, Баҳодир ака сал ўзига келиб, хона ичига разм солди: рўпарада диван, устига кўрпача тўшалган, бош томонда иккита ёстиқ. Ёстиқ устида қандайдир бир китоб очиқ ҳолда тўнкарилиб ётибди. Кўрпача устида қизил папка, унинг ёнида бир даста қўлёзма тартибсиз ётибди. Диссертацияга ўхшайди. Домланинг ўқиётган қўлёзмасини қўйиб, унинг олдига чиққани шундоққина билиниб турибди. Очиқ турган эшикдан нариги хонадаги шифтгача тақалган китоб жавони, ундаги тирбанд китоблар кўзга ташланиб турар эди.

Домла ўрнидан туриб даҳлизга чиқди-ю, эшикдан бошини чиқариб кимгадир қичқирди:

— Чой...

Сўнг келиб жойига ўтирди.

— Так... Сами, сами... Юрибсизми?— деди кучаниб. У оддий сўзларни ҳам куч билан, тутулиб, зўрға ифода қилар эди.

— Раҳмат, домла...

Шундан кейин яна гап узилиб қолди. Бир оз ўтгач, Зарифа опа гуллик гардин чойнакда чой кўтариб кирди, стол устига қанд-қурс, нон, сарёғ қўйди. Чой қўйиб аввал Ойбек домлага, сўнг Баҳодир акага узатиб, мулозамат қилди:

— Қани, дастурхонга қаранг.

— Ҳа-а, оли-инг,— деди Ойбек домла ҳам.

Баҳодир ака чойдан бир-икки ҳўплаган бўлди-ю, бошини қўйи эгганча индамай ўтираверди. Орага ноқулай жимлик чўкди. Бу орада Зарифа опа уларни холи қолдириб, эшикка ҳам чиқиб кирди. Аммо аҳвол ўзгармади. Шундан кейин Зарифа опанинг ўзи гап очишга мажбур бўлди.

— Келинг... Домлангизда бирор ишингиз бормиди?

Баҳодир ака ерга қараганча қўлларини бир-бирига ишқаб, зўрға гап бошлади:

— Ойбек домла... мен ўша...

У тутила-тутила бор гапни айтди. Айтганда ҳам гуноҳкорлигини бўйнига олиб, кечирилмас хато қилганидан пушаймон бўлиб айтди. Сўнг вазиятни билиш учунми ё «бор гап шу» дегандайми, бошини кўтарди. Ойбек домланинг кўзлари косасидан чиқиб кетаёзганди, нима учундир столни асабий чертар, Зарифа опанинг бўлса аслида билинар-билинмас титраб турадиган қўллари

деярли қалтирар, бояги мулозаматдан, меҳр-оқибатдан асар ҳам қолмаган, меҳмон яна бир гап айтса, портлаб кетгудай аҳволда ўтирар эди. Охири у аёл кишилигига борди. Чидаёлмай:

— Шунча гаплардан кейин домлангизнинг олдига қайси юз билан келдингиз!..— деб юборди.

Унинг овозига титроқ инган, ўзини босишга қанчалик ҳаракат қилмасин, товуши қаттиқроқ чиққан эди. Ойбек домла бунни дарҳол фаҳмлаб, ўзига ярашмаган бир ҳаракат билан ўрнидан сапчиб турди.

— Ҳў, ҳў! Сен чиқ! Чиқ!..

Зарифа опа Баҳодир акага бир ёвқараш қилди-ю, индамай ҳовлига чиқиб кетди. У чиқиб кетгач, яна оғир сукунат бошланди. Ойбек домла ҳамон столни асабий чертар, Баҳодир ака гўё суд ҳукмини кутаётган жинояткордай бошини қуйи эгганча миқ этмай ўтирарди. Бирдан кутилмаган ҳодиса юз берди: Ойбек домла шартта ўрнидан туриб, Баҳодир аканинг билагидан шаппа ушлади:

— Юринг!..

Домланинг қўли ногирон бўлгани билан миқти экан, бармоқлари билан унинг қўлини шундай сиқдики, Баҳодир аканинг эҳсонаси чиқиб кетди. Домла Баҳодир акани шиддат билан ҳовлига етаклаб, деярли судраб чиқар экан, унинг хаёлида фақат битта фикр ҳукмрон эди: «Тамом! Ҳозир мени эшикка олиб чиқиб, орқамга бир тепади-ю, шу билан адои тамом бўламан».

Иўқ, ундай бўлмади. Домла уни ҳовли бурчагига олиб борди. У ерда бир оҳу боласи шафтолининг пастаккина шохига бўйнини ишқар, ундан нарироқда эса иккита каклик какир-какир қилиб, бир-бирига эркаланиб, суйкалишар эди. Баҳодир ака карахт бир аҳволда турса-да, кўнглидан: «Боя кириб келаётганимда бу жониворларни нега кўрмадим экан?!» деган фикр йилт этиб ўтди. Ойбек домла уларга ишора қилиб:

— Ана! Иноқ, иноқ!— деди. У кўнглидаги бир дунё гапни битта сўз билан ифодалаган; Баҳодир акага бўлган ўпка-гинаси ҳам, унга айтмоқчи бўлган таъна-дашномии ҳам, борингки, панд-насихати ҳам ўша бир оғиз сўзга жойланган эди. Ойбек домла бу гапни қайси маънода айтган бўлса, Баҳодир ака ҳам худди ўша маънода тушунди. Аммо жавоб қилмади. Кейин Ойбек домла уни ташқарига қандай бошлаб чиққан бўлса шу кўйида уйга бошлаб кириб, бояги жойига ўтқазди. Тағин илга-

ригидай даҳшатли сукунат бошланди. Зарифа опа қайтиб бу хонага кирмади. Орадан анча вақт ўтгач, Ойбек домланинг ўзи гап очиб қолди.

— Ё-ёқладизми?

Баҳодир ака унинг бу гапини «диссертациянгиз нима бўлди? Ёқлаб олдингизми?» деган маънода тўғри тусунди.

— Йўқ, домла, рухсат беришмаяпти.

— Ким?

— Академиядагилар.

Ойбек домла безовта бўлиб, ўрнидан турди. Бир оз «да-а!» деб уёқдан-буёққа юрди-да, ичкари хонага кириб кетди. Орадан сал ўтгач, қўлида бир варақ қоғоз билан чиқиб келди.

— Манг, беринг...

Бу қанақа қоғоз? Кимга беради? Нима учун беради?

Баҳодир ака қоғозни аста қўлига олиб, кўз югуртирди. Домланинг хати. Қийналиб ёзгани ҳарфларнинг қинғир-қийшиқлигидан шундоққина билиниб турарди:

«Тил ва адабиёт институтининг директорига!

Ушбунни элтувчи Баҳодир Умаровнинг диссертациясидан хабарим бор. Анча меҳнат қилган. Кам-кўстларига ёрдам беришга тайёрман.

Тезроқ ёқлаб олишига кўмаклашишингизни илтимос қиламан.

Камоли эҳтиром ила ОЙБЕК».

Баҳодир аканинг қўллари ҳаяжондан титрар, гўё қоғоз унинг қўлларини куйдириб юбораётгандай бир чеккасидан авайлаб ушлаб турар, нима дейишини билмас, тилига тузукроқ сўз келмас эди. У бошини эгиб миннатдорчилик билдирган бўлди. Ойбек домла уни хурсанд қилганидан мамнун бир қиёфада турар, унинг бу ҳолати Баҳодир акага ҳам кўчган эди. У шу тасалли билан уйдан сирғалиб чиқди. Ойбек домла уни дарвозахонагача кузатиб қўйди.

Баҳодир ака оғир дарддан халос бўлган одамдай қадамлари энгил тортган, кўнглига қандайдир бир нур инган эди. Бир кўча айлангач, нима учундир дийдаси бўшаб кетди. Етти йилдан бери қийналиб, иши юришмай, ҳар кимдан дакки эшитиб ҳам кўзига нам келмаган одам ҳозир ҳалқумига нимадир тиқилиб, аламданми, қувончданми, ич-ичидан ўкирик келиб, ҳиқ-ҳиқ йиғ-

лаб борарди. Кўз ёшлари юзларини ювган, йиғи аралаш битта сўзни қайта-қайта такрорларди:

— Домла кенглик қилдилар... Домлажоним кенглик қилдилар.

У бу хушxabарни бошқаларга ҳам етказиш учун қапот боғлаб учиб борар эди...

ТАНИШУВ

(Устоз АБДУЛЛА ҚАҲҲОРга)

Сунбула тушиб сув совиган, мактабга ана борамиз, мана борамиз деб юрган маҳалимиз эди. Бу вақтларда биз болаларнинг кўча чангитишдан, қишлоғимиз четидаги Қарсақли сойга калла ташлашдан қўлимиз бўшамасди. Шундай кунлардан бирида кимдир биров: «Мактабга китоб олиб келишибди!»— деб қолди. Бу гапни эшитиб, аланг-жаланг қилиб қолдим.

— Қанақа китоблар экан?

— Уқиш китоблари шекилли...

— Тағин?

— Тағин... Ишқилиб кўп китоблар.— Ҳалиги бола олиб келинган китобларни номма-ном айтолмади.

Шу дақиқадан бошлаб қанақа китоблар олиб келинганини билишга қизиқиб қолдим. Нега деганингизда, дала жой. Уйнайдиган дўстларим кўп бўлса ҳам ўйинларнинг бир хиллигидан жуда зерикар эдик. Пионер лагери бўлмаса! Катталарнинг ишларига қарашиб юборишга ё кучимиз етмас, ё бўйнимиз ёр бермас эди. Китобларимиз йўқ эмас, бор эди: улар «Гўрўғли», «Равшанхон», «Авазхон»... Буларни қайта-қайта ўқийвериб ёд бўлиб кетган.

Мактабга китоб олиб келишгани тўғри бўлиб чиқди. Завхозимиз Абдурасул ака таниш эди, атрофида хира пашшадек айланиб, китоб сўрадим.

— Э бола, тишинг ўтмайди бу китобларга,— деб у яқинига йўлатмади.

— Жон амаки, биттасини бера қолинг, тишим ўткир...

У сал юмшагандай бўлди.

— Тишингни ўткирлигини биламан,— деди у мийиғида кулиб.— Ахир бу китоблар сенга оғирлик қилади.

— Булар оғир бўлса, юпқароғидан беринг,— дедим бурнимни тортиб.— Юпқароғи енгил бўлади...

Абдурасул ака бир ўқрайиб қаради-да, қўймадинг-қўймадинг-да, дегандай тахланиб турган китоблардан битта юпқасини олиб берди. Кейин орқамга — юмшоқ жойимга бир урди:

— Бор энди, жўна! Хира пашша!..

— Раҳмат, амаки!

Китобни бағримга босганимча кўчага отилдим. Нарироққа бориб, бундоқ қарасам, дағал, кўк муқовали юпқа китобча экан. Устига: Абдулла Қаҳҳор, ундан пастроғига «Қанотсиз читтак», муқованинг қуйи томонига эса «Ўздавнашр» деб ёзиб қўйилган эди. Шу кетганимча Қарсақли сойининг бўйига бориб, мукка тушиб ўқий бошладим. Менга алам қилган жойи шу бўлдики, китоб бирпасда тугаб қолди.

Кечқурун сандал атрофига жам бўлиб, овқатдан сўнг чой ичиб ўтирганимизда ҳар галгидек, амаким:

— Қани, мулла Носирбек, бир китоб ўқиб бермайсанми?— деб қолди.

— Хўп.

Ўрнимдан учиб турдим. Амаким ҳайрон, мени таъқиб қилиб турар эди. Нега деганингизда, одатда у киши илтимос қилганда мен ўрнимдан эриниброқ турар эдим. Китоб ўқишни истамас эдим. Таниш достонларни ўқий-вериб жонимга тегиб кетган эди-да. Амакимнинг уларни эшитиб зерикиб кетмагани-чи? Ҳар кун эшитса ҳам, энгашиб олиб, бошини чайқаб тинглагани-тинглаган. Мен бояги китобни олиб келиб, сандал четига жойлашиб ўтириб олдим-да, ўқий бошладим. Амакимнинг қулоғи:

Қуён юрмас жойлардан қувалаб ўтиб боради,
Тувалоқ юрмас жойлардан тумалаб ўтиб боради...—

каби сўзларга ўрганиб қолган эмасми, бир оз кўзларини катта-катта очиб, бўйинини чўзиб ҳайрон бўлиб қараб турди-да, юзига илиқ бир табассум ёйилди. Мен ўқишда давом этдим. Аввал сой бўйида икки марта ўқиб, баъзи жумлалар ёд бўлиб қолгани учунми, бу гал қоқилмай-суринмай, ҳатто баъзи жумлаларни алоҳида таъкидлаб, урғу билан ўқирдим. Амаким аввалги галгилардек бошини қуйи солиб, худди бир мунгли куй эшитаётгандек чайқалиб ўтириб эмас, бошини кўтариб мийиғида кулиб, баъзи жойларига келганда: «Ҳим-м!», «Об-бо хум-пар-эй!» деб, бу ёнбошидаги ёстиғини у ёнбошига ал-

маштириб, хурсанд бўлиб тинглар эди. Ҳикоя ўқилиб бўлгандан сўнг амаким:

— Бу китобни қаёқдан топдинг?— деб сўраб қолди.

— Абдурасул амаким берди.

— Анови завхозми?

— Ҳа-да.

Амаким бирдан қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди. Нима учун кулганини амаким ҳам айтмади, мен ҳам сўрамадим. Китобни эҳтиётлаб жойига олиб бориб қўйдим...

Эртаси кунни оқшомда мени қўшнимиз Маткарим аканинг кичкина ўгли сўраб кириб қолди. Кечаги ўқиган китобимни олиб чиқармишман. Китобни олиб чиқсам, сандал атрофида етти-саккиз чоғли киши чақчақлашиб ўтиришар, атрофида уларнинг орасида менга китоб берган завхоз — Абдурасул ака ҳам бор эди.

— Келинг, кичкина мулла,— деди уй эгаси Маткарим ака кулиб.

— Бизнинг Носирбек бир ажойиб китоб топибди-да,— деди мийғида кулиб амаким.

— Ўзимиз топиб бердик-да,— деди Абдурасул ака мақтаниб.

— Қани, эшитайлик бўлмаса,— деди ўтирганлардан бири.

Бу гаплардан, умуман, китоб ўқиб, одамларни хурсанд қиладиган бўлиб қолганимдан оғзим қулоғимда. Сандал устида ўнинчи лампа хира нур таратиб турар эди. Худди мадрасада таҳсил кўравериш беллари букчайиб қолган кекса муллалардек мукка тушиб ўқий бошладим. Бошлаганимдаёқ ўтирганлар қиқир-қиқир кулишга тушишди. Мен боплаяпман шекилли, деб ўқишда давом этавердим. Китоб ўрталашиб қолганида:

— Тўхта, бу китобни ким ёзган?— деб сўраб қолди Абдурасул акам.

Бундай қарасам, аввал амакимлар билан баб-баравар кулишиб ўтирган Абдурасул аканинг рангида қон қолмабди, мен ҳайрон бўлиб амакимга қараган эдим, у, ўқийвер, дегандек ишора қилди. Абдурасул акага тағин бир қараб олиб, ўқишда давом этдим. Яна тинглаб ўтирганлар: «Вой азамат-эй», «Жуда учар эканми-а», «Аюйинлигини қаранг-а!» деган сўзларни айтиб, кўзларидан ёш чиққунча кулар эдилар. Бироқ негадир Абдурасул акамнинг авзойи бузуқ, нимадандир шубҳада ўтирар эди. Ҳикояда Набигулнинг: «Албатта, мен буни яхши демайман»,— деб такрор айтадиган гапи бор. Бу

гапни у гўё ўз қилмишларини билади-ю, бироқ бу ишларни ноиложликдан қилишини, қилаётган ишларининг ёмон эканлигини ўзи ҳам тушунган, билган бўлиб айтади. Шу жойга келганда ўтирганлардан бири ўзини тутолмади:

— Худди ўзи-я, вей...— деб Абдурасул ака томонга имо қилди. Мен ҳам ўқишдан тўхтаб анграйиб қолдим.

— Нега анграйиб қолдинг, ўқи!— деди амаким кўзларининг намини артиб. Яна ўқий бошладим. Ҳикоя қаҳрамони Набигулнинг винони таърифлаган жойига келганда ўтирганлар тағин қийқиришиб кулишди-ю, унинг амакиси — ҳикоянинг иккинчи қаҳрамони Қодирга попоп машина билан тикилган қора бахмал рўйжани алдаб пуллаган жойига келганида Абдурасул акам: «Э, бўлди-е!»— деб ўрнидан шиддат билан турди-да, этагини бир силкиб чиқиб кетди. У чиқиб кетганидан кейин шундай кулги портладик, худди уй деворлари дарз кетаёзди. Мен ҳеч нарсага тушунмас эдим. Хуллас, ҳикоя тугади. Ўқиганим учун ҳаммаси раҳмат айтишди, қанд-курс сийлов қилишди, мулла бўлиб қолибсан, деб макташди.

Чиқиб кетдим-у: «Нима учун улар қотиб-қотиб кулишди? Нима учун Абдурасул акам жаҳл қилиб ўрнидан туриб чиқиб кетди?» деган гаплар кўнглимда тугун бўлиб қолди. Ахири амаким уйга қайтиб кирганида сўраб билиб олдим: ҳикоядаги Набигул худди Абдурасул акага ўхшар экан. Ёзувчи уни қаердадир кўриб, билиб ёзган эмиш. Бу ҳам худди Набигулга ўхшаб, бир ишни охиригача қилолмас экан. У қишлоқда табелчи ҳам, бригадир ҳам, омборчи ҳам, дўкончи ҳам бўлиб ишлаган экан. Охири шаҳарга тушиб, шаҳар билан қишлоқ ўртасида чайқовчилик ҳам қилиб кўрибди. Бари бир омади юришмай қишлоққа қайтиб чиқиб, мактабимизда завхоз бўлиб ишлаб юрган пайти экан. Амакимнинг айтишига қараганда, китобни менга атайлаб ўқиттирибди.

Бу гапларни эшитиб, ўшанда: «Ёзувчи Абдурасул акамни қаерда кўрган экан? Ё бизнинг қишлоққа келганмикан?»— деган хаёлга ҳам борган эдим.

Эртаси куни қишлоғимизга келадиган катта йўл чеккасида ўртоқларим билан ўйнаб юрган эдим. Улар йўл четидаги қалин мой тупроқдан қулиқ топиб олиб, (тупроқда кичкина воронкага ўхшаш чуқурча қилиб, ичида яшириниб ётадиган ҳашарот), оёқларига эзиб-

суртиб ким ўзарга чопишар эди. Болаларнинг айтишига қараганда, қулиқ суртиб чопган бола тез югурар эмиш!

Шу маҳал бизлар томонга қишлоқ тарафдан бир эшакли йўловчи кела бошлади. Яқинлашганда танидик: Маткарим ака экан.

— Ҳа, болакайлар, нима қиляпсизлар?— деб сўради у эшак устида туриб.

— Ким ўзишмачоққа ўйнаяпмиз.

— Ким ўзди?

— Салоҳ ўзди, Салоҳ!— чувуллашдик ҳаммамиз. Орамизда бир синфда икки йил ўқиган найнов бола бор эди. У ўз тенглари билан сира ўинамас, кичиклар орасида ҳоким бўлиб юришни афзал кўрар эди. Ҳалиги гапимиздан сўнг унинг қулоғи оғзида, бурини кир-чир бўлиб кетган оқ сурп кўйлагининг елги билан артиб, Маткарим акага қараб тиржайди. Маткарим ака бир кўзини қисиб, Салоҳга аянч билан қараб турди-да:

— Ораларингда энг чопағони мана бу!— деб мени кўрсатди.

Ҳамма ҳайрон бўлиб қолди.

— Бу чопгани йўқ-ку,— деди Карим деган бола.

— Чопмаса ҳам шу ўзади,— деди Маткарим ака.

— Қандай қилиб?!

— Сенлар китоб ўқишни биласанларми? Носирбек китобни шариллатиб ўқийди. Китобни яхши ўқийдиган бола ўзмай, бир синфда икки йил қолган бола ўзадими?

Шу гапдан кейин Салоҳнинг қовоғи тушиб кетди. Маткарим ака бошқа ҳеч нарса демай, эшагини ниқтаб жўнаб қолди. Мен ўзимда йўқ хурсанд эдим.

Афсуски, хурсандчилигим узоққа бормади. Орадан ярим соатлар ўтар-ўтмас шаҳар томондан бир отлиқ йўловчининг қораси кўринди. Бундай қарасак, завхоз акамиз! У бизларнинг олдимизга яқинлашганда негадир отининг жиловини тортиб, қўлинн пешонасига соябон қилиб, бир оз қараб турди-да:

— Ҳой, сорибола, бери кел!— деди.

Мен чопиб унинг олдига бордим. Юзлари бир оз қизарган, ичиб олгандек кўринди менга.

— Тагин китоб ўқийсанми?— деб сўради у паст овозда.

Мен тагин шаҳардан китоб олиб келяпти шекилли деб хуржунига тикилдим.

— Уқийман.

— Мана ўқийсан!!!

Орқамни бир нарса чақиб олгандай жиз этиб кетди. Довдираб қолдим. Ўзимни ўнглаб олиб қочаман дегунимча яна бир марта қамчи шарт этиб урилди. Додлаб болаларга қараб қочдим. Абдурасул ака отда қувлаб юриб урарди:

— Ҳали мен ҳақимда китоб ўқийдиган бўлдингизми! Ҳў сенга китоб ўқишни ўргатгани... Тўхта! Мана!.. Ҳў, лаънати!

Мен болалардан айланиб қочиб, йиглаб юриб

— Ўзингиз бердингиз-ку...— дердим нуқул.

— Мана бердим! Ҳў оқпадар, китоб ўқиган тилларингни узиб олмасамми!..

Болалар ҳам довдираб қолишган. Фақат Салоҳ бир чеккада, хўп бўлди, ажаб бўлди, дегандек илжайиб турар эди. Абдурасул ака ура-ура чарчади шекилли, ҳансирай-ҳансирай отининг бошини бурганча жўнаб қолди. Унинг қораси кўринмай кетганида мен ҳам алам билан пиқ-пиқ йиглаб, уйга қараб кетдим...

* * *

Устоз Абдулла Қаҳҳор билан биринчи марта мана шундай ғойибона танишган эдим.

Устознинг китобларини ўқиганимда, у билан учрашганимда ўша кўнгилсиз воқеа эсимга тушади. Эсга тушганида аста кулиб қўярдим-у, ўзимча, Абдурасулнинг бу қилмишини кечиролмасам керак, деб юрардим. Тошкентга келиб ўқиб юрган кезларимда бир ношуд танқидчи газетада устозни қайсидир асари учун дўппослаб қолди. Шундан кейин, Абдулла аканинг менга ўхшаган ташвиқотчиларигина, мухлисларигина эмас, балки баъзан ўзлари ҳам калтак еб турар эканлар, деган хаёлга бориб, Абдурасулнинг гуноҳидан ўтдим.

Ўзган асари билан кимларнидир қувонтириб, кимнидир ташвишга сололмаган ёзувчи — ёзувчи бўлибдими?

ХАРИД

1967 йил, 16 май.

Уша куни, унутмасам, шанба эди. Бунчалик аниқ айтаётганимнинг сабаби: бир кун олдин Уйғун аканинг туғилган куни бўлиб, у кишиникига ёр-биродарлари

тўпланишган эди. Ўша оқшом Назир ака ҳам, Мирмуҳсин ака ҳам, Зоҳиджон ака ҳам... хуллас, кўпчилик хотинлари билан Уйғун аканикига муборакбод қилгани тўпланишган эди. Уларнинг орасида мен ҳам, Азиз Абраззоқ ҳам бор эдик. Кеча жуда файзли ва шукуҳли ўтаётган эди. Нима ҳам бўлиб, фалокат-да, Зоҳиджон ака...

Ҳай, майли, буни ўрни билан айтармиз. Ҳозир гап бу ҳақда эмас.

Ўша куннинг эртасига, соат тўққиз-ўнлар чамасида, телефон жиринглаб қолди:

— Шоир, бўшмисиз бугун? Бир иш бор эди...

Қарасам, Абдулла ака! Шошиб қолдим. У киши камдан-кам қўнғироқ қилар эдилар. Бирон жўяли гап қайтарганимни билмайман.

Абдулла аканинг қизиқ одати бор эди; «бир иш бор» баҳонаси билан ўзига яқин одамларни чақирар ва шу баҳонада улар билан дийдорлашар, адабиёт ҳақида, баъзан бир китоб ҳақида гурунғ қилар эди. Баҳор кезлари бизларни «ҳашарга» деб таклиф қиларди. Иш бор экан, деб ҳовлиқиб чиқсак, айтгани арзимаган бир иш бўлиб чиқарди. Бир гал ҳашарга чиқсак, тандир ўчоқ қуриш учун чақирибдилар. Абдулла ака айтаётган ўчоқни Кибриё опанинг ўзи ҳам ўйнаб юриб қазиб олса бўларди. Умуман Кибриё опа бунақа ишларга устаси фаранг. Овқат пишириш масаласида унга етадигани кам. Ҳақиқатан ҳам ўчоқни Кибриё опанинг ўзлари қуради-ю, бизлар эсак, боғда мазза қилиб дам олардик, зиёфат ердик, шу алпозда кунни кеч қилиб шаҳарга қайтиб келардик. Бу «иш»дан Абдулла аканинг ўзи ҳам, бизлар ҳам хурсанд бўлар, роставамизга ҳордиқ чиқариб қайтар эдик. Мен бу гал ҳам ўшанақа иш бўлса керак деб ўйлаб, соат ўн бирлар чамасида у киши-никига етиб бордим.

Чой ҳозиргина ичиб бўлинган экан. Энди столга ўтириб, қўлимга бир пиёла чой олган ҳам эдимки, ҳовлидан Абдулла ака кириб келди.

— Келдингизми, шоир?— деди салом-аликдан сўнг столга ўтираётди.— Қани, чойга қаранг...

Стул турли ноз-неъматга тўла, аммо чой сал совуброқ қолган эди. Кибриё опа шуни сизди чоғи, чойнак устидаги қизил бахмалдан тикилган филофни олиб бир четга қўйди-ю, чойнакни кўтариб, ошхона томонга юзланди.

— Аний...

Аний ошхонадан чиқиб, Кибриё опанинг қўлидан чойнакни олди. У анчадан бери Абдулла аканикида уй ишларига қарашар, ўта камгап, ўзи ҳам бири сиқимгина, меҳнаткаш кампир эди.

— Қаний, чой киргунча дастурхонга қаранг,— деди Абдулла ака нон ушатиб.— Дунёда нима гаплар, шоир?

Мен, нима ишлари бор экан, тезроқ айта қолсайдилар, деб ўтирардим. Бунақа пайтда катта одамга гап топиб бериш ҳам мушкул. У кишининг гапига гап топиб бериш қийин, индамаслик ундан ҳам қийин эди. Нима десам экан, деб турганимда лоп этиб кечаги Уйғун аканинг туғилган кунда бўлган воқеа эсимга тушиб қолса бўладими? Узимам севиниб кетдим.

— Кеча Уйғун аканинг туғилган куни бўлди...— дедим.

— Ҳа, айтгандай, кеча телефонда муборакбод қилган эдик,— дедилар.— Одам кўп бўлдим?

— Анчагина... Назир ака янгам билан, Мирмуҳсин ака, Зоҳиджон ака янгалар билан...

— Тузук бўпти...

— Бироқ... Шу, Зоҳиджон аканинг қўли сал...

— Ие, нима бўлди?!

— Синди...

— Ие... Қандоқ қилиб?!

— Шу, чой охирлаб қолган эди. Зоҳиджон аканинг қарта ўйнагиси келиб қолиб, қўлида бир пиёла чой, қўлтиқтаёғини ҳам олмай, диконглаб балконга чиқиб кетаётган эди, мувозанатини йўқотиб қўйиб денг... Уйғун аканинг пахта гулли чиройли пиёласини эҳтиёт қиламан деб балконда цементга йиқилса бўладими!

— Ие!

— Войвойлади-қолди. Унг қўли синибди чоғи. Кейин Азиз иккаламиз синиқчи топиб келиб солдирган бўлдик. Барибир вой-войини қўймади. Сўнг бир амаллаб, опичиб уйларига олиб чиқиб қўйдик.

— Тавба! Ҳозир уйдами?

— Уйда бўлса керак. Агар касалхонага олиб кетмаган бўлса...

Бу маҳалда Кибриё опа чойни янгилаб кириб, гапларимизга ҳайрат билан қулоқ солиб турар эди.

— Телефонини биласизми? Терингчи, бир кўнгил сўраб қўяйлик,— деди Абдулла ака астойдил ачиниб.— Чатоқ бўпти-ку, а?

— Мен дарҳол Зоҳиджон аканинг телефонини териб, трубкани Абдулла акага узатдим. Абдулла ака салом-аликдан сўнг:

— Ҳа, шоир, нима бўлди?— деб сўрадилар.

Трубкадан Зоҳиджон аканинг овози бемалол шангиллаб эшитилиб турар эди.

— Шу, қўл синиб...

— Э, чатоқ бўпти-ку, а?— деди Абдулла ака афсус билдириб, сўнг негадир жилмайди.— Нима бало, ёмон шеър ёзгандингизми?

Бирдан трубкадан Зоҳиджон аканинг «ағиғ-ғ-ғ...» деган кулгуси жаранглаб эшитилди. Унинг кулгуси одамнинг кулгусини қўзғатарди: худди машинани ўт олдириш учун калитни бураганда стартёрдан чиқади-ган товушга ўхшарди. Телефон орқали бўлаётган бу суҳбатни Кибриё опа ҳам эшитиб турган эди. Иккаламиз ҳам кулиб юбордик...

— Қаранг энди, шу ҳам кўнгил сўраш бўлди-ю, азбаройи худо...— деди кулги аралаш норози бўлиб Кибриё опа...

Абдулла аканинг қаҳ-қаҳ уриб ё қийқириб кулганларини сира ҳам эслаёлмайман. У киши куладилар, аммо, қоринларини силкитиб, кулгичларини ўйнатиб, мириқиб, мазза қилиб кулардилар. Бу гал ҳам ўзининг яқин одамига қилган ҳазилидан роҳат қилиб, қоринларини силкитиб кулдилар.

Абдулла ака трубкани жойига қўйгач ҳам бир оз ҳозиргина бўлиб ўтган суҳбат таъсирида жилмайиб ўтирдилар-да:

— Қаранг, фалокат-да,— деб қўйдилар.

Орадан бир оз фурсат ўтгач, мен Абдулла акага: «Бизга нима хизмат бор?» деган маънода қарадим. У киши ҳам буни сизди-да:

— Ҳа, айтгандай, сизни чақиришимдан мурод, бизга бир ёзув машинаси зарур бўлиб қолди,— дедилар жиддий тортиб.— Ҳар-ҳолда сиз темир-терсакка яқинроқсиз, тилини биласиз, биргалашиб бориб олсак, девдим.

— Машинкангиз бор эмасмиди?— дедим мен ҳайрон бўлиб. Ҳар келганимда Кибриё опа чиқиллатиб ўтирганига кўзим тушар эди.

— Бор, ана турибди,— деди Абдулла ака бурчакка ишора қилиб,— олганимизга анча бўлган, ўзиям ёши Аний билан тенг... туёқлари ҳам шиқиллаб қолган.

Абдулла ака оғзини очса бўлди, теша тегмаган га-

лати гаплар чиқаверар эди. «Ёши Аний билан тенг...» деган гапидан дарров кўз олдимга ошхонада бир сиқимгина бўлиб, куйманиб юрган Аний қелиб, кулгим кистади.

Абдулла ака олмоқчи бўлаётган машинка немисларники, яқинда келган-у, зудлик билан сотилган, одамлар талашиб-тортишиб харид қилишган эди. Бир ҳафта илгари ЦУМ га келиб, Уйғун акага иккита олиб кетган эдик, бири русча, иккинчиси инглизча ҳарфда. Уғли Алишер инглизча ўқиб, инглизча ёза олар эди... Энди топиладими, йўқми, билмадим. Мен мана шу мулоҳазаларимни Абдулла акага айтган эдим:

— Бир амаллармиз,—деб қўя қолдилар.

Бундан кейинги гап ортиқчалигини билиб, индамай у кишига эргашиб ҳовлига чиқдим. Абдулла аканинг кўҳнагина, ранги ҳам сурга мойил ГАЗ-21 «Волга»си бор эди. Ушани ювиб, тараб қўйган экан. Машинага ўтириб, иккаламиз ЦУМга қараб кетдик. Тўхташ жойига етиб, машинани қўйганимиздан сўнг ЦУМнинг ичига кириб, иккинчи қаватга кўтарилдик. Уша пайтда, билмадим нима учунлигини, зилзила туфайли бўлса керак, Ўзбекистон савдо министрлиги ЦУМнинг иккинчи қаватида экан. Абдулла ака мени министр қабулхонасида қолдириб, ўзлари ичкарига кириб кетдилар. Қабулхонада ўтирибман: биров кириб кетяпти, биров чиқиб келяпти... Биров хурсанд, биров нохуш дегандай... Ҳар хил одамлар; амалдорлар, магазин мудирлари, сотувчилар, харидорлар... арининг уясидай кириб-чиқиб туришибди. Биров менга парво қилмайди. Тахминан йигирма минутлар ўтганда министрнинг эшиги очилиб, ичкаридан Абдулла ака чиқиб келдилар. Ортдан эгнига қора костюму оқ кўйлак кийиб олган, бўйнида қора галстук, қадди-қомати ўзига ярашган, сочи тақир қилиб олдирилган, серсавлат бир одам Абдулла акани кузатиб чиқиб, эшик олдида самимий хайрлашди. Министр деганлари шу киши бўлса керак, деб ўйладим ичимда. Кейин билсам, худди ўша кишининг ўзгинаси экан.

Абдулла ака хурсанд эди. Шундан ўзимча: «Иш битибди, ҳозир пастга тушамиз-у, танлаганимизни оламиз!» деб хаёл қилдим. Бироқ Абдулла ака пастга тушиши билан машинасига қараб кетдилар.

— Базага борамиз...

Айтишларига қараганда, маданий моллар базаси

Ишчилар шаҳарчасидан ўтгандан сўнг Жомий кўчаси, 20- уйда экан. Машинада кетаётиб ўзимча хаёл қилардим: «Нега энди министр ЦУМдан олиб бера қолмай, бизни буёққа — базага юборди экан? Тўғри-да, боя айтганимиздай, бу машинканинг сотувга чиққанига икки ҳафтача бўлди. Керак одамлар талашиб-тортишиб олишди. Энди магазинларда қолмаган-да! Шунинг учун базага юборишган! Базада албатта бўлади. Танлаб олишимиз мумкин. Эҳтимол, бундан ҳам чиройли, сифатлиларидан бордир. Қизиталоқ немислар ишласинда машинкани! Қотириб қўйганда ўзиниям! Ҳавасга ишлагинг келади. Енгиллигини айтмайсизми!»

Шу хаёлда келаётганимда машина йўл чеккасига чиқиб, гийқ этиб тўхтади-да, Абдулла ака пастга тушди. Мен ҳам тушдим. Абдулла ака капотни очди. Гуп этиб ҳавога пар кўтарилди: радиаторда сув вақиллаб қайнар эди.

— Ие, нима бўлди?— дедим ҳайрон бўлиб.

— Астма бўлқопти,— деб кулди Абдулла ака иссиқ пардан ўзини олиб қочиб. Кейин багажникни очиб, менга резинка челақни олиб узатди.— Бир челақ сув олиб келинг, шоир.

Мўлжаллаб қарасам, Ишчилар шаҳарчасида турган эканмиз. Тўғри келган ҳовлига кириб, илтимос қилдим. Йўқ дермиди? Истаган ҳовлида водопровод бор. Шундай жўмрақни бурасанг бас, шариллаб муздай сув оқади.

Ғизиллатиб резинка челақда сув олиб чиқдим. Абдулла ака радиаторга сув қўйдилар-да, капотни пақиллатиб ёпдилар. Мен резинка челақни багажникка ташлаб, ёпиб келдим. Яна йўлга тушдик. Жомий кўчасига буриладиган жойда ҳам бу иш бир бор такрорланди.

Хуллас, базага етиб бордик. Каттакон дарвоза олдида кичкина ёғочдан қилинган будка, будка олдида ёши ўтиброқ қолган бир киши қоровуллик қилиб турар эди. Мен ичкарига кириб хабар олиб чиқмоқчи эдим, рухсат бермади.

— Ким керак эди сизга?

Мен кимга келганимизни билмай, Абдулла акага қараган эдим, у киши боя министр ёзиб берган мактубчани қўлимга тутқазди. Бундай ўқиб қарасам, «Шариат Исломовга!» деб ёзилган экан.

— Шариат Исломов керак эдилар,— дедим қоровулга.

— База директори денг,— деди қоровул сал боя-

гидан юмшаб.— У киши овқатга кетган эдилар. Ҳозир келиб қоладилар...

— Овқатланадиган жой узоқми?

— Яқин. Ҳов анови ерда. Хонадонда лағмон қилишади. Келиб қолади.

Абдулла ака машинанинг олдида турар, бу арзимас ишни менинг ўзим битиришимга ишончи комил, шунинг учун аралашгуси йўқ эди. Бу маҳалда соат бирлар чамаси бўлиб қолган, баҳор қуёши жизиллатиб қиздира бошлаган эди. На чора? База мудирини кутиб туришга тўғри келади. Орадан йигирма минутлар чамаси вақт ўтгач, нариги томондан уч киши буёққа қараб секин кела бошлади. Икки четдагиси яланг кийинган-у, негандир, ўртасидаги барвастаси костюми устидан енгил плаш, бошига шляпа кийиб олибди. Мен қоровулга қарадим. Қоровул эса калласини ликиллатиб:

— Келишяпти,— деди.

— Қайсиниси.

— Уртадагиси.

Шариат Исломов дегани барвастадан келган, қориндор одам экан. Кун анча иссиқ бўлса-да, бундай кийиниб олганига тушунмадим. Балки савлатли кўриниш учундир. Ҳарҳолда каттакон бир базанинг директори. Бунинг устига маданий молларнинг хўжайини! Бор деса — бор бўлади, йўқ деса — йўқ! Бу гапларни чўрт кесиб айтиш учун савлат керак, важоҳат керак... Ахир у кишига не-не одамларнинг иши тушмайди дейсиз? Мана, Абдулла Қаҳҳордай одам келиб турибди-ку иши тушиб.

Мен аста унинг олдида бориб салом бердим. Саломимга алик олдим-йўқми, пайқаёлмадим. Сўнг бояги министр берган мактубчани қўлларига тутқаздим. У икки-уч қадам босиб тўхтади. Чамаси хат кимдан эканини билди чоғи. Бўлмаса тўхтамасди ҳам. Важоҳати шунақа эди. Мен ҳам унга эргашиб, ёнига бориб қолган эдим. У бўлса парво қилмай гугурт чўпида тишларини кавлаб, хатга қараб туриб жавоб қилди:

— Бунақа машинка бизда йўқ.

У нарироқда турган Абдулла акага ақалли қараб ҳам қўймади. Мен ноз қиляпти деб ўйлаб:

— Балки битта-яримта топилиб қолар,— дедим.

— Йўқ дегандан кейин йўқ-да,— деди у қўрслик билан. Бу гал товуши сал баландроқ чиқди. Назаримда у бу гапларини тишларининг орасидан чиқариб айт-

ди. Юрагим музлаб кетгандай бўлди. У шундай дедида, ҳалиги ёнидаги икки одамни эргаштириб, база дарвозасидан ичкарига кириб кета бошлади. Мен нима қилишимни билмай, Абдулла акага қараган эдим, қарасам, у киши ҳам ҳалиги одамнинг жавоб-муомаласидан жаҳли чиқиб, гезариб кетибди.

— Юринг, кетдик,— деди шашт билан машинага ўтириб.— Садқаи сар...

Машинага ўтиргач, то бурилиб, катта кўчага чиққунча Абдулла аканинг юзига қараёлмадим, табиати тирриқ бўлган эди. Катта кўчага тушиб олганимиздан сўнг қўрқа-писа Абдулла акага қарадим. Қарадим-у, кулгичларининг ўйнашидан, ҳозир бир гап айтади... деб ўйладим. Хуллас, айтди:

— Буни қаранг...— деди аччиқ кулиб.— Шариат Исломов эмиш! Бу расвонинг муомаласида на шариат бор экан, на ислом!

Мен кулиб юбордим. Абдулла аканинг ўзи ҳам кулди. Шу билан орадаги хижолатпазлик бир қадар кўтарилгандай бўлди. Гап-гапга қовушди-кетди.

— Яна бир сув олиб келмасангиз бўлмайди, шоир. Радиатор қайнаб кетди.

Югуриб тушиб, Ойбек домланинг уйи рўпарасидаги бир кўк дарвозага кириб, сув олиб чиқдим.

— Машинанинг астма бўлгани, ёмон бўлар экан-да, а?

— Бўғилади-қолади, қизиғар...

Енгил кулишдик. Машинага миниб йўлга тушганимиздан сўнг мен тағин гапни уладим:

— Классик ёзувчи деган машинанинг янгисини олиб миниб юрмайдими мундоқ.

— Янгисига пул тўлаб қўйдик,— деди-ю, негадир кулди. Мен у кишига ялт этиб синчковлик билан тикилдим.— Янгисини олиш учун устида беш юз сўмлик шапкаси ҳам бор экан, ўшани ҳам бердик. Тағин бировга айтиб юрманг...

— Пора бердик денг.

— Шунақа десак ҳам бўлади,— деб кулди Абдулла ака.

— Қизиқ,— дедим мен ҳайрон бўлиб.— «Тобутдан товуш»ни ёзган ёзувчи-я?!

— Шунақа қилмаса бўлмайди шекилли. Ҳозир бу бир касалликка айланиб қолибди чоғи...

Мен гапни кавлаштириб ўтирмадим. Борди-ю, кавлаштираман, бу масаланинг бир учи замонга бориб та-

қалишини билардим. Замонни тафтиш қилишни бизга ким қўйибди, деб ўйлардим. Аслида эса тафтиш қилиш керак экан.

Бундай қарасам, анҳор кўприги устидан ўтаётган эканмиз.

— Иложи бўлса, ЦУМнинг олдидан ўтсангиз, Абдулла ака.

— Иложи бўлса-бўлмаса йўлимиз шу ердан ўтади, шоир. Ҳа, иш бормиди?

— Ҳа, жиндек иш бор эди.

Машина Навоий кўчасидан Ленин кўчасига бурила бошлаганда яна Абдулла акани гапга солдим:

— Янгисини олсангиз, буни нима қиласиз?— дедим ўзимиз ўтириб келаётган «астма» машинага ишора қилиб,

— Буни беш йилдан бери гаражнинг эшигини ланг очиб кутиб ўтирган одам бор.

— Ким экан у?

— Қибриё опангизнинг укаси.

— Яхши, узоққа кетмас экан.

Тағни гапимиз узилиб қолди. Мен аста Абдулла акага разм солдим. Тағни кулгичлари ўйнай бошлади: бир ғалати гап айтмоқчи шекилли. Сал ўтмай ўша гапни айтдилар:

— Минсин-да. Опаси бизда-ку, ахир.

Абдулла ака қорнини силкитиб, ичида кулди, мен қаҳ-қаҳ уриб юборганимни билмай қолдим...

...Машина ЦУМнинг ёнгинасига, йўл чеккасига келиб тўхтади. Мен: «Ҳозир, бир минутга», деб ЦУМга кириб кетдим.

Универсал магазиннинг шундоққина биринчи қава-тида, кираверишда «Школьные принадлежности» деган бўлим бўлиб, бу ерда мактаб ўқувчиларига керакли нарсалар: дафтар, қалам, ручка, альбом ва ҳар хил ўқиш анжомлари, шунингдек ёзув машинкалари сотилар эди. Утган ҳафтада Уйғун ака билан келганимизда бу жойнинг бўлим мудирини ҳам таниб қолган эдим. Оти — Деҳқонбой! Ўзи ҳам Деҳқонбой деса дегудай, худди деҳқон форма: бошида чуст дўппи, эгнида бир размер катта, ғўлпиллаган костюм, сочлари тақир қилиб қирдирилган, қирғиз қовоқ йигит. Бахтимга ўзи ҳам шу ерда экан. Дарҳол салом бериб, муддаога ўтдим.

— Келинг, келинг, хизмат,— деди у ўта хушмуомалалик билан.

— Хизмат шуки, ака, ҳув анави машинанинг олдида Абдулла ака турибдилар. Уша кишига битта ёзув машинкаси топиб бермасангиз бўлмайди.

— Қайси Абдулла ака?— деди у ҳайрон бўлиб.

— Абдулла Қаҳҳор-да, ёзувчи.

— Ие, қани у киши?— Абдулла аканинг номини эшитибоқ ҳовлиқиб қолди Деҳқонбой ака.

— Ҳув анави машинанинг олдида турибдилар.

Магазиннинг каттакон яхлит, тиниқ деразаларидан машина ҳам, унинг олдида теварак-атрофни томоша қилиб турган Абдулла ака ҳам рўй-рост кўриниб турар эди. Деҳқонбой ака негадир ҳаяжонга тушиб қолди.

— Ҳайтовур иккитасини нарироққа олиб қўйиб эдим, биттасини олиб чиқиб берай,— деб у физиллаганча ичкарига кириб кетди-да, сал ўтмай сарғиш картон қутича кўтариб чиқди. Сиртида қизил рангда, хорижий тилда нималардир ёзиб қўйилган эди.

— Мен ҳозир... Пулларини олиб келай.

— Э, қанақасиз ўзи,— деди сал жаҳли чиқиб.— Аввал олиб чиқиб беринг, сўнг олиб кирарсиз.

Шу маҳал лоп этиб кўз олдимга тишларини гугурт чўпида кавлаб туриб қўрс муомала қилган Шарнат Исломов келди. У кишининг муомаласини қаранг-у, мана бу оддий сотувчининг муомаласини қаранг!

Мен Деҳқонбой аканинг гапига кириб, картон қутичани кўтариб чиқдим.

— Мана, оқсоқол, пулни чўзинг.

Абдулла ака шундай хурсанд бўлиб кетдиларки, ҳаяжондан чўнтакларини кавлаб, пулларини тополмас эдилар.

Хуллас, машинканинг пулини тўлаб, уйга етиб бордик. Машинадан тушаётганимизда Кибриё опа чиқиб қолдилар.

— Ҳа, олчими ё товва?

— Олчи,— дедим мен картон қутичани кўтариб тушарканман, сал мақтаниб.

— Кибриё, бу бола савдо министридан ҳам зўр чиқди,— дедилар Абдулла ака ичкарига кираётиб.— У ундириб беролмаган машинкани бу ундирди. Энди шунинг шарафига битта гумбаз ясайсиз.

Уйдан эрталаб чиққан одам, Кибриё опанинг ошини еб, устоз билан ҳангомалашиб, у кишининг бир корига яраганимдан хурсанд бўлиб, кеч соат олтиларда қайтиб келдим.

АБДУЛЛА АКАНИНГ АЙТГАНЛАРИ

Ҳикоя жанрида устоз Абдулла Қаҳҳорнинг етуклиги, унинг қандай ёзувчи эканлиги ҳақида гапириб ўтиришнинг ҳожати бўлмаса керак. У кишини билмайдиган, хонадонига у кишининг китоблари бормаган, асарларини ўқимаган ўзбек китобхонини тасаввур қилолмайман.

Абдулла аканинг ҳикоялари, ҳажвларининг ўзи бир мактаб. Назаримда, у кишининг ҳар битта кичик ҳикоясининг ўзи бир оламга, катта жанрдаги бир асарга татигулик. Масалан, устознинг «Даҳшат» деган ҳикоясини олиб қаранг. Инқилобдан илгари ўзбек аёлларининг ночор ва оғир аҳволи ҳақида ким ва қайси ёзувчи шундоқ лўнда, ихчам ёза оларди? Агар борди-ю, бошқа бирон ёзувчи шу ҳикояни қаламга олганида камида қисса қилган бўларди.

Қисқа ёза олишнинг сирини нимада? Менинча, қисқа ёзишнинг сирини — ёзувчининг қаламга олмоқчи бўлган гапни олдиндан пухта ва аниқ ўйлаб олишида, топган материалига муносиб шакл топа олишида, аниқ ва таниқ деталлар топиб, ўз ўрнида шаббалаб ишлата олишида ва ниҳоят қаҳҳорона тил билан тасвирлай олишида бўлса керак, деб ўйлайман. Ахир мазкур ҳикоянинг қаҳрамони Унсин учун Олимбек додҳонинг кўлидан қутулиш, унинг зиндон хонадонига яшаш оғир деган гапни даҳшатли воқеалар орқали: қабристонга бориб гўрга пичоқ уриш ёки Онҳазрат сағанаси олдида қумғон қайнатиш каби ваҳимали воқеалар топиб бера билишнинг ўзи бўладими?

Абдулла ака бир гапига Лев Толстойнинг ижодига баҳо бериб: «Бу ёзувчининг ижоди бамисоли қазини: чайнаганининг сайини мазаси чиқади», деган эди. Мен бу гапни устознинг ўз ижодига нисбатан ҳам айтгим келади. Уни қанча такрор ўқисанг, ўшанча маза қиласан. Ўқиганининг сайини ундан янги гап, янги фазилятлар мана мен деб чиқиб келаверади.

Яна бир гап: агар эсингизда бўлса, Абдулла ака Чехов ҳақида гапириб: «Домла Чехов менга кўзойнагини ҳадя қилиб, шу кўзойнак орқали халқингнинг ўтмишига назар ташла, дедилар», деган эди. Менинг назаримда, устознинг ўзи ҳам шогирдларига битта-биттадан кўзойнагини улашиб кетгандай. У билан ҳаётда юз бе-

раётган турли-туман воқеаларни қаҳҳорона кўрса бўлади.

Абдулла ака нафақат ижодда, ҳатто гаплашув манерасида ҳам худди уста овчиларга ўхшарди. У бекорга гапирмасди, гапирса мўлжалга урарди. Мен у кишининг оғизларидан анча-мунча гапларини ёзиб олганман. Агар жониз топилса, шулардан баъзиларини айтиб берсам.

Мана улар:

Умуман адабиётимизнинг салмоғи асарларимизнинг кўплиги билан эмас, балки уларда яратилган адабий аҳолининг кўплиги: уларнинг хилма-хиллиги, ҳар бир аҳолининг ўзига тан характери, маънавий бойликлари ва бу хислатларнинг ранг-баранглигига қараб ўлчанади.

* * *

Адабиёт илми худди ёнғоққа ўхшайди: сирти қаттиқ, лекин ичидаги мағзи ширин. Ёнғоқни чақаман деб баъзан тишинг ҳам синиши мумкин. Бунга фақат бардош керак.

* * *

Кўпинча ёшлар: «Қандай ёзиш керак?», «Қандай қилса яхши ёзувчи бўлиш мумкин?»— деб сўрашади. Менинчга, ёзиш иши шундай мураккабки, яхшиси уни бировдан ўргангандан кўра ўзинг ўрганганинг осонроқ. Чунки сенга ҳеч ким, мана бундай қилсанг яхши ёзувчи бўласан, деб рецепт беролмайди.

* * *

...Айниқса болаларга ёзадиган ёзувчи самимий бўлиши керак. Самимий бўлмаган ёзувчи самимий асар ёзолмайди.

* * *

Она ўзига ҳам зўрға ишонадиган боласини болалар ёзувчисига ишониб топширади: унинг асарини сотиб олиб, шу китобни ўқисанг одам бўласан, деб боласининг қўлига тутқазади! Демак, болалар ёзувчисининг масъулияти катта! У даставвал моҳир ёзувчи бўлишдан ташқари моҳир педагог бўлиши ҳам шарт!

* * *

Ҳазрати Толстой бамисоли қазн: чайнаганинг сайин мазаси чиқади.

* * *

Ёзувчининг раққос ва раққосалардан фарқи шуки, улар қариган сайин суяклари шиқиллаб, рақсга ярамай ёлади. Ёзувчи эса қариган сайин ақли тўлишиб, маҳорати оша боради.

* * *

Уртоқ Н. қишлоқ хўжалиги соҳасида кўп хайрли ишлар қилди. Қойилмиз! Аммо, адабиёт ишларига аралашгани чакки бўлди. У худди ювилр магазинига кириб қолган филга ўхшайди: уёққа айланса ҳам бир қиммат баҳо чиннини синдирыпти, буёққа айланса ҳам!

* * *

Кексайганда ўтириб ёзадиган хонаси келиб қоларкан. Нега деганингизда, сени тиним топтирмай олиб учиб юрадиган йигитлик шўхликлари пучайиб, ақл ва қаноат кучаяр экан.

* * *

Бир муҳокамада танқидчи адабиёт ва санъат ҳафталигига меҳмон бўлиб келган қардош ёзувчининг асарини қаттиқ танқид қилиб қўйди. Абдулла ака бундан жуда хафа бўлди-ю, муҳокамадан сўнг танқидчини холироқ жойга чиқариб олиб танбеҳ берди:

— Айтган гапларингиз, билдирган мулоҳазаларингизнинг ҳаммаси ниҳоятда тўғри. Аммо, гап уни қай йўсинда айта билишда. Эрини тоқатсизлик билан кутаётган аёлга:— Эрингиз фронтда бомба тагида қолиб ўлди!»— дегандан, оддийгина қилиб:— «Жуфти ҳалоллингизга ўқ тегиб ўлди»,— деган осонроқ, енгилроқ эшитилади. Буни фарқ қила билиш керак. Сиз вазелинлаб гапиришни билмас экансиз, янтоқ боғлаб гапирар экансиз.

* * *

Саҳна вақти ҳаёт вақтининг қисқартирилган харитаси, стенограммасидир.

* * *

Докторлар қизиқ халқ бўлади: бировнинг боши оғриси у севинади.

* * *

Қарз ёмон нарса: қарз олган одам «бисмилло» деб олади-ю, беришда «астағфирулло!» деб беради.

* * *

Муҳаббат бор жойда рашк бор: рашк муҳаббат кетидан итдек эргашиб юради.

АСФАЛЬТДА УТОВ

Ҳаво дим. Қўғирчоқ театри орқасидаги шинам хиёбон гавжум. Дарахтлар тагида, соя-салқинда дошқозонлар ўрнатилган: лағмон билан манти кўчада, ош билан мастава кўчада, кабоб билан сомса кўчада, одамлар кўчада, палаткаларда. Яқингинамизда мотор овози гуриллайди, кучанади, чиранади... Тушлик қилиб бўлган одамларнинг кўпчилиги шу ерда — Ленинград кўчаси билан Ленин кўчаси кесишган жойда. Бир баҳайбат танк у девордан бу деворга шўнғийди: устида сап-сариқ тупроқ, синиқ тўсин, чирик хода, қамишларни илаштириб нариги деворга бориб урилади. Девор гуп этиб қулайди, тагида қолган танк худди инидан чиқаётган тошбақа сингари олдинга ўрмалайди. Эгнибоши чанг солдатларда тиним йўқ, уёқдан-буёққа чопишади, танк олдига кўндаланг туриб қолган тўсинларни кўтариб бир четга олиб чиқишади...

Бузилаётган бу бино «Искра» кинотеатри эди. Бу томошахонага кириб, унда фильм кўрмаган одам камдан-кам топилса керак Тошкентда. Эҳ-ҳе, не-не йигит-қизларимиз етаклашиб келмаган бу жойга! Мана, у энди ўжар табиатнинг бир бебошлиги туфайли вайрона...

Одамлар жиддий. Баъзиларининг юзида ачиниш, бу бинонинг ўрнига ўн чандон кўркамроқ, замонавийроқ кинотеатр қурилишини яхши биладиган одамларнинг кўзларида эса ачинишдан кўра таскин ҳисси бор. Ораларида шунчаки томоша қилаётганлар ҳам йўқ эмасди...

Тўсатдан орқага бурилиб, бир нарсага кўзим тушди-ю, юрагим жиз этиб кетди. Ленинград кўчасининг ўртасида, асфальтда тўрт қанотли қозоқи кигиз ўтов турарди. Ажабо, шаҳри азимнинг қоқ ўртасида ўтов?!

Бирпасда хаёлимни қардошлар меҳри қуршаб олди.

* * *

Биз тушган самолёт Тошкент осмонида бир айланиб, тўғрига учиб кетди. Ғафур ака билан Қозоғистон ёзувчилари съездига меҳмон бўлиб кетяпмиз. Ғафур аканинг ёнида қўш қалдирғочдай икки қиз ўтирибди: бири — қизлари Тошхон, иккинчиси — жиянлари Нодирахон. Зилзила ташвишларидан, уйқусизликдан бўлса керак, Ғафур ака бир оз ҳорғин, кўзлари қисилган, ўйчан. Нималар ҳақида хаёл сураётганикин? От чопишган қуда-қудагайлари билан учрашуви ҳақидами? Ё орқада қолаётган шаҳарнинг ташвишлари ҳақидами?.. Ҳар қалай мен сураётган ўй ҳам бу эҳтимолдан нари эмас эди. Бир ўртоғим бизларни кузатаётиб: «Осмонга чиқиб олганларингдан кейин ердаги ташвишлар эсинглардан чиқиб кетади», деган эди. Бу башорат унча тўғри эмаслигини парвозимиз давомида яққол сездик.

Сафарчиларга тикиламан: ҳув анави, катта портфелини маҳкам ушлаб, терлаб-пишиб ўтирган семиз одам мансабдор бўлса керак. Анависи қийиқ кўз, қозоққа ўхшайди, Тошкентдаги қариндошларидан хабар олгани келган бўлса ажаб эмас... Анча хотиржам кўринади. Чап биқинимда ўтирган рус аёли паришонроқ. Юзларида ваҳм сояси ҳам йўқ эмас.

Патнисда ширинлик улашиб юрган стюардессанинг чиройли турмакланган сочига кўзим тушганда беихтиёр жилмайиб қўйдим. Ахир, баъзи диндорларнинг зилзила сабабларини сочни турмаклашга йўйганига кулмай бўладими?

Миш-мишлар-чи, миш-мишлар?

— Ерни кўтариб турган ҳўкизининг шохи синиб кетганмиш...

— Иссиқ сувни олавериб шаҳарнинг таги бўшаб қолганмиш...

— Ешлар бузилиб кетганмиш, диёнат қолмаганмиш...

Не-не гаплар бўлмади!

«Правда Востока» газетасида бир хабар босилди ўша маҳалларда. Сарлавҳаси: «Ўн балл учун ўн беш сутка!» Ўн балл қимирлайди деб ваҳма қилгани учун ўн беш сутка жазо! Бундай қараганда кишига бир оз кулгили туюлса-да, жуда тўғри!..

Хаёл билан бўлиб, анча вақт ўтиб кетибди.

...Олмаотага қўндик. Қозоқ ёзувчилари Абдулла Тожибоев, Асқар Тўқмағамбетов, Мухтор Жанғалин, Жардем Телековлар пешвоз чиқишди. Улар ўз кўзларига ишонмаётгандай, қучоқлаб, ўпиб кўришганлари етмагандай, қўллари билан у ер-бу еримизни ушлаб кўришиб, ҳол-аҳвол сўрашарди.

— Гафур, боврим, амансиба? Бала-шағанг аманба анав баледен?

— Омон, омон...

— Эситип заремиз кетти! Сарбола, сен тинишписин!

— Раҳмат...

— Уй, айланайин бовирларим, қани, машинаға шингиздар. Қалғанин кейин сўйлесемиз...

— Мина қиздарнинг адемисин қараши,— дейди Нодира билан Тошхонга қараб Асқар оға.— Ўзимизнинг қозоқ қиздари сияқти типти... Қабағин қараши, айналайин...

— Қўй, ай сўзди кўбейтпе,— дейди Абдулла оға,— ўздери шаршап келган...

Гафур акани икки қизи билан Абдулла оға машинага олди. Бизлар Асқар оғанинг машинасига ўтирдик. Шаҳарга жўнадик. Биринчи машина қорасини кўрсатмай кетди.

— Тошкент жуда вайрон бўлиб кетди деб эшитдик. Ростми шу?— сўрайди йўл-йўлакай Асқар оға.

— Унчалик эмас.

— Навоий театрига ҳеч нарса қилмадимми?

— Айрим нақшлари тушиб кетди.

— Тошкент меҳмонхонаси-чи?

— Дарз кетган жойлари бор.

— Чилонзор-чи?

— Безовта бўлди.

— Одамлар қизик,— дейди Асқар оға ўзича гапи-

риб,— кўрмаган нарсаларини кўргандай қилиб, ваҳима қилишади. Ҳалиги бинолар култепага айланган деб эшитиб, кайфимиз учиб кетган эди. Буни қаранг-а!

— Қулаганлари ҳам бўлди. Хом ғишт мол эмас экан.

— Довул ҳам бўлди деб эшитдик?

— Ҳа, силкиб ўтди.

— Зилзила Тошкентга имтиҳон бўлибди,— деди Асқар оға ўйчан.

— Зилзиласи имтиҳон бўлса, бўрони зачети экан-да!

— Тўғри айтасан, сарбола, ҳалиги гапларингга қараганда, Тошкент ҳар иккаласидан ҳам қоқилмай ўтибди.

Кунга қаратиб солинган яп-янги «Қозоғистон» меҳмонхонасига етиб келдик.

— Хўп энди, сарбола, зилзила машмашаларидан чарчагандирсан. Яхшилаб дам ол.— деди Асқар оға хайрлашаётиб.— Ҳали сен билан кўп гаплашамиз.

Шинамгина хонага жойлашиб, Ғафур аканинг қайси хонадалигини билиш ниятида пастга тушдим.

— Оқсоқолимиз нечанчи хонада, айтиб беролмайсизми?— сўрадим навбатчи аёлдан.

— Фамилияси?

— Ғуломов. Тошкентдан. Ҳозир келдик...

— Э, шундоқ демайсизми? Оқсоқолингизни тоққа, Министлар Совети боғига олиб кетишди.

Хонага кириб, ювиниб, дам олгани чўзилдим.

Кечқурун бизларни Серик Қийрабоев деган йигит уйига чақирди. Филология фанлари доктори. Жуда дилбар, камсухан... Ёзувчилар союзининг яқинда қурган мухташам биносида туришар экан. Менга маъқули, уйининг хоналари кенг, шифти баланд, поллари ярқираб турибди! Ёзувчининг ижодхонаси билан кутубхонаси — алоҳида-алоҳида бўлма. Иккаласининг бир бўлмада бўлиши маъқулмасмиш. Врачларнинг гапи. Нега десангиз, китобларнинг чанги бўларкан. Хоналардаги саранжомлик, нарсаларнинг дид билан ўрнига қўйилиши мени жуда завқлантирди. «Киройи яшаганингдан кейин мана шундай уйларда яшаб, ижод қилсанг-да», деган хаёл билан ўтирганимда, Серик нариги уйдаги дастурхонга таклиф қилди.

Ичкаридан чамаси олтмишларда, аммо ҳали юзининг чўғи ўчмаган кампир чиқиб келди.

— Ойим бўладилар,— деб таништирди Серик.

Кампир ҳаммамиз билан кўришиб чиқиб, сўрашди:
— Болаларим, омонмисизлар? Тошкент омонми?
Талай-талай қозоқларга бошпана бўлган шаҳар эди.
Қут-барака шаҳар эди. Зилзила бўлганини эшитиб, роса
хафа бўлдик, болам...

Серикларникида оқшом жуда файзли ўтди.

* * *

Эртасига Қозоғистон Ҳукумат уйининг мажлислар
залида съездга тўпланаётганлар орасида Собит оғани
учратиб қолдим. У кишининг ташвиши ҳам, саволлари
ҳам Тошкент зилзиласи ҳақида эди:

— Мусо тинчми?

— Тинч.

— Миртемир жиян қалай?

— Чопқиллаб юрибди.

— Абдулла қалай? Иззат-чи? Раҳматулла омонми?

— Абдулла Қаҳҳор ҳам, Иззат Султон ҳам, Уйғун
ҳам омон... Адибларнинг ҳаммаси соғ.

Мана шундай узуқ-юлуқ, қисқа савол-жавоблардан
сўнг, гапдан гап чиқиб, кеча Серикнинг онаси айтган-
ларни Собит оғага гапириб бердим.

— Тошкент талай-талай қозоқларга бошпана бўл-
ган эди, дейди кампир. Бунинг боиси нима?— Собит
оғанинг юзига тикилдим.

— Кампир шундай деган бўлса, тўғри айтибди. Минг
тўққиз юз йигирма саккизинчи-ўттинчи йиллари да-
лада мол боқиб юрган жамики қозоқ борки, молларини
тортиб олиб, ўзларини ўтроқлаштирамоқчи бўлишди.
Қозоғистон тарихида буни «перегиб» даври дейишади.
Ушанда Олмаота зиёлиларининг олтмиш фойизи демай
қўя қолай, эллик фойизини Тошкент асраб қолган.
Кампирнинг гапи тўғри. Уша йиллари Сакен Сайфул-
лин Дўрмонда ижод қилган, Тошкентдаги халқ маори-
фи институтида дарс берган. Илёс Жонсуғиров бўлса
Тошкентда чиқадиған «Оқ йўл» газетасида корректор-
лик қилган. Ўзининг Утебой оғанг Турманжонов ўз-
бек профессори Абдулла Авлоний билан бирга САКУ-
да профессор эди, дарс берарди. Мухтор Аvezов САКУ
аспирантурасида ўқиган. СССР халқлари адабиётиндан
дарс берган. Уҳ-хў... Айтаверсам адоғи йўқ. Тошкентда
қозоқ тилида чиққан «Оқ йўл», «Тонг», «Жасқайрат»
газеталарининг ўзида юздан ортиқ қозоқ зиёлиси иш-

ларди. Бу-ку тарих, ҳозир-чи? Ҳозир ҳам Тошкент олий ўқув юртларида таълим олаётган талабалар, унинг нон-тузини татиб, одам бўлган қозоқ болалари камми? Кампир шўрликнинг эсига мана шу гаплар тушиб, кўз-ёши қилган бўлса ажабмас. Ҳа, Тошкентнинг бошига мусибат тушибди, унинг яхшилигини билмаган кўрнамак бўлади!..

Ўтовнусха солинган Ҳукумат уйининг мажлислар залига делегатлар ёпирилиб кира бошлади. Собит оға: «Кейин бафуржа гаплашамиз», деди-да, ўрнидан турди.

Қозоқ адиблари съезди ҳар икки соатда йигирма минутдан танаффус қилиб турди. Шу танаффуслардан бирида ҳамкасблар билан бир чеккада гурунглашиб турган эдик, нарироқда кулги кўтарилди. Бу кулги кўтарилган жойнинг «эпицентри» Ғафур ака билан Абдулла оға Тожибоев атрофида эди. Бизлар ҳам беихтиёр ўша томонга юрдик. Борсак, ўртада Ғафур ака, атрофида Берди Кербобоев, Собит Муқонов, Леонид Соболев, озорлик танқидчи Маноф Сулаймонов, татаристонлик адабиётшунос Ҳасан Хайрий, қалмоқларнинг алп шоири Довид Кугильтинов, бошқирд шоири Назар Нажмий... Назаримда, уларни Ғафур ака қандайдир бир қизиқ гап айтиб кулдирган кўринади. Кимдир, суҳбатга жиддий тус бергиси келди шекилли, сўради:

— Ғафур оға, ўша ер қимирлаган кун ўзларингизни қандай сездинглар?

— Жуда хотиржам сездик,— деди Ғафур ака.— Уша кун ҳеч нарса бўлмагандай, союзимизнинг ёрилган биносига кириб, белорус оғайнилар билан адабиётларимиз ҳақида фикрлашдик. Эсингизда бўлса, ўша кун белорус адабиёти ва санъати декадасининг охириги якунловчи кун эди...

— Хўш, Тошкент қалай?— деб сўрайди Леонид Сергеевич.

— Потрясающий...— дейди Ғафур ака. Ҳамма гур этиб кулиб юборади.

— Але қимирлаб турма жер?— сўрайди Собит оға зўрға кулгидан тўхтаб.

— Қимирлаб турибди.

— Ник булай була? Ғажаб?— елкасини қисиб ҳайрон бўлади Назар Нажмий.

— Бизда, Ашхабад-да кўп вах гимирлаб дуран,— дейди Берди оға.

— Гардашлар саг ўлсин,— дейди Мапоф Сулаймонов.

Суҳбат бора-бора жиддий тус олади. Ғафур ака уларга Тошкентнинг истиқболини гапириб беради. У гапининг охирида бир қўлини Собит оғанинг, иккинчи қўлини Леонид Сергеевичнинг елкасига ташлаб:

— Хуллас, дўстлар, қаторимизда сизларга ўхшаган норларимиз бор. Юкимиз ерда қолмайди,— дейди фахр билан.

Собит оға Қозоғистоннинг Тошкент шаҳрида бир квартал уй-жой қуриб беришдан ташқари, зилзиладан озор кўрган тошкентликлар учун Олмаотанинг бир чеккасидан бир ярим мингта квартира ҳозирлаб қўйилганини, тошкентлик болалар учун серманзара Олатов бағрида лагерь очилганини, чимкентлик дўстларимиз Тошкентга юз элликта ўтов тайёрлаб юборишини айтди.

Съезд қатнашчиларини Ғафур ака ҳам табриклади. У маданиятларимизнинг тарихий илдиэлари, уларнинг азалий тақдирлари бир эканлиги ҳақида гапириб келиб, бундай деди:

— Жонажон Тошкентимизнинг бошига кулфат тушиб турган бир вақтда биз ўзимизни ҳеч қачон ёлғиз демаймиз. Биз билан елкама-елка қозоқлар, қизғизлар, туркманлар, тожиклар, руслар, украинлар, белоруслар турибди. Биз гўзал Тошкентимизни қайта қурамиз. Унинг энг серманзара жойларидан бирида қозоқ дўстларимиз битта квартал тиклаб беришмоқчи. Бу квартални ё Қозоғистон, ёки Олмаота деб атаймиз!..

Қарсақлардан зал ларзага келди. Ана шу дўстлар олқиши юрагимизни ёқимли ҳислар билан тўлдириб юборди. Мен ҳам Қозоғистон фарзандиман. Қозоқ оғаларим мени жиян деб ҳам аташади. Нағачиларимнинг бу ҳимматидан кўксим тоғу бошим мағрур. Кўксим қанчалик тоғу бошим қанчалик осмонда бўлмасин, сизнинг хотамтойлигингиз олдида қўлим кўксимдаю бошим таъзимда, меҳри дарё оғалар!

Танаффус пайтида Ғафур ака билан яна учрашдик. У кекса оқин Кенен Азирбоев билан гаплашиб турган экан.

— Қалай?— деди. Бу Ғафур аканинг «чакки гапирмадимми?» дегани эди.

— Беш балл, Ғафур ака,— деб беш панжамни кўр-

сатдим. Оқин бобой бошқача тушунбди шекилли, қарс уриб қолди:

— Ўйба-ёв, минов сариболанг не дейди? Жер тағида қиймилдади дейме?

— Ҳа, отахон, бугун кечаси яна беш балл бўлибди,— деди қувлик билан кулиб Гафур ака.— Шундай оқсоқол, сал қимирламай қолса, зерикиб қоламиз.

Чол бошини сарак-сарак қилди.

Ҳақиқатан ҳам ўша кезларда деярли ҳар куни Тошкентга телефон қилиб, хабар олиб турардик. Тўрт балл, беш балл қувватида ер қимирлаб турган пайт эди.

Тошкентга қайтаётиб, яна бир хушxabар эшитиб қолдим: Қозоғистон ҳукумати ўз имкониятларини чамалаб кўриб, Тошкентга яна битта квартал уй-жой ҳадя этибди!

Фахр ҳисларига ғарқ бўлиб қайтдим. Тошкентга келишим билан яқин бир ўртоғим ҳазиллашдими ё кўнглидагини айтдими:

— Хўш, Олмаотага бориб нимани битириб келдинг?— деб қолди.

Мен тутилмай жавоб бердим.

— Яна битта квартал олиб келдим!

* * *

Келган кунимнинг эртасига кўча айландим. «Искра» кинотеатрининг ўрни теп-текис бўлиб қолибди. Ленинград кўчасининг ўртасида асфальтда тўрт қанотли қозоқни кигиз ўтов мағрур турарди. Худди Ленинград кўчасининг юраги мисол...

ЯХШИЛАРГА ЕНДАШИБ...

Одам умрида рўй берадиган хайрли ишларга кимлардир сабабчи бўлар экан-у, сўнг ўша яхшилик кўрган одам уни бир умр олқаб юрар экан. Собит оға билан Миртемир ака менинг таржимонлик фаолиятимга сабабчи бўлганлардан. Шунинг учун мен уларни ҳар гал чуқур ҳурмат ва фарзандлик меҳри билан эслайман.

1952 йил. САГУда ўқиб юрган кезларимиз эди. Бир бахтли тасодиф бўлиб, қўлимга Собит оғанинг «Менинг мактабларим» деган китоби тушиб қолди. Қозоқ тилини унча-мунча билишим қўл келиб, китобни ўқий бошла-

дим. Китоб — автобиографик роман бўлиб, тахминан ўттиз беш-қирқ босма тобоқча келарди. Уша пайтлардаги студентликнинг ўзига хос риёзатларига, дарс ва конспектларнинг кўплигига қарамай, китобни икки кунда ўқиб чиқдим. Ниҳоятда энгил, ширали тилда ёзилган бу китоб муаллифининг бошидан кечирганлари, кўрган-билган воқеалари, ҳаётда мулоқотда бўлган кишилари ҳақида ҳикоя қиларди. «Ёзувчи бўлиш учун бой биографиянг, кўрган-билган нарсаларинг кўп бўлиши керак. Ана шунда ёзган асарларинг самимий ва ростгўй чиқади...» деган гапларни ўрта мактабда муаллимлардан ҳам, кейинчалик университетда олимларнинг маърузаларидан ҳам талай-талай марта эшитганмиз, мақолаларида ҳам кўп ўқиганмиз. Менда: «Баъзи ёзувчи бўлишни ҳавас қилиб юрган ўртоқларимизнинг бир ҳовучгина биографияси бор-у, тагин ёзувчиликни даъво қилиб юришибди. Шу асар ўзбек тилига таржима қилинса, ана шу ўртоқларга дарс бўлмасмикан?..» деган бир хомаки фикр туғилиб қолди. Аммо бу фикримни кимга айтишни, ким билан маслаҳат қилишни билмасдим. У пайтларда китоб ёзиш уёқда турсин, ёзилган асару қилинган таржимани қаерга олиб бориш, ким билан гаплашишни ҳам тузукроқ билмас эдим. Собит оғани Ғафур ака билан дўст, сирдош деб эшитган эдим-у, аммо у пайтда Ғафур Ғулумдек улкан шоир билан гаплашишга юрагимиз унчалик дов бермас эди.

Кунлардан бир кун Собит оғанинг қалин китобини кўлтиқлаб, ҳамшаҳаримиз Миртемир аканинг олдига бордим. У вақтларда бир-биримизни танимас эдик. Мен ўзимни таништирдим. Мақсадимни айтдим. У киши бир оз сукут қилди-да:

— Яхши ўйлабсан, иним. Бироқ... бироқ сал кичикроқ асардан бошлаш керакмиди? Бу жудда катта асар, бошловчи таржимонга сал оғирлик қилар...— деди.

Мен индамай ўтирардим. Индамай ўтирганимни у киши қайсарликка йўйди шекилли:

— Ҳай, бўлмаса эртага нашриётга кел. Мен ҳам бораман, ўзимнинг ҳам ишларим бор эди. У ердаги ўртоқлар билан бир гаплашиб кўрайлик-чи?— деди.

— Нашриёт қаерда?— деб сўрадим Миртемир акадан.

У киши пиқ этиб кулиб юборди.

— Э, ҳали нашриётнинг қаердалигини билмай ёстиқдай романи кўтариб юрибсанми, бўтам. САГУ —

Карл Маркс кўчасида. Уша кўчадан сал берига юрсанг, Карл Маркс кўчаси билан Қиров кўчаси муюлишида эшигининг тепасига катта қилиб «ЎЗДАВНАШР» деб ёзиб қўйибди.

Нашриёт шундай биқингинамизда бўла туриб, уни билмаганим учун қизариб, Миртемир ака билан эртага қайси вақтда учрашишимизни келишиб олиб, ётоққа келдим. Миртемир ака билан танишганимдан, озгина бўлса ҳам ишим юришай деганидан бошим осмонда эди.

Эртасига дарсдан чиқиб, соат учларда нашриётнинг олдига борсам, Миртемир ака эшик олида кутиб турган экан. Боришим билан мени ичкарига олиб кириб, қорачадан келган, сочлари қуюқ бир киши билан таништирди. Чамаси илгарироқ келиб, бор гапни у кишига айтган шекилли, аслида камгапми ё у кишига ҳам китоб каттароқ кўриндими, столни чертиб бир оз индамай ўтирди. Миртемир ака гаплашаверинглар дегандай бошқа хонага чиқиб кетди. Ҳалиги қуюқ қора сочли, эгнига янги йўл-йўл қора костюм кийган чорпахил киши китобни қўлига олиб аста варақлар экан, қошларини чимирди.

— Талаба экансиз-да... Қайси курсдасиз?

— Иккинчи.

— М-да.. Таржимага биринчи қўл уришингизми?

— Энди... Ҳали қўл урганим йўқ, домла,— дедим ийманиброқ.

Талабалик йиллари ўзимиздан каттароқ кишиларни кимлигини суриштириб ўтирмай «домла» деб чақирришга одатланиб қолган эдик.

— Мен бу китобни ихчамлаштирилган русча нусхасини кўрган эдим,— деди нашриёт ходими бояги ҳолатини бузмай.—Бу китоб бизга ҳам, сизга ҳам катталик қилар. Авторга бир хат ёзмайсизми?

— Нима деб?

— Мана шу китобни ихчамлаштириб бера оласизми, деб-да?

— Қайдам.

— Бир ёзиб кўринг. Бизнинг фикримизни ҳам айтинг. Агар хўп десалар, планга киритамиз.

Маслаҳат шунга келиб тақалиб, мен у киши билан хайрлашиб коридорга чиқдим-да, кейинги келганимда адашмай деб эшигига қарадим. Эшикда «бўлим мудир Шукур Саъдулла» деб ёзиб қўйилган эди. «Шукур

Саъдулла деган шоир шу киши экан-да». Урта мактаб-да ўқиб юрганмизда у кишининг шеърларини талай марта ёд олганмиз, пьесаларини саҳналаштирганмиз.

Таниш адибларим биттага ортганидан хурсанд эдим. Шу хурсандчилик билан дарҳол қўлимга қалам олиб, Собит оғага хат ёздим. Хатда бояги гапларни батафсил айтдим, у кишининг розилиklarини сўрадим. Собит оғанинг аниқ адресини билмаганим учун Чеховнинг Ванкасига ўхшаб: «Олмаота шаҳри, Қозоғистон Ёзувчилар Союзи, ёзувчи Собит Муқоновга», деб ёздим-у, почта қутисига ташладим.

Бировни интизорлик билан кутиш, айниқса хат кутишнинг қанақа бўлишини яхши биласиз. Бир ҳафталардан сўнг ётоқхонага почтальон аёл телеграмма кўтариб кириб келди.

— Фозилов қайси биринг?

— Мен.

— Телеграмма. Мана бу ерига қўл қўй...

Қувончли ҳаяжондан қўлларим титраб, почтальон аёл кўрсатган жойига имзо чекиб, телеграммани олдим. Собит оғадан!

«Хурматли Носир Фозилов. Хатингизни олдим. Тез кунда «Менинг мактабларим»нинг қисқартирилган вариантыни юбораман. Миртемирга мендан салом айтнинг. Собит Муқонов».

Бирпасда ётоқдош дўстларим атрофимни ўраб олишди. Улар менинг ниятимдан беҳабар эдилар. Бир бошдан гапириб бердим. Сўнг телеграмма қўлдан-қўлга ўтиб кетди. Узимда йўқ хурсандман, бунинг устига курсдошларим олдида бирпасда обрўйим ошиб кетди. Уша куниеқ телеграммани нашриётга, Шукур Саъдуллага олиб бориб кўрсатдим. У киши ҳам хурсанд бўлдилар. Қандайдир папкани очиб, С. Муқонов. «Менинг мактабларим» деб қайд қилиб қўйдилар-да:

— Энди қўлёмзани кутамиз,— дедилар.

Шу орада ҳовлиқиб телеграммани Миртемир акага ҳам олиб бориб кўрсатдим. Хурсанд бўлдилар.

Орадан тахминан икки ойча муддат ўтганида, дарсдан чиқиб ётоққа кирсам, каравотимнинг устида қандайдир бир қоғоз ётганини кўриб қолдим. Бундай қарасам — извешение. Шу заҳоти почтага қараб чопдим. Кўпдан зориқиб кутганим қўлёмза экан. Анча қалингина, салмоқлигини. Йўл-йўлакай уёқдан-буёққа урилавериб, сиртига ўраб боғланган қалин сариқ қоғознинг

оурчак-бурчаклари титилиб, йиртилкб, қўлёманинг бурчлари очилиб қолган, устига уринмасин учун қўйилган қаттиқ картонларнинг бурчаклари ўралган қоғозни йиртиб чиқиб турар эди. Ётоққа кела солиб, сабрим чидамай бандеролни очдим. Қўлёмма устида бир варақ қоғозда саломнома, кейин асар. «Собит Муқонов. «Ҳаёт мактаби», повесть». Негадир «Менинг мактабларим» «Ҳаёт мактаби» қилиб ўзгартирилган эди. Унда яна Миртемир акага самимий салом йўллаган, негадир у кишини «жиян» деб атаган эди.

Яна Шукур Саъдуллаининг олдига ҳовлиқиб кириб бордим. У киши қўлёмани варақлаб, чамалаб кўриб:

— Ун листча келар. Анча ихчамлашибди. Энди бошласангиз бўлаверади,— деди.

Шундай қилиб, енг шимариб таржимага киришиб кетдим. Уқиб юрган кезларимиз. Вақт қайда дейсиз. Кечалари ётоқда чироқни ёқиб қўйиб, баъзи ётоқдошларнинг жонига тегиб ишлардим. Улар, чироқни ўчир, ўхлаймиз, дейишади. Мен ўчиргим келмайди. Бир куни кўрсаткичлардан бири келиб: «Қани, нима қилиясан ўзи?»— деб, таржимани ўқиб кулиб юборди.

— Сен ўзи таржима қилиясанми ё кўчириясанми?

Жон-поним чиқиб кетди.

— Бу нима деганинг?

— Оғайни, жаҳлинг чиқмасин-у, таржима бундай бўлмайди-да,— деди босиқ оҳангда. Устимдан куляпти десам, йўқ, жиддий.— Таржима деган...

У унча-бунча шеър-пер ёзиб, матбуотда тез-тез кўришиб турар, гапларида анча жон бор эди. Қулоқ солишга тўғри келди. Таржима дегани жумлама-жумла кўчириш эмас, балки ўша жумланинг негизиде ётган маънони ўзбекчалаштириш, ўзбекчалаштирганда ҳам сайратиб, ўқувчи қоқилмайдиган, роҳат қилиб ўқийдиган асар қилиб беришдан иборат эканини тушундим. Бир куни у тағин ярим кечада ўрнидан туриб:

— Ҳа, ўтирибсанми, таржимон?— деб қолди кўзларини уқалаб.

— Утирибман...

— Менга қара, таржимон,— деди у уйқу аралаш эснаб.— Миямга бир фикр келиб қолди.

Мен ёзишдан тўхтаб, бошимни кўтардим.

— Биласанми, тунов кунгидан анча қўлинг келиб қолди,— деди у бир муҳим нарса айтаётгандай овозини пастлатиб.— Теварак-атрофда бошқа болалар хур-

рак отиб ухлашар эди.— Таржимангдан «Пионер» журна-
налига бир парча бермайсанми?

— Қандай қилиб?

— Қандай қилиб бўларди? Таржимангнинг қизиқроқ
жойидан саккиз-ўн бетча танлайсан. Кейин яхшилаб
машинкада кўчиртирасан-да, редакцияга олиб бора-
сан.

— Танайман-да.

— Сен мен айтгандай қилиб танла. Эртага ўзим сени
бошлаб бораман. Машинистка билан ҳам ўша ерда
гаплашамиз. Зуҳра опа деган «во» машинистка бор.
Пулдан борми?

— Нимайди?— дедим ҳайрон бўлиб.

— Бостирганинг учун ҳақ беришинг керак-да, ов-
сар,— деди у ўрнига чўзилиб.— Бўлди қил энди, ухлай-
миз...

Бу — ҳозирги таяқли ёзувчи Жонрид Абдуллахонов
эди.

Мен бари бир шундай олиб боргани кўнглим бўлма-
ди. Миртемир акага, Собит огадан келган хатни кўрсат-
дим. Сўнг таржимамни ҳам бир кўрсатиб олишни лозим
топдим. Уйларига олиб борган эдим, ўз ишларини йи-
ғиштириб қўйиб, таржимамни кўрди, маслаҳатлар бер-
ди. Баъзи жойларини таҳрир ҳам қилди.

— Нега Собит ога сизни жиян дейди?— деб сўрадим
Миртемир акадан.

— Кейинги онам қозоқ-да,— деди кулиб.— Шунини би-
лади-да.

* * *

...Индинига Жонрид иккаламиз узун-қисқа бўлиб
«Пионер» журнали редакциясига кириб бордик. У Карл
Маркс кўчасида кўримсизгина, икки қаватли бинода
жойлашган эди. Кўҳнагина ёғоч эшикни ғичирлатиб,
иккинчи қаватдаги хоналардан бирига кирганимизда,
каттагина қора «Ундервуд» деган ёзув машинкаси ол-
дида ўтирган ўнг юзида нўхатдай холи бор, барваста-
гина жувон бизларни очиқ чеҳра билан кутиб олди.

— Э, келинг, Жонридвой.

Жонриднинг редакцияда анча обрўси бор экан. Дар-
ров иш пишди. Зуҳра опа икки нусхадан қилиб эртага
босиб қўядиган бўлди. Кейин:

— Юр, Ғани акамларнинг олдига,— деди Жонрид.
Унинг ҳаракатларида қандайдир ўктамлик, гап-сўзлари-

да редакцияга яқинлик, эркалик бор эди. Шубҳасиз, бу менинг ҳавасимни келтирарди.

Индамай унга эргашдим. Билсам, «Пионер» журнали, «Ленин учқуни» газетаси қошида эндигина ташкил этилиб, ҳар иккаласига Фани Жаҳонгиров муҳаррирлик қилар экан. Муҳаррир хонасига кирганимизда шундай катта одам ўрнидан учиб туриб, бизларни ўтказгани жой тополмай қолди. Кўз олдимда Жонрид яна бир баҳя ўсиб кетгандай бўлди. Кейинчалик билсам Фани аканинг одати шундай, катта-кичikka бирдай муомала қилар экан. Жонрид тортинмай ниятимизни унга айтди. Мени у кишига Миртемир аканинг жияни деб таништирди. Фани ака яна ўрнидан туриб кетди.

— У-ў, Собит оға... Миртемир ака... Олиб келинг, Носирвой. Албатта, босамиз!

Редакциядан қўлим олтига-ю, оёғим саккизта бўлиб чиқдим...

Хуллас, орадан уч ой ўтганида «Пионер» журналида Собит оғанинг «Ҳаёт мактаби» қиссасидан каттагина парча яхшигина безаклар билан босилиб чиқди. Уша пайтда қувонганларимни кўрсангиз эди! Биринчи таржимангиз республика матбуотида босилиб чиқади-ю, қувонмай бўладими?

Ана шунда кимгадир журнални кўрсатиб мақтангим келарди. Хуллас, журнални қўлтиқлаб Миртемир аканинг олдига олиб бордим. У киши мени яхши қабул қилиб, таржимамни ўқиб, у ер-бу ерига яна қалам урдида, таржимонлик ишимга ривож ва омад тилаб, маслаҳатлар берди. Сўхбатимиз тугаб, домланинг уйлари-дан чиқиб кетаётганимда:

— Ҳа, айтгандай, мулла Носирбек...— деб қолди Миртемир ака.

Тўхтадим. Нима дер экан, деб қараб турибман.

— Журналдан бир-иккита нусха топиб, Собит оғага жўнат, хурсанд бўлади.

Бу фикр менга маъқул бўлди. Хўп бўлади, деб у киши билан хайрлашиб ётоққа жўнадим. Уша куниёқ «Пионер» журналидан икки нусха топиб қўйдим. Жўнатишга келганда иккиланиб қолдим. Хўп, жўнатдим ҳам дейлик. Собит оға ўзбекчани тушунадими, йўқми?

Орадан бир-икки кун ўтгач, Ёзувчилар союзида қандайдир мажлис бўлиб, Зумрад опани учратиб қолдим. Уша пайтда Зумрад опа катта таржимон, таниқли адиб Мухтор Авезовнинг машҳур тетрологиясининг биринчи

китобини ағдариб, кўзга тушиб қолган эди. Негадир хаёлимга қозоқ адабиётидан таржима қилиб юрганни учунми, опа қозоқ адибларининг ҳаммасини беш қўлдай билса керак, деган ўй келиб, мурожаат қилишга журъат этдим. Танаффус пайтида уни коридорнинг холироқ жойида учратиб, ийманибгина салом бердим. Ўзимни таништирдим-да, мақсадимни айтдим.

— Яхши биламан Собит оғани,— дедилар Зумрад опа.— У кишини таржима қилганингиз яхши бўлибди. Шу чоққача бирор йирик асари таржима қилинмаган эди.

— Таржимамдан бир парча чоп эттирган эдим. Миртемир ака Собит оғага жўнат деб маслаҳат бердилар...

— Жуда хурсанд бўладилар.

— Бироқ... у киши ўзбекчани ўқий олармиканлар деб...

— Менимча тушунади,— деди Зумрад опа ишонарли қилиб.— Самарқандда ўқиган-ку, нима бўпти тушунмай? Тушунмаса, хотинлари ўзбекча-ку, ўқиб тушунтириб берар.

Гапимиз шу билан тугади.

Собит оғанинг «Самарқандда ўқигани» ва «хотинларининг ўзбекча»лиги мен учун янгилик эди.

Ўша куниёқ Собит оғага хат ёздим. Хат тахминан шундай мазмунда эди. Салом-алиқдан сўнг таржимани бошлаганимни, ишим яхши юришаётганини, Миртемир «жиян»лари ҳам яхши кўмак бераётганини айтиб, охиrhoғида: «Бир ўқиб кўрарсиз, ўзбекчани тушунасиз деб эшитдим. Мабодо тушунмасангиз, янгам ўзбекча экаи-ку, ўқиб тушунтириб берар», деб ҳам қўйдим. Сўнг хатни журналлардан бирининг орасига солиб бандероль қилдим-да, почтадан жўнатиб юбордим.

Бу гал Собит оғадан хат ҳадеганда келавермади. Орадан икки ойдан ортиқ вақт ўтди. Бизлар имтиҳонларни топшириб, каникулга ҳам чиқиб кетдик.

Каникул кунлари таржима устида қаттиқ ишладим. Ниҳоят уни тугатиб, Тошкентга тушдим-да, тўпнатўғри «Ленин учқуни»даги ўша таниш Зуҳра опанинг олдига келдим. Қўлэмани босиб беришини илтимос қилган эдим, опа бир оз иккиланиб қолди.

— Икки юз эллик бетдан ошади, ука,— дедилар опа сал тайсалланиб.— Ўзингиз биласиз... Редакциячилик, иш кўп...

Бахтимга шу пайт эшикдан лоп этиб Ғани ака ки-

риб қелса бўладими? Ғани ака гап нимада эканлигини дарров илғаб олди-да, Зуҳра опанинг оғизларини очирмади:

— Йўқ деманг, опахон,— деди аввал илтимос оҳангида. Сўнг ҳазиломуз буйруқ қилди.— Мен редакторманми? Босинг! Ахир бу улуг одамнинг асари-я, Собит Муқонов! Таржимони Миртемир аканинг жиянлари бўладилар-а!

Ғани ака шундай деб кулиб юборди. Зуҳра опа ҳам. Бу илиқлик менга ҳам ўтди.

— Ҳа, майли...— дедилар Зуҳра опа юмшаб.

— Мана бу бошқа гап,— деди Ғани ака.— Носирвой қачон келсинлар?

— Ҳафтанинг охирларига.

— Келишдикми, келишдик.

Редакциядан хурсанд бўлиб чиқдим. Зуҳра опа ҳафтанинг охирларига улгуриши турган гап эди. Чунки жуда уста машинистка. Ёнида ўтирган киши билан бемалол гаплашиб ўтириб босаверади, ўнта бармоғи бирдай ишлайди, жуда кам хато қилади.

«Ленин учқуни» редакциясидан чиқиб, тўғри «Ўздавнашр»га кирдим. Аввал мўлжаллаб кетган эшигимга — Шукур Саъдулланинг хонасига қарасам, у киши тўладан келган, икки бети қип-қизил, ўрта бўйликкина бир одам билан гаплашиб ўтирган экан. Мени кўришлари билан оқ, киринг, дегандай имо қилди. Қириб салом бердим.

— Ишларингиз қалай кетяпти?— деб сўраб қолди Шукур ака.

— Тугатдим. Ҳозир машинисткага бериб келяпман.

— Зўр-ку,— деди Шукур ака мийнгида илжайиб. У киши тўғри маънода айтдимми бу гапни ё истехзоми, билолмай қолдим.— «Пионер»га парча берган экансиз. Кўрдим, таржимангиз ёмон эмас. Ҳа, айтгандай сизлар таниш эмасмисизлар? Бу киши ёш таржимонимиз Носир Фозилов. Миртемирнинг жияни. Илёсвой, Носиржоннинг таржимасини ўзингиз кўрасиз.— У киши шундай деб менга қаради. Бу киши Илёс Муслим. Сизга редакторлик қилади

Бу шоир ҳам менга ўз шеърлари билан ўрта мактабдаёқ таниш бўлиб кетганди, бироқ шахсан танимас эдим. Кейин у киши мени ўз хонасига таклиф қилди. Анча вақт суҳбат қилдик. Гап-сўзларидан жуда сахий, жуда самимий, одамохун бўлиб кўринди менга.

— Қўлёмани тезда олиб келинг,— деди у хайрлашаётиб,— машинкадан олганингиздан кейин устидап бир яхшилаб кўриб чиқинг. Собит оғани бир хурсанд қилайлик.

Шу вақт ичида Собит оға масаласида кимга учрашмай, ким билан гаплашмай, ҳаммаси уни қаттиқ ҳурмат қилар, Собит оға деганда ҳамма жойда эшиклар ланг очиқ, қўллари кўксида эди. Менинг мурғак ақлим бир нарсани тушунишдан ожиз эди: хўш, шундай экан, нима учун шу пайтгача оғанинг бирорта асари ўзбек тилига таржима қилинмапти? Назаримда, ё ҳеч ким журъат этолмаган, ё эса ҳафсала қилмаган. Ҳарҳолда кейингиси тўғрироқ бўлса керак-ов!

Шу хаёлда келаётиб, ётоққа бир кириб ўтиш фикри туғилиб қолди. Ётоғимиз бир кўча нарида — Ленинград кўчаси, 18- уйда эди. Бурилдим. Каникул пайти эмасми, ремонт қилинаётган экан. Ҳаммаёқ остин-устин, оҳак, бўёқ ҳиди анқийди. Ичкарига кириб, ўзимизнинг қадрдон хонамизга бош суқиб қараб турсам, коридордан бир шарпа эшитилди. Қарасам, ўзимизнинг комендант аёл. Ўзи рус. Шу вақтгача унинг исм-шарифини ҳеч ким билмас, болалар уни «мамочка» деб кетишган эди. Худди она-бола кўришгандай сўрашиб кетдик. У бир сўзини русча, иккинчи сўзини ўзбекча қилиб гапираверарди.

— Слушай, Фазилов, сенга хат бор. Сейчас, ҳозир...— деб зудлик билан орқасига қайтди ва зум ўтмай қайтиб чиқди.— Вот, Олмаотадан!

— Раҳмат, мамочка.

Хат Собит оғадан эди. Мамочка билан хайрлашиб кўчага чиқдим-да, сабрим чидамай дарҳол хатни очдим. Катта бир арғувоннинг тагига бориб ўқий бошладим. Собит оға хатни «Ўртоқ Носир» деб бошлабди. Назаримда мени ёши улуғроқ одам бўлса керак деб ўйлабди шекилли. Кейин одатдаги салом-алиқдан сўнг областларга ижодий командировкага кетиб қолгани сабабли кечикиброқ жавоб бераётгани учун узр сўрабди. «Таржимангизни зўр қизиқиш билан ўқиб чиқдим,— деб ёзибди Собит оға хатининг давомида,— таржимангиз енгилми ё ўзимнинг асарим бўлгани учунми, тўла тушундим. Менинг услубим кам-кўстсиз сақлаганидан хурсанд бўлдим. Шу услубда оғишмай давом эттирсангиз жуда ҳам миннатдор бўлар эдим. Ҳа, айтгандай, Миртемир жиянга мендан дуо деб қўйинг. Ёрдам бергани учун катта раҳмат!»

Мақтов кимга ёқмайди дейсиз. Шу ўринга келганда хурсандчилигимдан ҳаво егишмай қолиб, бирпас нафас ростладим-да, сўнг яна ўқишда давом этдим. Хатнинг охиридаги гапларни ўқиб, аввалига уятдан терлаб кетдим. Яна қайта бошдан ўқий бошладим:

«Ҳазил: Уртоқ Носир! Ҳозирча янгангиз қозоқ қизи. Исми Марям. Агар мабодо оғангизнинг тўшагини ўзбек қизи билан янгиламоқчи бўлсангиз, у ҳолда қаршилигим йўқ!»¹ — дебди.

Ёпирай, Зумрад опасн тушмагур, «оғаннинг аёли ўзбечка» деган эди-ку! Бу қанақаси бўлди?! Шунақаям лақиллатадими одамни? Билмаса, нима қиларкан ёлгон гаприб! Тагин Самарқандда ўқиганмиш-а! Тавба.

Кўчада борарканман, бу гаплар ҳазил экани энди таъсир қилди шекилли, мийнгимда кулиб, бошимни чайқаб қўйдим. Бир-иккита йўловчи: «Бу одамнинг эси жойидами?» дегандай қараб-қараб ўтиб кетишди...

Бу гапларни ичимга сиғдиролмай, тагин Миртемир аканинг олдига бордим. У киши олдин хатни ўқиб, тааж-жубда бош чайқади-да, унинг ҳазил эканини тушуниб, роса мириқиб кулди. Миртемир аканинг айтишича, Собит оға ҳазил-мутойибага суяги йўқ, одамохун, хушчақчақ, камтарин бир инсон экан.

Шу-шу мен Миртемир ака билан бамисоли ота-боладай яқин бўлиб кетдим. У кишининг оғалик марҳаматларидан кўп баҳраманд бўлганлардан бири сифатида бир умр миннатдорман...

ОҒАЖОН

Ажойиб ёз кунларининг бири эди: теварак-атрофда саратоннинг нафасни қайтарувчи тафти, асфальтдан қайноқ ҳовур кўтарилади. Хиёбондаги дарахтларнинг япроқлари қилт этмайди, қушлар ҳам ин-инига уриб кетишган... Иссиқдан бўғриқиб, нашриётнинг олдига келиб қолганимда ичкаридан Миртемир ака чиқиб қолди. Нашриёт Полиграф кўчасидаги 79- уйда эди².

Миртемир ака кўтариб олган папжасини у қўлидан-

¹ Собит оғаннинг бу хати, умуман, 10—15 хати менда сақланиб турибди.

² Ҳозир бу кўча Усмон Юсупов номига ўзгартирилган, нашриёт биносида Офсет фабрикаси жойлашган.

бу қўлига олиб, бўйинларини дастрўмол билан артди-да, гўё иссиқдан нолигандай бўлди.

— Ие, мулла Носир, нима қилиб юрибсан шундай иссиқда?!

Мен чўнтагимдан қоғоз олиб, у кишига кўрсатдим:

— Чақиршибди.

Миртемир ака қўли банд бўлгани учун кўзойнагини тақиш ноқулай бўлди шекилли, ҳалиги қоғозни узоқроқ ушлаб ўқиди:

— «Пионер» журналига... Яхши-ку! Жой бор эканми?

— Саида опа бўшаётган экан.

Саида опа деяётганим — шоира Саида Зуннуова, мазкур журналда адабиёт бўлимини бошқарар, кейин у киши бўшамоқчи бўлиб қолиб, ўрнига мени ишга таклиф қилишган эди. Миртемир аканинг юзи ёришиб кетганини пайқадим. Қўлидаги папка оғир шекилли яна у қўлидан-бу қўлига олди.

— Майли, кириб чиқ. Сенга омад тилайман,— деди мен билан хайрлашаркан. Мен у кишини бир оз орқасидан кузатиб турдим. Бир маҳал орқасига қайрилиб қарагандай бўлди. Дарвоқе, қўлини кўтариб чақирар эди. Зипиллаб олдига бордим.— Бўш бўлсанг, уйга келсангчи, маслаҳатли гап бор.

— Майли,— дедим.— «Пионер»дагилар нима дер экан, билай-чи. Сўнг... кечроқ борарман.

— Кел, кутаман.

Миртемир аканикига кириб борганимда аллақачон оқшом салқини тушиб, атроф нимқоронғи тортиб қолган эди. Ҳовлида Миртемир ака атиргулларга сув сепиб юрар, садарайҳоннинг тароватли бўйи ҳовлини тутиб кетган, гулларнинг баргларига сепилган сув тонгги шудрингдай тиниқ йилтилар, ҳовлига аллақандай бир гўзаллик бахш этар эди. Миртемир ака мени кўриши билан қўлидаги резина шлангни шундоққина атиргуллар жўягига тўғрилаб қўйди-да, пешвоз чиқди.

— Кел, мулла Носир.

— Ассалому алайкум.

Одатдаги салом-алиқдан сўнг ўртадаги каттагина пинг-понг ўйнайдиганга ўхшаш столга таклиф қилди.

— Марҳамат. Хўш, бояги гап нима билан тугади?— деб сўраб қолди Миртемир ака ток шохида илиғлиқ турган сочиққа қўлини артаётиб. Эғнида кўкиш финка, пижаманинг жигарранг йўл-йўл чолвори почалари сув

текканидан ҳўл бўлиб, шалвираб турар эди.— Ишга кирадиган бўлдингми?

— Кирадиган бўлдим шекилли,— дедим сал дудмалроқ қилиб. Миртемир ака ҳайрон бўлиброқ қаради. Мен гапимга аниқлик киритдим:— Ун беш кунлардан кейин борадиган бўлдим.

— Нега?

— «Қарағанда» романининг таржимасини битириб, машинкага берган эдим. Шунн биратўла тугатиб, устидан кўриб, нашриётга топшириб олай деб...

— Шунга рози бўлишдими ахир?

— Кутамиз, дейишди-ку. Рози бўлгани шу бўлса керак-да.

— Яхши,— деди Миртемир ака ниманидир ўйлагандай бўлиб.

— Боя келгин, бир маслаҳатли иш бор, деганингизга келувдим,— дедим ўртадаги сукутни бузиб.

— Ҳа, айтгандай,— деб Миртемир ака уйга йўл олди.— Мен ҳозир...

Негадир ҳовлида Миртемир аканинг болалари кўринмас, келинойимиз ошхона томонда кечки овқат билан куйманар, менинг келганимдан беҳабар эди. Ҳовлида қандайдир таомнинг иштаҳани қитиқловчи ҳиди райҳон ва атиргулларнинг бўйига омухта бўлиб кетган, ҳозиргина сепилган сувдан атроф қўнғир салқин тортиб, одамга ором бахш этар, бу манзара менга — эндигина университетни тугатиб, адабиёт деб аталмиш сеҳрли гулшанга қадам қўйишни мўлжаллаб юрган мулла қуруқ бир болага жаннатнинг гўзал бир парчасига ўхшаб кўринар эди.

Хаёл билан бўлиб Миртемир аканинг чиқиб келганини ҳам пайқамай қолибман. У киши столга поп этказиб қандайдир оғир папкани қўйганидан ўзимга келдим. Қарасам, бояги таниш папка! Ҳайрон бўлиб Миртемир акага қарадим.

— Мулла Носир, сени чақирганим...— деди жиддий тортиб.— Менга бугун мана бу асарни беришди. Мухтор оганики. «Абай»нинг иккинчи жилди. Шунн таҳрир қилиб берасан дейишди.— Менга бу асарнинг нима алоқаси бор экан, деб ҳайрон бўлиб ўтирардим. Миртемир ака бир оз сукутдан сўнг сўзида давом этди:— Биринчидан, бу менинг ишим эмас, бунақа катта асарни ҳеч қачон таҳрир қилмаганман. Иккинчидан, Некрасовни қўлга олганман. «Кому на Руси жить хорошо»ни таржи-

ма қилишим керак,— деб менга тикилиб қолди. Орага бир оз жимлик чўкди.— Олмасликнинг иложи бўлмади. Сен ҳам, нима учун олдинг, деб сўрама. Кейин мавриди билан айтарман. Сенинг анча қўлинг келиб қолди. Собит оғани таржима қилиб бердинг. Таржиманг маъқул. Ғабиден оғанинг «Қарағанда»сини ағдардинг. Ишончим комилки, бу ҳам жойида бўлади. Мухтор оға ижоди билан ҳам яхши танишсан. Қолаверса, шу китобнинг биринчи жилдига тақриз ёзгансан. Тақризнинг «Қизил Ўзбекистон»дек мўътабар газетада босилиб чиқди. Одамларга маъқул. Гапнинг қисқаси: шу асарнинг таҳририга бир қарашиб юбор...

Нима дейишимни билмай қолдим. Анча вақтгача индамай ўтириб:

— Бу иш менинг қўлимдан келармикан?— дедим мингирлаб.

— Келади!— деди Миртемир ака ишонч билан.— Мана қозоқча оригинали. Таржима билан оригинални солиштириб, маъно бузилган жойлари бўлса бемалол тузатаверасан. Ҳали ўн беш кундан кейин ишга кирман дедингми? Иложи бўлса шу ўн беш кун ичида кўриб берсанг. Ўзингнинг қўлёзмани, ёш нарсасан, ишлаб юриб кўрсанг ҳам бўлаверади.

— Майли,— дедим сал чўчиброқ.

Чўчишимнинг боиси бор эди, албатта. Университетни эндигина тугатганман, шаҳарда тураржой йўқ, онламиниз шаҳардан олтмиш чақирим нарида— Вревский (ҳозир Олмазор деб аталади) деган жойда истиқомат қиларди. Мен энди қўлёзма билан оригинални олиб ўша ёққа кетиб ишлаш ниятида ишончсизроқ гап қотдим:

— Унда беринг қўлёмани...

— Олиб кетмоқчимисан?! Йўқ, бунга бериб бўлмайди. Зумрадхоним сал тихирроқ таржимон. Мендан тез хабар олиб турмоқчи,— деди Миртемир ака.— Яхшики, шу ерга келиб ишлай қол. Мана бу уйга жой қилиб бераман,— у киши дарвозадан кираверишдаги ўнг қўлдаги кичкина уйга ишора қилди.— Бемалол ишлайверасан. Зумрадхоним келиб қолгудай бўлса, кўринмасликка ҳаракат қил...

Миртемир ака шундай деб қорнини ушлаб қотиб қотиб кулди. Мен у кишининг гапига кўндим: эртадан бошлаб келиб ишлайдиган бўлдим.

— Тўраш!— деб чақирди Миртемир ака. У киши имагадир келинойимни шундай деб чақирарди. Ваҳолан-

ки, келинойимнинг оти Ерқиной эди.— Бир чой ичайлик.
Ҳаммамиз дастурхон атрофига жам бўлдик...

* * *

Ўқишни эндигина тугатган, наздимда ҳеч қандай иш мендан қочиб қутулолмайдиган, ҳали ялқовлик нима эканини билмайдиган, ишлаб толмайдиган вақтим эмасми, ўн кун ичида романнинг учдан бир қисмини шариллатиб кўриб ташладим ўзимча. Қанчалик таҳрир қилдим, сифати қанақа бўлди — бу бир худонинг ўзига маълум. Ўзи таҳрирга муҳтож одамнинг таҳрири нима бўларди дейсиз? Миртемир ака аҳён-аҳёнда олдимга кириб, таҳрирнинг у ер-бу ерини кўриб: «Ҳа, баракалла!»— деб кўнглимни кўтариб қўяр, баъзан ғалати кетган жойларини қалам билан чизиб: «Бунинг ўхшамабди, мана бундоқ десак тузук бўлар», деб далда берар эди.

Шундай иш қизгин кетаётган кунларнинг бирида дарвоза одатдагисидан қаттиқроқ тақиллаб қолди. Эшикни ҳовлида куйманиб юрган келинойим бориб очди. Дарвоза олдида бўлаётган гаплар мен ўтирган хонага бемалол эшитилиб турар эди. Келинойим қандайдир бир аёл киши билан салом-алик қиларди. Негадир у аёлнинг товуши менга танишдай туюлиб, ўрнимдан туриб аста деразанинг олдига келганимда ҳалиги меҳмон бўсага ҳатлаб кириб келарди. Дарров танидим: Зумрад опа! Об-бо!

Секин лип этиб коридорга ўтдим-да, катта уй орқали Миртемир ака ишлаб ўтирган хонанинг эшигини тақиллатдим. Иш билан қаттиқ бандлиги учунми ё қулоғи сал оғирроқ бўлгани учунми, ҳадеганда жавоб бўлавермаганидан шартта эшикни очиб, ичкарига кирдим. Миртемир ака ўтирган жойида кўзойнаги тепасидан менга «нима гап?» дегандай қараб турарди.

— Зумрад опа!— дедим мен сирли қилиб.

— Ие,— деди Миртемир ака саросимада кўзойнагини олиб столга қўяркан. У ўрнидан туриб, эшикка йўналди.— Мен ҳозир... Сен шу ерда ўтира тур.

Миртемир ака қиқиб кетгач, кўнглимга келган биринчи гап шу бўлдики: «Столдаги қўлэзмаларни йиғиштирмабман ҳам. Кўриб қолса нима бўлади?» Бир оз саросимага тушиб турдим-да, кейин: «Э, нима бўлса бўлар!»— деб Миртемир аканинг ижодхонасини томоша қила бошладим. Бу хонага биринчи бор киришим эди.

Итальян нусха катта дераза олдига улкан, бежирим сзув столи қўйилган. Стол усти ниҳоятда бетартиб: қўл-сзмалар сочилиб ётар, бир чеккада ғижимланган варақлар... Столнинг ўнг томонида русча-ўзбекча луғат очилганча турибди. Некрасовнинг уч-тўрт томи бетартиб тахлаб қўйилбди. Уртада ҳозиргина битилган ёзувлар. Энгашиб қараб, ҳеч нарсага тушунолмадим, араб алифбесиди юмшоқ қора қалам билан ёзилибди. Назаримда, бутун сатр йўқдай: ўчирилибди, қайта ёзилибди, баъзи сатрлар стрелка билан юқорига, пастга олинган, ҳошиясига кўндалангига ёзиб ташланган ва ҳоказо... Араб алифбеси менга нотаниш бўлгани учун столнинг ўнг томонига — деворга қапиштириб қўйилган китоб жавонини томоша қила бошладим: китоблар, китоблар, китоблар!.. Зич қилиб тахлаб ташланган. Жавон ўнг томондаги деворни шундоққина энлаб турарди. Шунда менда бир ширин орзу пайдо бўлди: «Менинг ҳам шундай жавоним, китобларим бўлармикан?»

Орадан тахминан ярим соатларча вақт ўтгач, Миртемир ака жилмайганича кириб келди. Авзойидан хурсанд эди.

— Ҳамма иш жойида,— деди у олдимга келиб.— Сенинг дастхатингни танимади. Меникига ўхшатди.

Миртемир аканинг гап-сўзидан шу нарса маълум бўлдики, Зумрад опани мен ишлаб ўтирган хонага таклиф қилибди. У стол устида ёйилиб ётган қўлсзмаларни, таҳрирни кўрибди. Ётироз билдирмабди чоғи. Айниқса, у ўн кунча вақт ичида романинг учдан бир қисмини «кўриб улгургани» учун Миртемир акадан миннатдор бўлибди, бу ёғига у кишига сабр-тоқат тилаб, жўнаб кетибди. Миртемир ака афтидан бир оз чўчиб турган экан, йўқ, дастхатни таниёлмагани учун, таҳрирга унчалик ётироз билдирмагани учун хурсанд бўлиб кетиб, уни наридан-бери кузатиб қўйибди-ю, олдимга кирибди.

У менинг стол устига тикилиб турганимни кўриб:

— Некрасов аъло ҳазратлари,— деди мамнун бир кибфада.— «Русияда ким яхши яшайди»ни ағдариб бўлиб қолдим. Бу кетинишда бирга тугатамиз шекилли...

Миртемир ака қувлик билан қотиб-қотиб қулди. У тишининг кайфияти менга ҳам ўтди. Иккаламиз миришиб кулишдик. Мен Некрасовнинг сариқ супер жилдли Сир томини олиб, томоша қила бошладим. 1950 йили чоп этилибди, асарларининг тўлиқ нашри экан. Менинг то-

моша қилаётганимни кўриб, хаёлига бир гап келди шекилли, Миртемир ака жавондан Некрасовнинг ҳамма томларини ола бошлади, кейин уларни стол устига қўйиб шеърый томларини ўзига қолдирди-да, пьесалари, хатлари, публицистикалари, турли ёзишмалари, биографиясини тўлдирадиган баъзи материаллари, тугалланмай қолган романлари ва умуман, прозаси кирган томларини ажратиб менга берди.

— Мана бу олти том сенга, мулла Носир. Мендан эсдалик.

— Ўзингизга керак бўлмайдими?— дедим ҳаяжондан шошиб қолиб.

— Керагини олиб қолдим. Менга кераги поэзиясида.

Некрасовнинг олти том асарларини қўлтиқлаб, Миртемир аканинг ижодхонасидан мамнун қиёфада чиқдим. Сўнг ҳовлидаги столга тушдик, чой ичгани ўтирдик. Бу маҳалда Миртемир аканинг болалари ҳам бирин-кетин кўчадан қайтиб кира бошлаган пайт эди.

Кеч кирди. Мен бугунги фаолиятимни тугатиб, уйга қайтиб келяпман. Ҳа, дарвоқе, уйга қайтиб келяпман, дедим. Менда уй қайда дейсиз? У пайтларда бедананинг уйи йўқ, қайга борса, «бит-билдиқ» деганларидай тўғри келган жойда тунаб кетаверар эдим. Ўқиб юрган кезларимда Пушкин кўчасидаги Дархон ариқ бекатида бир қариндошимизникида истиқомат қилиб юрдим. Бу гал ҳам «ишдан» сўнг вақтинча ўша қариндошимизникида яшаб туришга тўғри келди. Уй деётганим ўша ер эди. Йўлда кетяпман-у, бугунги воқеалар сира кўз олдимдан кетмасди. Айниқса, Зумрад опа келиб қолиб, Миртемир аканинг хижолат бўлгани-ю, менинг қўрққаним...

Бу ҳолатларнинг ўзига яраша сабаблари бор эди, албатта. Миртемир аканинг хижолат бўлиши сизга маълум: таржимани ўзи кўриш ўрнига мени ҳашарга чақиргани учун. Бунинг устига эллигинчи йилларнинг захри ҳали кетганича йўқ эди. Менинг қўрққанимнинг боиси шу эдики, биринчидан, сир очилиб қолиб, Миртемир ака хижолат бўлса — менинг хижолат бўлганим эди. Иккинчидан, камина 1955 йили ўша романинг биринчи китоби ўзбек тилида босилиб чиққанида «Қизил Ўзбекистон» газетасида «Абай» романининг таржимаси ҳақида» сарлавҳаси билан таржимани бир оз чимдиб ўтган эдим. Унга Абдулла Қаҳҳор редакторлик қилган

эди. Ёш, бунинг устига гўр «билагон» эмасми, таржимонни ҳам, муҳаррирни ҳам қозоқ тилини билмасликда айблаб, талай гаплар айтганман. Шайхода домла айтганларидай шу пайтгача бирорта ёзувчи ё таржимон «мени танқид қилганинг учун» деб ош дамлаб берган эмас. Танқид кимга ёқади дейсиз? Энди келиб-келиб ўша одам мазкур ромanning иккинчи жилдини таҳрир қилиб ўтирса, таржимонга ёқармиди? Албатта, ёқмайди-да!

Ҳай, ҳарҳолда кўнгилсизлик рўй бермади. Мен ҳам хурсанд, Миртемир ака ҳам, Зумрадхоним ҳам. Менинг хурсандчилигим икки ҳисса эди. Некрасовнинг олти томини совға тариқасида олган эдим. Бу мен орзу қилган китоб жавонимнинг дастлабки китоблари эди. Уйга китобларни қўлтиқлаб хурсанд кириб келдим...

* * *

Атрофга куз нуқси уриб, ҳамма костюмга ўтган, япроқларнинг ранги сарғайиб, қушларнинг чуғури камайган пайт эди. «Пионер» журналида иш бошлаб юборганимга икки ойлар чамаси бўлган. У пайтларда журнал нашриёт биносининг ўнг қанотида, биринчи қаватда эди. Тушликда журнал ходимлари билан Тахтапулдаги «Чоллар чойхонасига» тамадди қилгани борардик. Энди тушликдан қайтиб, хонамда ишлаб ўтирсам, Миртемир ака кириб келди. Чамаси, нашриётга бир иш билан келган-у, буёққа тушган. Уша маҳалда журналнинг редактори Эркин Жабборов эди. Ҳазил-мутойибага суяги йўқ, бағри кенг одам. Бирпас Миртемир ака билан чақчақлашиб ўтирдик. Миртемир аканинг бугун негадир кайфи чоғ кўринди. Билмадим, ҳақиқатан ҳам кайфи бормиди ўшанда? Ҳарҳолда менга шундай туюлди.

— Бизга Мулла Носир керак эди-да!— деди у бир оз гурунглашганимиздан сўнг.

Мен ялт этиб редакторга қарадим.

— Мана мулла Носирингиз,— деди Эркин ака шўхлик билан.

— Бирпас кечикса коймайсиз-да...— деди Миртемир ака.

Бу рухсат сўрагани эди.

— Бамайлихотир. Бугунга рухсат. Аммо-лекин кўп ичиб қўймасин...

Енгил кулишдик. Менинг ичмаслигимни ҳамма би-

ларди. Бу гап шунга ишора эди. Бирпасда столимнинг устини йиғиштириб, Миртемир акага эргашдим. Нашриёт эшигининг олдига чиққаннимизда мени у киши хиёбондаги дарахтнинг тагига бошлаб борди-да, чўнтагидан бир даста пул олди.

— Ма, мана буни олиб қўй,— деди ҳалиги пулларни менга чўзиб.

Мен шошиб қолдим. Ҳар пулларки, шапалоқдай-шапалоқдай келади. Нуқул юз сўмлик, эллик сўмлик... Бир даста! Эски пул-да, чўғи кўп!

— Ол, олавер,— деди Миртемир ака ҳамон мени қистаб.— Қўрқма, бу сенинг ҳақинг.

Мен умрим бино бўлиб бунча пулни кўрмаганман. Уни қўлимга олишдан чўчирдим.

— Қанақасига меники бўлади?— дедим мен орқага тисарилиб.— Қўйинг, Миртемир ака.

— Олаверсангчи ахир, булар сеники дедим-ку.: Анави таҳрирингга. Ҳозир беришди. Ма!

— Майли, ундоқ бўлса бўлишамиз.

— Ол дегандан кейин олавер-да. Бу пуллар сеники-ку ахир.

— Йўқ, иккаламизники,— дедим мен сал бўшашиб,— ахир мен... буни нашриёт сизга берган-ку, ахир. Таҳрир ҳам сизнинг номингизда, қанақа қилиб меники бўлсин. Мен сизга қарашиб юбордим, холос.

— Ҳа, хўп, мана бўлмаса,— деб Миртемир ака ҳалиги қўлидаги бир даста пулдан учта юз сўмлигини олди-да, қолганини менга узатди.— Мана, ўзимга тегишлигини олдим. Яна эллигини Қассобовга ҳам бердим. Бош бўғолтир-да, пулни беради-ю, қўлингга тикилади. Бир нарса бермай кетолмайсан.

Мен пулни худди чўғ ушлагандай авайлаб олиб, ён чўнтагимга солдим. Пул турган жой бамисоли ёндириб борарди. Хижолатдан юзларим ёниб, худди ўғирлик устида қўлга тушгандай Миртемир акага тўғри қараёлмасдим. У бўлса менинг эғни-бошимга қараб бошини чайқарди. Нима эканини ким билсин? Балки костюмининг тирсагидаги бир парча ямоққа кўзи тушиб қолгандир. Эҳтимол...

Мен қаёққа, деб сўрамадим, у киши ҳам айтмади. Қатта йўлга чиққаннимизда қандайдир бир машинани тўхтатиб, чиқиб олди. Машина Ишчилар шаҳарчасига қараб зувиллаб борарди. Боя машина эгасига нимадир дегандай бўлувди, мен нима деганини англамовдим.

Нарасам, машина зувиллаганча Миртемир аканингуйи олдидан ўтиб кетди. Ҳайрон бўлдим, қаёққа кетяпмиз деб. Бир маҳал машина ҳозирги Миконд заводининг олдига бориб тўхтади. Миртемир ака кира ҳақини тўлади. Иккаламиз бошлашиб, кўчанинг нариги томонига ўтдик. Қичкинагина бир мато дўкончаси олдига борганимизда Миртемир ака, юр, дегандай ишора қилди. Қирдик. Дўкончи билан яхши таниш шекилли, қуюқ сўрашиб кетишди. Пировардида:

— Олиб қўйдингизми мулла?— деб сўради.

Дўкончи бошини лиқиллатиб, ичкарига кириб кетди-да, қоғозга ўроғлиқ мато олиб чиқиб, пештахта устига қўйди. Шундоққина қоғознинг очиқ жойидан кўришиб турибди: тўқ кўк жун материал, ўзидан чиққан майда йўлли... Афтидан, чет элдан олиб келинган мато бўлса керак. Ялтирарди. Миртемир ака мени дўкончига кўрсатиб, бир нима дегандай бўлди. Сал матога хушим кетиб қолган шекилли, ўзимга келдим. Дўкончи менга бошдан-оёқ тикилиб:

— Бу болангизга уч метр бемалол чиқади,— деди.— Берайми?

— Маъқул, беринг,— деди Миртемир ака,— бу мулла болаям бир костюмлик бўлиб қолсин.

Мен ҳайрон бўлиб турардим. Ҳаш-паш дегунча дўкончи яна қоғозга ўраб ҳаляги материалдан олиб чиқди.

— Қанча бўлади?— Миртемир ака дўкончининг жавобини кутмасдан бояги олиб қолган уч юз сўмни олиб пештахтага ташлади. Дўкончи керагини олди-да, озроқ майда қайтим берди. Мен чўнтагимдаги пулдан олиб беришни ҳам унутиб, бақрайиб турардим. Чатоқ бўлди!

— Раҳмат сизга,— деди Миртемир ака дўкончига.

— Келиб турсинлар,— деди дўкончи икки қўлини кўксига қўйиб.

Иккаламиз қўлтиқларимизда ўроғлиқ мато билан йўлга тушдик. Менда ун йўқ. Чамаси, бугунги воқеалардан гаранг эдим чоғи.

— Уйга борамиз,— деб қолди Миртемир ака кўчанинг бериги бетига ўтганимизда,— костюмларин ювмасак бўлмайди энди.

Кўча бўйлаб аста келаётганимизда кун ботай-ботай деб қолган, атрофга оқшом салқини тушган эди. Келин-ойим худди бизнинг келишимизни олдиндан билгандай ҳовлини чиннидай қилиб супуриб, сув сепиб қўйган, ўртадаги катта столда дастурхон ёзиғлик турар, бола-

лар ҳовлини бошига кўтаришиб, бир-бирларини қувлашиб, қийқиришар эди. Ҷроғлик матоларни столнинг бир четига қўйиб, крантдан қўлни ювиб келгунимча Миртемир ака уйга кириб, ечиниб, қўлида икки рюмка, бир галати графин кўтариб чиқиб келарди. У графин ва рюмкаларни столга қўяркан:

— Кавказ коньягини кўрганмисан?— деб сўраб қолди.

Мен графинга тикилиб турардим. Жуда антиқа: ўнгдан чапга бураб қўйилгандай, оппоқ, нафис. Биллур бўлса керак. Тиқини ҳам дид билан ишланган эди.

— Оқ коньяк!

Мен оқ коньяк уёқда турсин, ҳали қизилига ҳам ишим тушмаган.

Мени унинг ичидагисидан кўра, сиртидаги идиши мафтун қилиб қўйган эди.

— Тўраш, бир ниманг борми газакка!— деди Миртемир ака ошхона томонга қараб.

Келинойим келиб мен билан сўрашди-да, ҳозир деб уйга кириб кетди. Унгача Миртемир ака қадаҳларга ичимлик тўлдириб, қўлига олди.

— Қани, мулла, ишларимиз ҳамиша ўнгидан келарсин. Ол.

Нима бўлса бўлар қабалида қадаҳдаги ичимликни ютиб юбордимда, кўзимни очдим. Ҳаммасини ичдим деб ўйловдим, йўқ, бир энлик қолибди. Назаримда томоғимдан ошқозонимгача нимадир ўртаб бораётгандай бўлди. Келинойим бир тарелкада яримта қази, яхна гўшт, иккита нон олиб чиқиб қўйди. Ёнида дандон сопли пичоқ ҳам бор.

— Қани, тўғра,— деди Миртемир ака.— Ҳарҳолда ёшроқсан.

Мен тақсимчанг олдимга олиб тўғрай бошладим. Негадир дармоним қуриб, аъзойи баданим бўшашиб борарди. Фалокат-да, бир қалтис ҳаракат қилиб, чап қўлимнинг кўрсаткич бармоғига пичоқ теккизиб олдим. Сўнг уш Миртемир акадан беркитган бўлиб, пичоқни чап қўлимга олдим. Чап қўлда, бунинг устига эплэй олмаётганимни кўриб қолиб:

— Э, ўзлари чапақаймилар?— деди. Бир тўғрам қазини қўлига олиб туриб, менга жиддий қаради.— Ие, мулла, мана, бу нима?!

Қазининг бир четига жиндек қон юқи илашган эди.

— Сал қўлимни...— дедим гўлдираб.

Миртемир ака олдимда турган қадаҳни нарироққа суриб қўйди. Ҳароратим сал ошганидан бўлса керак, «нега?..» дегандай Миртемир акага қарадим.

— Бунни ҳам ичсанг, мени сўйиб юборасан,— деб қадаҳ тагида қолган коньякка ишора қилди-да, ўзининг гапи ўзига нашъа қилди чоғи, қорнини ушлаб қотиб-қотиб кулди. Бу кулгига чор-ночор мен ҳам қўшилдим. Ўрнимдан туриб, ошхона томондаги умивальникда қўлимни ювгани борганимда ойнага қарасам, юзим лоларанг бўлиб кетибди. Столга келиб ўтирганимда Миртемир ака бир-икки қадаҳ бенавбат ичган шекилли, жуда кўнгилли, сергап бўлиб қолган эди. Қизариб кетганимни кўриб кулар деб ўйлаган эдим, йўқ, аҳамият бермади.

— Мен сенга бир гап айтай,— деб гап бошлади Миртемир ака. У анча жиддий тортиб қолди. Афтидан, айтадиган гапи муҳим шекилли.— Энди айтсам ҳам бўлаверади. Кап-катта йигитсан, дунёнинг пасти-баландини тушунадиган бўлиб қолдинг.

Мен миқ этмай у кишига тикилиб ўтирардим. Энди мени уришса керак деб ўйладим. Чунки «кап-катта йигит бўлиб қолганимни, дунёнинг пасти-баландини тушунадиган бўлиб қолганимни» юзимга солаётган оҳангда гап бошлаган эди.

— Хабаринг бор, бир маҳал мени союз аъзолигидан ўчиришган эди. Нима учун ўчиришганининг сенга қизиғи йўқ,— деди у чуқур тин олиб. Сўнг қўлида айлантриб томоша қилиб ўтирган қадаҳни сипқориб юборди.— Энди мени союзга қайта тиклашлари учун мен уларнинг бир шартини бажаришим керак эди. Яъни «Абай» романини таҳрир қилиб беришим керак эди. Бу ишда сен менга тенги йўқ хизмат қилдинг. Мен сендан жуда миннатдорман. Бугун мен жуда хурсандман. Союз аъзолигига қайта тикландим...

Май таъсириданми ё эса кап-катта бир шоирга, беғуноҳ инсонга машъум шарт қўйилгани таъсир этдими, ҳар қалай дийдам бўшаб, кўзимга филт-филт ёш келиб, ўзимни идора қиллолмай қолдим. Шартта ўрнимдан туриб, бориб Миртемир аканинг юзларидан ўпа бошладим. У киши ҳам кўнгли бўшаб кетди чоғи, маҳкам бўйнини дан қучиб:

— Баъзан шундай ишлар ҳам бўлиб тураркан, мулла Носир, начора...— деди. Унинг товушига ҳам титроқинган, кўзлари ёшланган эди.

Бейхтиёр графиндан қадаҳимга коньяк қуйиб отиб юбордим.

— Уҳў, зўрсан-ку...

Келинойим олиб келган шилпилдоқдан тортинмай туширдим. Алламаҳалда кетиш учун рухсат сўрадим.

— Майли, бора қол. Ҳалиги гаплар сир, а?

— Ишонаверинг...— дедим кўрсаткич бармоғимни лабларимга босиб.

— Айтгандай, мато шу ерда қола қолсин. Бир устам бор. Қўл текканда олиб бориб иккаламиз ҳам тиккизиб оламиз.

— Майли...

Миртемир ака билан хайрлашиб кўчага чиққанимда теварак-атрофга қоронғи тушиб қолган эди. Кўрмаган жойнинг ўйдим-чуқури кўп деганларидай, қоқилиб-суришиб борар эдим. Оёқларим одатдагидан енгилроқ ҳаракат қилар, кўнглимда тушуниб бўлмас бир мавҳум ғалаён бор эди: «Наҳотки шундоқ одамга шунақа машъум шарт қўйишса?! Наҳотки...»

Ишга кирган кунимнинг эртасигаёқ Жонрид Абдуллахонов иккаламиз бир рус онласининг ҳовлисида бир хоналик, олди равонлик уйни ижарага олган эдик. Бу шундоққина Ишчилар шаҳарчасидаги, ўзинчи трамвайнинг охириги бекатига яқин, «Шухрат» кинотеатрининг ёнгинасида эди. Уйга кириб борсам, Жонрид каравотга чўзилганича китоб ўқиб ётган экан. У мени кўриши билан:

— Ҳа, қаёқларда санқиб юрибсан?— деди.

— Юрибмизда даврингда,— дедим илжайиб.

Товушимдан билдими ё қизариб кетганимни кўрибми, китобини кир-чир бўлиб кетган кўрпасининг устига қўйди-да, ўрнидан туриб ўтирди.

— Янгилик-ку... Эҳ-ҳе,— деди чўзиб.— Отибдиларда!

— Нима бўпти,— дедим бўш келмай.

— Дард бўпти, бало бўпти! Ҳали уйнинг хўжайини кирди. Икки ойлик ижара ҳақини тўлаб қўйинглар деб. Сен бўлсанг, кайфи-сафо қилиб юрибсан...— деди у жиғибийрон бўлиб.

— Тўлаймиз... Тўрт ойлигини ҳам тўлаймиз,— дедим мен парво қилмай. Сўнг чўнтагимдан бир даста пул олиб, ўртадаги стол устига отиб юбордим.— Тўламаган номард...

Жонрид анграйиб қолди.

- Қаёқдан ўмардинг бу пулларни, овсар?!
— Жим. Бу сир!

* * *

Ҳа, ҳурматли ўқувчим. Бу айтиб бўлмайдиган сир эди. Бу сирни мен йигирма беш йилдирки, кўксимда кўтариб келардим. Бу сир кўнглимнинг бир чеккасида гоҳ кир бўлиб табиатимни хира қилар, гоҳ бир нурли хотира бўлиб кўнглимни ёритиб юрар эди. Ҳар қандай сир йигирма беш йил ўтгач ўз кучини йўқотади, деган гап бор. Ҳаётда шунақа ҳодисалар ҳам бўлиб турар экан. Мен сизларга кўнглимни бўшатдим, холос.

Хуллас, шунақа гаплар...

ШОИРНИНГ БАХТИ

1947 йилнинг сентябрь ойи. Қолхозчиларнинг қўли чопиқдан бўшаб, терим бошлангунча сал нафас ростлаб, рўзғоридаги унча-мунча юмушларига қарайдиган пайт. Уқиш энди бошланган кез. Бир куни адабиёт муаллимамиз ҳаммамизни чақириб:

— Бир ҳафтадан кейин пахта терими бошланади,— деди салмоқлаб.— Терим олдидан қишлоғимизга шаҳардан вакиллар келишади. Мажлис қилишади. Мажлисдан сўнг мактабимиз концерт кўрсатиши керак. Тайёрланишлар. Ҳа, ундан кейин, газета ҳам чиқиши керак.

Бу гапни ўқитувчимиз бизларга қараб айтди. Чунки мактабимизда «Ёш куч» деган деворий газетамиз бор. Унга мен редакторман. Шукур деган найновгина бола ниҳоятда ҳуснихат бўлгани учун уни хаттот қилиб олганмиз. Қўчқор деган бола рассом. Учаламиз бир-биримизга зимдан қараб олдик. Газетани деярли шу учаламиз чиқарар эдик. Бизларга газета чиқариш чўт эмас. Шоирларнинг китобларидан олинган шеърлар билан бирпасда тўлдирамиз-қўямиз, турли-туман қирқилган суратлар билан безаймиз. Қарабсизки, газета тайёр! Бироқ концертга қандай тайёрланамиз, буни билмаймиз. Нега деганингизда мактабимизда биронта ҳам қўшиқ айтадиган бола ёки қиз йўқ. Адабиёт муаллимимиз туюккина дутор чалади, Розик деган бола чирманда чалишни билади. Бор чолғу асбобимиз шугина, холос. Ҳозирги тил билан айтганда, концертмейстеримиз ҳам,

раҳбаримиз ҳам, режиссёримиз ҳам адабиёт муаллими-мизнинг ўзлари.

— Носир, сен концертда ўқиладиган шеърларни топиб, тайёрлаб қўй,— деди муаллим гапининг сўнгида,— ўзинг ўқийсан.

Буниси қизиқ бўлди. Топишга бир амаллаб топман-у, аммо қандай қилиб ўқийман? Шу чоққача кўпчилик олдида шеър ўқимаган бўлсам?!

— Ма, мана буни ол,— деб у катта қора папкасидан юпқа муқовали бир китобча олиб менга узатди. Қарасам, шоир Уйғуннинг «Ўзбекистон» деган шеърлар тўплами. Яп-янги.

Уша кун мижжа қоқмадим. Тўпламни бошидан-охиригача қайта-қайта ўқиб чиқдим. Уруш суронлари орқада қолганига ҳали ҳеч қанча вақт бўлгани йўқ, уруш азоби, одамлар қалбидаги жароҳати ҳали битиб улгурмаган, кўпчилик йигитлар майиб-мажруҳ бўлиб қайтишган, фронтдан фарзандлари қайтмаган оналарнинг кўзларидаги ёш ҳали қуриб улгурмаган пайт эди. Шу руҳ менда ҳам бор бўлгани учунми, китобчадан шоирнинг «Хайрлашув» деган шеърини танлаб, эртасига муаллимга кўрсатдим. Шеърда фронтга отланаётган ўгил онаси билан хайрлашаётгани ҳақида гап борарди. Муаллим бир оз ўйланиб қолди. Сабабини ўзимча тахмин қилдим: биринчидан, бу шеърни бир эмас, икки одам ўқиши керак эди. Кейин, ўқийдиган иккинчи одам қиз бола бўлиши керак. Муаллимнинг қийналиб тургани мана шу бўлса керак. Негаки, у пайтлар қизлар тортинчоқми, ўлақолса саҳнага чиқишга рози бўлмасди.

— Ҳай, бир иложини қилармиз,— деди муаллим бошини қашиб.

...Орадан уч-тўрт кун ўтиб, колхознинг терим олди умумий мажлиси бўлди. Бу йигин мажлисдан ҳам кўра кўпроқ тўйни эслатарди. Ҳамма мактаб биниси олдида тўпланган. Эркаклардан аёллар кўпроқ, ҳаммаёқни болалар қий-чуви босиб кетган. Қишлоқда клуб деган нарсанинг ўзи йўқ. Мактабнинг кунгай томонидаги айвонга мажлис ҳайъати учун жой қилинган: ўртада катта узун стол, устига қизил алвон ёпилган, беш-олтита курси... Одамлар шундоқ столнинг олдигинасида айқаш-айқаш ўтириб олишган, орқароқда ёш-яланглар тик туришибди. Столнинг икки томонидаги айвон устунларида иккита фонус осилган бўлиб, оқшомги шабадада хира нур таратади. Бир маҳал мажлис ҳайъати ўз ўрнини

эгаллаб, колхоз раиси Марозиқ оқсоқол: «Ўртоқлар!»— деганида йиғилиш аҳли жим бўлиб қолди.

Мажлис бошланиши билан муаллим бизларни имлаб мактабга олиб кириб кетди. Биз у ерда мажлисдан кейин берадиган концерт программамизни яна бир бор пухталашимиз, ким биринчи бўлиб чиқишини келишиб олишимиз керак эди. Мен билан бирга чиқиб шеър ўқийдиган қиз бўлмагани учун мактабимизга бу йил шаҳардан келган Мастура деган ёшгина ўқитувчини шеър ўқиш учун кўндиришган экан-у, тўпланган одамларни кўриб, у ҳам чиқмайман, деб туриб олди. Охири, концерт барбод бўлмасин деб, Мастура опанинг таклифига кўнишга мажбур бўлдик...

Мажлис охирлаб қолганидан дарак бериб, патир-путур чапак чалинди. Тагин олаговур бошланди. Марозиқ оқсоқол қўлини кўтариб:

— Ўртоқлар, ҳозир мактаб болалари ўйин кўрсатишади,— деди.

Ҳайъатдагилар ўринларидан туриб, ўн қадамча нарига бориб чордана қуришди. Болалар олдиндан тайёрлаб қўйилган пардани икки устун ўртасига тортишдида, столни бир чеккага суриб қўйишди. Ўртада тўртта курси. Уларнинг бирига муаллим, иккинчисига Розик бориб ўтиришди. Дутор билан чилдирма жўрлигида концерт бошланди. Дуторнинг тинғир-тинғирию чилдирманинг пўк-пўк товушини атроф ютиб юбораётгандай эди. Айниқса, чилдирма гоҳ баланд бўлиб, гоҳ пастлашиб, тез-тез усулдан чиқиб кетар, бироқ одамлар унга парво ҳам қилишмас, берилиб, бошларини чайқаб тинглашар эди.

Чилдирма деяётганимиз — умри бино бўлиб оловда қиздирилмаган, гардишларининг у ер-бу ерида ҳали ҳам юнглари бор, териси қалин; у бечора кундузи Ризвон бувининг қўлида кепчиг-у, кечқурунлари Розикнинг қўлида чилдирма вазифасини ўтарди. Ҳозир ўша чилдирма пўк-пўк қилган сари менинг юрагим ҳам пўкиллаб турарди. Чунки ҳозир саҳнага чиқиш менинг навбатим. Муаллимимиз ҳам қизиқ. Аслида қирқ олтинчи размерли кийим кийишим керак. У киши бўлса менга яқинда армиядан қайтиб келган Эшмат акамнинг элтигинчи размерли шинелини, эллик олтинчи размерли пилоткасини кийдириб қўйди. Қаёқдандир ов милтигининг жез силъасини топиб келибди. Оғзини қисиброқ ичига пилик солиб ёндириб қўйилса, таъсирчанроқ чиқармиш.

Менинг галим келди. Парда ёпилиши билан тезгина саҳнадаги стол олдига бориб ўтириб олдим. Олдимда гильза чироқ лип-лип ёниб турибди. Шинелнинг бесўнақай ёқаси қулогимга тақалиб, кенг пилотканинг бир томони ўнг қулогимни беркитиб турар эди. Гўё урушдаман, онамга хат ёзиб ўтирибман...

Парда очилиши билан одамлар бирдан гувранди, кимлардир пиқир-пиқир кулди. Мен ўзимни босиб олиб, шеърни ўқий бошладим:

Мардона бўл, кўзингга ёш тўлмасин,
Умидсизлик, қайғу йўлдош бўлмасин,
Кўтаринки, жўшқин руҳинг сўлмасин,
Хайр, она, онажоним, яхши қол!
Оқ сут берган меҳрибоним, яхши қол!

Шу пайт мактабнинг айвон томонга очиладиган деразаси ортидан Мастура опанинг товуши янгради:

Хотиржам бўл, бир томчи ёш тўкилмас,
Мардлар қалби алам билан сўкилмас,
Тоғлар қадди алам билан букилмас,
Бор, лочиним, бор, шунқорим, яхши бор!
Бор, арслоним, ифтихорим, яхши бор!

Мастура опанинг овози жуда ширали экан. Шеър ўқишни ҳам боплаб ташларкан. Ҳарҳолда, шаҳарда ўсган, катта мактаб кўрган-да!

Биз шу тахлит шеърни охиригача ўқидик. Мен ичкарига кириб кетганимда ҳам одамлар шеър таъсирида миқ этмай ўтиришарди. Ичкарига кириб, деразадан ташқарига қараганимда бирдан чапак янгради: фонус ёруғида кўзим тушиб қолди, деярли ҳамманинг кўзида ёш, лабларида табассум, зўр бериб чапак чалишарди. Чилдирма билан дуторга тагин гал келди...

Хуллас, мажлис кўнгилли тарқади. Шукур иккаламиз «саҳна»ни йиғиштириб, эски шинелни қўлтиқлаб йўлга тушдик. Ой эндигина кўтарилган, атроф сутдек ойдин. Ярим йўлга етганимизда олдинда икки одамнинг қораси кўринди. Негадир биттаси бошини эгиб жим турар, иккинчиси товушини баланд қўйиб уни койирди:

— Қанақа галварссан ўзинг? Шартта айтмайсанми!

— Э, қизиқмисан, қандай айтаман?

— Ким айтади сени фронтвик, немисларнинг додини берган деб!

— Немис бошқа-да, ўртоқ...

— Забон борми ўзи? Нима, еб қўядими?

— Уни кўрсам гапимдан адашиб қоламан, ўртоқ...

— Ўртоқ, ўртоқ... Ҳе, ўртоқ бўлмай ўл!..

Яқинроқ борганда танидик. Ушқираётгани — тракторчи Мамажон ака, индамай тургани — Қаримжон деган йигит. У фронтга бориб, чап оёғидан ўқ еб, оқсаб қайтган. Мамажон ака эса тракторчи бўлгани учун брон билан колхозда қолган. Иккаласи қалин ўртоқ. Улар бир-бирлари билан сенсирашиб, сўкишиб гаплашади. Мамажон ака аллақачон уйланган, икки фарзанди бор. Бизлар яқинлашганимизда Мамажон ака:

— Мана, шоир ҳам келиб қолди,— деди сал овозини юмшатиб.— Айтайми, шеър ёзиб берсинми? Аммо-лекин, ука, ҳалиги шеърни қотириб ёзибсан-да!

— Қайси шеърни?!— деб ҳайрон бўлиб қолдим.

— Қайси бўларди, ҳалиги-чи, Мастура билан бирга ўқиганинг... Аммо-лекин, у қиз ҳам бало экан!.. Одамларни йиғлатиб юборди-я!

Буни қарангки, Мамажон ака тушмагур бизлар ўқиган шеърни ўзлари ёзишган деб ўйлабди. Унга ҳозир: «Йўқ, у шеърни мен ёзмаганман, шоир Уйғунники!» десам, бари бир ишонмасди. «Меники бўлса, меники бўла қолсин», дедим ичимда. Сирни очиб қўярмикан, деб Шукурдан хавфсираб турибман. У миқ этмай, кулимсираб турарди.

— Менга қара, Носир. Мана бу акангининг бошига бир кулфат тушибди,— деди Мамажон ака жиддий.— Шунга бир қарашиб юбормайсанми, ука?

— Қанақа кулфат?

— Қисқаси, биттасини яхши кўриб қопти,— деди у дона-дона қилиб.

Шукур ниқ этиб кулиб юборди.

— Шу ҳам кулфат бўптими?— дедим мен.

— Бу кулфатнинг каттаси агар билсанг, укам,— деди Мамажон ака сал жаҳли чиқиб.— Ҳали бошингга тушганда биласан.

— Ким экан у?

— Нима ким экан?

— Э, ўзимизнинг Марзия-да.

Шукурнинг шайтонлиги тутиб, тагин қиқирлади. Бизлардан бир-икки қадамча нарида Қаримжон ака оқсоқ оёғининг учи билан тупроқ чизиб турарди.

— Хўш, нима дейсан, ёзиб берасанми?— деб қолди Мамажон ака жимликни бузиб.

— Майли, эртага ўқишдан кейин мактабга кела қолсин, ёзиб қўяман.

Марзия опани яхши таниймиз. Умуман, бу дўппидаккина қишлоқда бир-бирини танимаган, билмаган одам йўқ. У Шукурларнинг қўшниси. Ўзимизнинг мактабда еттинчини битиргандан сўнг ҳеч қаёққа кетмади, оидий колхозчи бўлиб ишлаяпти. Қаёққа ҳам кетарди ёлғиз онасини ташлаб? Отаси фронтга кетган йилиёқ орқасидан қорахат келди. Битта оғаси бор — шу Қаримжон, Мамажон акалар тенги. Улар билан бирга фронтга отланиб, у ҳам дом-дараксиз кетди. На хат бор, на хабар! Онаси шўрлик эрининг, фарзандининг доғида гадди дол бўлиб, ишга ярамай қолди. Марзия опа камгап, аммо заҳматкаш, қишин-ёзин меҳнатдан бўшамайди. Ўрта бўйли, думалоқ юзини ёз офтоби ялаган, кўзлари тимқора... Хуллас, истараси иссиқ қиз. Бурнининг жиндек пучуқлиги ҳам ўзига ярашиб туради.

Шукур иккаламиз бизникига кирдик-да, тагин шоир Ўйғуннинг китобчасини титкилай бошладик. Мақсадимиз, бирон тўғри келадиган шеър топиб, Қаримжон аканинг қўлига тезроқ тутқазиш. Иккаламиз талашаталаша ахийри бир шеърни танладик. Сўнг Шукур уни чиройли қилиб оқ қоғозга кўчирди:

Давлатингиз камайиб қолмас
Бир илтифот, бир боқиш билан,
Қачонгача қийнайсиз, ахир,
Қалбимизга ўт ёқиш билан?

Ҳижрон етар, висол навбати,
Тонги отмас кеча бўлмайди.
Ошиқ учун висол умиди,
Ўзи ҳаёт экан, ўлмайди.

Шу сабабдан висолингизга
Умидворман, қиламан тоқат.
Бир йўл боқинг.. Умрим борича
Кўрсатайин сизга садоқат.

Шу шеърни ёздиг-у, тепасига: «Марзияга!» деб қўйдик. Тагига эса: «Ўзингнинг Қаримжонинг» деб гажакдор қилиб ёздик. Қаримжон ака эртасига келиб шеърни олиб кетди...

Орадан уч-тўрт кун ўтди. Бу воқеа мутлақо эсимиздан чиқиб кетган, дарсдан сўнг Шукур, Қўчқор учовимиз деворий газета чиқариш билан банд бўлиб ўтирганимизда, эшик тарс этиб очилиб, Қаримжон ака кириб

келди. Оғзи қулоғида, хурсанд, икки қўлтиғида икки катта-катта қовун. Кириб келди-ю, қовунларни: «Мана!»—деб эндигина ёзилиб, ҳали бўёғи қуримаган газетанинг устига пўп этказиб қўйди. Қўчқорнинг жонпони чиқиб кетди. «Вой, газета!»—деб қовунларни шартта олиб пастга қўйди. Бири босволди, иккинчиси кўкча... Битта сарлавҳа сал чапланиб кетди. Қаримжон ака парво ҳам қилмади, мени қўлтиғимдан тутиб четга бошлаб чиқди-ю, бесўнақай қўллари қовушмай чўнтагидан бир парча қоғоз олиб кўрсатди. Қўллари дир-дир титрарди. Қоғоз ҳам газетанинг бир бурчагидан йиртиб олинганми, қийшиқ йиртилган, бунинг устига кўкиш ранг қаламда қийшиқ-қинғир қилиб қуйидаги сўзлар ёзилган эди:

«Шоир бўлган тилларингиздан ўзим ўргилай».

Бу — тунов кунни мен кўчириб берган шеърга бўлажак янгамиз Марзиянинг жавоби эди. Ичимда ўйлаб турибман: «Икки томон ҳам аллақачон пишиб, бир оғиз ширин гапга интиқ бўлиб турган экан-да!» Нима дейшимни билмай Қаримжон акага қарадим. У шу индамаганича, ҳалиги бир парча қоғозни авайлаб чўнтагига тиқди-ю, шарт бурилиб чиқди-кетди. Қовунлар эса унинг бизга миннатдорчилиги экан. Қўчқорга бўлган воқеани айтиб берган эдик, у қотиб-қотиб кулди, чаплашиб кетган сарлавҳасига ачинмади ҳам.

Шундан кейин ҳалиги қовунларни сўйиб, мазза қилиб едик.

Ушанда биринчи бор шеър сеҳрига, шеър қудратига қойил қолган эдим.

Агар ўша йиллари биров менга, вақти келиб Тошкентга ўқишга борасан, Уйғун акани кўрасан, у билан юзма-юз гаплашасан деса, албатта ишонмаган бўлардим. Негаки, бу мен учун қўл етмас орзу эди, холос. Замона зайлини қарангки, Тошкентга ўқишга келдим ҳам, Уйғун ака билан юзма-юз гаплашиш бахтига муясар бўлдим ҳам.

Университетга келган йилларимда Ҳамза театрида у кишининг «Алишер Навоий» спектакли муваффақият билан ўйналди. Уни бориб кўрган ҳар бир студент ўзини, қиз бўлса — Гули, йигит бўлса — Навоий ҳисоблашар, тилидан драмадаги қанотли мисралар тушмас эди. Кейинчалик Муқимий номидаги театрда устознинг музыкали комедиясини томоша қилганлар кўча-кўйда:

деб айтиладиган ариясини хиргойи қилиб юрганининг гувоҳи бўлганмиз.

1966 йилда зилзила пайтида, тақдир бўлиб, Уйғун ака билан қўшничилик ҳам қилдик. Хуллас, у киши билан ота-бола бўлиб кетдик. Шу ерда устознинг «Қотил» драмаси билан «Парвона» комедияларининг қандай ёзилганига гувоҳ ҳам бўлдим. У киши кўпинча кечаси ёзардилар. Илҳом келиб қолганда эса ҳафта-ўн кунлаб кўринмай қолардилар. Кейин чарчоғини одамлар билан суҳбат қилиб тарқатардилар. Қизиқ-қизиқ латифанамо хангомалар айтишда, айниқса Ҳамид Олимжон, Ғафур Ғулум, Элбек, Усмон Носир каби шоирлар билан боғлиқ тарихий ҳикоялар айтишда у кишига етадигани йўқ бўлса керак. Айниқса йигирманчи йиллар, адабиётимиз ва ёзувчиларимиз ҳаёти билан боғлиқ, союзимиз ташкил бўлган даврдаги гапларни ҳикоя қилганида у кишини бамисоли жонли тарих дейсиз.

Ҳозир Каримжон ака — Каримбой бува, Марзия янга эса — Марзия буви ували-жували бўлиб кетишган. Уйғун аканинг шеърлари сабаб бўлиб, бахт топганлар фақат шуларгина деб ўйлайсизми? Йўқ, кўплаб учрайди. Халқимиз орасида улар. Уйғун аканинг шеърлари ҳамisha хизматда: ошиқларнинг тилида, шеър шайдоларининг дилида яшаб, яшаш учун ундаб, муҳаббатга, одамийликка чорлаб келяпти.

Шоирнинг бахти ҳам шунда бўлса ажаб эмас.

«УЗЛАРИДАН СЎРАСАК»

(Шоир Мақсуд Шайхзода портретига чизгилар)

— «Узларидан сўрасак?»

Шайх аканинг қиёфасини кўз олдига келтириши учун уни кўрган-билганларга шу икки оғиз сўзнинг ўзи кифоя. У киши тўладан келган, пешонаси кенг, оқ оралай бошлаган сочлари жингалак, эгниларида енги калта оқ кўйлак... Столда «Қазбек» папиросини чекканча жилмайиб ўтирибдилар, аҳён-аҳён папирос қутисига эсларига келиб қолган шеър мисраларини ёзиб қўядилар, ғўе сиз билан ҳазиллашгилари бордай.

Ҳа, мен Шайх акани ё ҳамиша шу ҳолатда кўрганман, ё эса кўз ўнгимда мана шу суратлари қолган.

Шайх аканинг ҳикоя қилса арзигулик фазилату хислатлари, ғалати одатларини қизиқ-қизиқ гаплари кўп. Биз бугун домланинг шоирлигину драматурглиги, олимлигину алломалиги, таржимонлигину устозлиги ҳақида гапиришни зукко олимларимизга қўйиб берайлик-да, унинг дилкашлигину дилбарлиги, одамохунлигину мусаффолиги ҳақида гапиришга ҳаракат қилайлик.

I

Ишчилар шаҳарчасига шиддат билан кетаётган трамвайнинг охирги вагониди, орқароқда Шайх ака тик турганча хаёл суриб келар эдилар. Вагон ичи одатдагидек тирбанд. Бирдан домланинг нигоҳлари рўпарада ийманибгина турган Эркин Жабборовга тушди.

— Ие, ўзлари ҳам шу ердамилар?— дедилар Шайх ака одатдагидек ҳазилга олиб.

Ҳа, у киши кўпчиликни танир, кўпчиликни билар эдилар-у, аммо дафъатан ё исм-шарифини, ё иш жойини эсдан чиқариб қўярдилар. Бунақа пайтларда домланинг тусмоллаб билиб олувчи саволлари бўларди. Масалан: агар иш жойини билмоқчи бўлсалар: «Ҳалиям ўша жойдамисиз?»— деб сўрардилар. Домланинг тусмоллаётганларидан хабари йўқ бечора: «Ҳа, ўша жойда, «Ленин учқуни»даман, домла», деб ростини айтиб қўяди ё бошқа ишга ўтган бўлса, ўша жойнинг адресини айтади. Шундай қилиб домла унинг қаерда ишлашини билиб оладилар. Бу гап ҳам шундай бўлди.

— Ҳалиям ўша жойда ишлайсизми?— сўрадилар Эркин акадан.

— Ўша жойда... «Гулхан»да.

— Яъни, ўзлари саркотиб-да, а?

— Редактор...

— Табрикларимизни қабул қилинг бўлмасам...

Эркин Жабборов гўё энди редактор бўлиб сайлангандек, бу гапдан кулиб юборай деди-ю, ўзини тутди...

Шу зайл улар гап билан бўлиб, Полиграф кўчасига жойлашган босмахона олдига келиб тўхташганини ҳам сезмай қолишди. Эркин ака манзилга етганини аллақачон сезган бўлса ҳам домлани ташлаб тушиб кетишга журъат қилолмай, «буёғи фақат бир бекатгина, нари борса пиёда қайтиб келарман», деган хаёлда турар эди.

Шу пайт домланинг кўзлари бирдан босмахона биносининг пештоқига тушиб қолди-ю, тараддудландилар. Бу орада трамвай аста ўрнидан жила бошлади. Шундоққина домланинг олдиларида уч-тўртта рус аёллари мириқиб суҳбатлашишар, домланинг тезгина тушиб олишларига халақит беришарди. Шунда домла улардан бирининг тирсагидан аста ушлаб, ниҳоятда маданий оҳангда, шошмай:

— Разрешите уступить лучший уголок нашего трамвая¹,— дедилар-у, қарийб юриб кетаётган трамвайдан сакраб тушдилар. Сал бўлмаса йиқилиб кетаёздилар...

Эркин ака трамвайнинг охирги бекатигача бориб, сўнг орқага пиёда қайтибди. Редакцияга келиши билан бўлган воқеани бизларга гапириб берди:

— Қаранг, бизлар бўлсак маданиятни бир чеккага йиғиштириб қўйиб, итариб-туртиб тушамиз-кетамиз. Бу одам шунақа пайтда ҳам одоб сақлайди-я!

II

«Гулхан»да Шайх аканинг бир шеъри босилаётган эди. Нима ҳам бўлиб домла ўз оёқлари билан редакцияга кириб келдилар.

— Салом ёшларга!..

— Э, салом домла, келинг,— деди хурсанд бўлиб журнал ходими Наримон Орифжонов.— Яхши бўлдида келганингиз, домла. Шеърингизнинг корректураси келган эди. Бир кўздан ўтказиб берсангиз...

...Домла корректурани ўқиб ўтирар эканлар, боя сўрашганимиз хаёлларида йўқ шекилли:

— Миртемирнинг жиянига саломларимиз бўлсин...— деб қолдилар.

— Э, домла, боя сўрашувдик-ку,— деб юбордим шошганимдан хижолат бўлиб.

— Ҳечқиси йўқ, текин-ку,— дедилар-да, жилмайиб қўйиб, корректурани ўқишда давом этдилар.

Домланинг эски одатлари: нуқул отим эсларидан чиқиб қолса — «Миртемирнинг жияни...» деб, эсларига келиб қолса — «Носир Фозил ўғиллари...»— деб мурожаат қилар эдилар.

Бир иш билан ташқарига чиқиб, қайтиб кирсам, дом-

¹ Трамвайимизнинг энг шинам бурчагини бўшатиб беришга рухсат этинг, хоним.

ла билан Наримон ниманидир талашишар, талашаётган нарсалари унчалик жиддий эмас. шекилли, шунчаки ҳазил-мутойибага ҳам ўхшаб кетар эди. Бундоқ қулоқ солсам, домла бир сўзда «б» ўрнига «в» ишлатибдилар. Наримон «б» ёзилади деса, домла «в» ёзилса керак, дердилар. Бундай қараганда икковларининг ҳам фикри тўғри эди. Фақат домла озарбайжонча талаффузда ёзган-у, Наримон бўлса ўзбекча талаффузда даъво қиларди.

— Қани, Миртемирнинг жияни айтсин...— деб домла мени ҳакамликка чақириб қолдилар.

— Ўзбекчаси «б» бўлса керак...— деб юбордим мен. Билиб турибман, гапим сал қўпол чиқди. У кишининг озар ўғли эканлигини юзига солгандек хижолат тортиб кетдим. Домла парво ҳам қилмадилар. Наримон икковимизнинг гапимиз бир жойдан чиққач, кўнишдан бошқа иложи қолмади шекилли, лекин шунда ҳам сир бой бермай, сих ҳам, кабоб ҳам куймасин қабилида ҳазил аралаш дедилар:

— Ҳай, «в» ни «б» қилсак қалам ҳақиға таъсир қилмайдими?

Шу атрофда турганлар хахолаб кулиб юборишди. Домланинг ўзлари ҳам мазза қилиб қоринларини селкилатиб кулдилар...

III

1957 йил. «Гулхан» журнали Навоий кўчасидаги 30-уйда жойлашган бўлиб, бу даргоҳга каттаю кичик адиблар, яъни Фафур акадан тортиб то энди қўлига қалам олиб, ижод бўстонига эндигина атай-чечак қилиб кириб келаётганлар ҳам тез-тез келиб туришар, қизиқ-қизиқ гурунглар бўлар эди. Бу даргоҳда бўлган бир ғалати воқеа ҳали ҳам эсимдан чиқмайди.

Бир кун одатдагидек оғзида «Қазбек» папириси: «Салом жужуқлар редакцияси ходимларига!»— деб Шайх ака кириб келдилар. Кўринишдан хурсандлар.

— Миртемирнинг жияни, бизга Султон Қўқонбек ўғилларини чақириб бермайсизми, а?— дедилар столга ўтираётиб.

— Хўп бўлади, домла, ҳозир-да...

Дарров телефон қилдим. Султон Қўқонбеков бизнинг редакциямиз жойлашган қаватнинг охирироғида, «Ленин учқуни»да ишлар эди. Унга домла йўқлаётганларини

айтдим. Зум ўтмай ҳарсиллаб-гурсиллаб етиб келди. Иковлари ҳол-аҳвол сўрашиб кетишди. Чамаси улар ака-укадек яқин эдилар.

Бир маҳал домла ҳозиргина чекиб бўлган папирос қолдиғини столда турган кулдонга ташлаб эзғилади-дилар-у, ҳеч қанча вақт ўтмай тағин оғизларига папирос олдилар.

— Кибрит қолмади-да!..— дедилар домла чўнтақларини пайпаслаб. Сўнг ҳамёнларини суғуриб, ундан ҳали бели синмаган юз сўмлик пул олдилар-да, Султондан илтимос қилдилар.— Энди, шоир, бир пачка гугурт олиб чиқадилар-да, пастдан, магазиндан... Агар хизмат бўл-маса...

Султон гугурт қидириб атрофга жавдираб қаради, аммо атрофдагиларнинг бирортаси чекмас, гугурт ҳам йўқ эди. Ниҳоят у ташқарига чиқиб кетаётганида домла уни тўхтатдилар:

— Пулни олсинлар, шоир...

— Ўзимда майда танга бор, домла...

Хуллас, Султон юз сўмни олиб чиқиб кетди. Домла эса нариги чўнтақларидан гугуртни бемалол олиб, папирос тутатдилар. Бизлар ҳайрон бўлиб қолдик. Сўнг ўринларидан туриб, биз билан хайрлашиб чиқиб кетдилар.

Сал ўтмай терлаб-пишиб, ўпкасини қўлига олганича Султон кириб келди. Қўлида уч-тўрт пачка гугурт. Биз домланинг гугуртлари бор эканини, биз билан хайрлашаётиб, сирли жилмайиб чиқиб кетганларини айтган эдик, Султон бир зум ҳайрон бўлди-ю, сўнг мийиғида аста кулди.

Кейин билсак, домла узоқ сафардан қайтиб, аҳволи сал тангроқ бўлиб юрган кезларида Султон: «Папирос пули қиларсиз, домла...»— деб йиғирма беш сўм берган экан. Домла ўшани узибдилар...

IV

1965 йилнинг баҳори эди. Қўшни Чимкент области обкомининг таклифига мувофиқ бир гуруҳ ўзбек адиблари Чимкент шаҳрига меҳмон бўлиб борадиган бўлдик. Улар орасида Ғафур ака, Шайх ака, Миртемир ака, Жуманиёз ака... кўпчилик бор эди.

Область партия комитети раҳбарлари, ҳукумати, меҳнаткашлар, ўқувчилар ўзбек адибларини жуда илқ

кутиб олишди. Уларни шаҳар область театрига олиб боришди. Театрга одам сиғмасди. Кечани оқсоқолимиз Ғафур ака очиб, икки қондош, қардош ҳалқ шаънига кўп яхши гаплар, ҳамду санолар айтдилар. Сўз гали шоирларнинг чиқишига келиб тақалганида, Ғафур ака:

— Шайх, энди буёғини ўзинг болайсан,— деб мажлис раислигини Шайх аканинг зиммасига юкладилар-қўйдилар.

Шайх ака йўқ деёлмадилар, албатта. Домла гап оҳангини, мазмунини бир баҳя ҳам пасайтирмай, ҳар бир шоирнинг мансабию шаънини ўрнига қўйиб: ярим хазил, ярим кулги аралаш, ўзларига хос баландпарвоз услубда шоирларга сўз бера бошладилар. Ҳамма хурсанд. Зал хурсанд.

Бир маҳал Шайх ака ўртамиёнагина, бунинг устига Ғафур ака унчалик ёқтирмайдиган шоирга сўз бераётиб, исм-шарифи олдига «мавлоно» деган сифатни ҳам қўшиб юбордилар. Бу гап залга қандай туюлди билмадим, аммо президиумда ўтирганлар учун мақтовдан кўра ничингга, кинояга мойилроқ эшитилди. Бу Ғафур акага ёқмади чоғи, ёнгинасида ўтирган Шайх акага ярим энгашиб:

— «Мавлоно» сўзини ҳам расво қилдинг, Шайх!— дедилар.

Шайх ака ҳам ҳозиржавоблик билан:

— Билиб ўтирибдими, Ғафур ака. Жуда нари борса, қардошларимиз «Мавлонов» деб қўя қоладилар-да...— дедилар кулиб.

Президиумдагилар енгил кулишди.

Кулгининг каттаси эртасига бўлди. Маҳаллий газета мухбирлари ўзларининг ҳисоб мақолаларида ҳалиги шоирнинг фамилиясини «Мавлонов» деб ёзишган эди...

V

1961 йилнинг кеч кузи эди. «Ёш гвардия» нашриётида бўлим мудури бўлиб ишлардим. Хона ичи қоронғи тортиб кетганидан кундуз куни ҳам неон чироқларини ёқиб ўтирардик. Шайх ака кириб келдилар. Ташқарида ёғаётган ёмғирдан уст-бошлари ҳўл, шляпалари буришиб кетган, шимларининг почасига лойқа сув сачраган.

— Носир Фозил ўғилларига алангали саломларимиз бўлғай...

— Салом домла, келинг...

Домла анча вақтгача уёқдан-буёқдан гаплашиб ўтириб, муддаога кўчдилар. Болаларга бир шеърый тўпلام тортиқ қилиш ниятлари бор экан. Мен нашриёт удумига кўра дарҳол домлага қалам, қоғоз тутқаздим. У киши ўша жойнинг ўзидаёқ нашриёт директори номига заявка ёзиб бердилар.

Биз китобларимизни планга киритишларини сўраб нашриётларга ёзган илтимосномамизни шу пайтгача «Заявка» деб келамиз. Шайх ака бўлса ўзининг оригиналлигига содиқ қолиб, заявкани бундай бошлабдилар:

«Ёш гвардия» нашриётининг Директорига

АРЗИҲОЛ¹.

* * *

Мана, Шайх ака кўз ўнгимизда: эгниларида энги калта оқ кўйлак, унча-мунча оқ оралаган сочлари жингалак. Столлари устида «Қазбек» папириси қутиси. Папиросни қийшиқ тишлаб, ўнг кўзларини қисган ҳолда ниманидир ёзмоқчилар. Чамаси ёзишдан қўллари бўшасан, сиз билан, биз билан ҳазиллашгилари, чақ-чақлашгилари бор...

— Ўзларидан сўрасак, домла!

САИДА ОПАМИЗ

Университетнинг филология факультетида ўқиб, шеър ёзишни орзу қилмаган студент — студентми? Бу ёшда ҳамма шоир, ҳамма ёзувчи бўлиб кетади.

Биз ҳам у пайтларда бирон яхши китобни ўқисак ёки бирон шоирни кўриб қолгудай бўлсак, ўзимизни йўқотар даражада севиниб кетардик. Кўпчилигимиз қишлоқлардан келганимиз учунми, ҳар қалай биздан бахтиёрроқ одам бўлмасди дунёда!

Кунлардан бирида, катта танаффус пайтида курсдошларимиздан бири ҳовлиқиб кириб қолди. Қўлида юпқа муқовали, чиройли қилиб безатилган китобча. У китобчани ҳавога кўтариб ҳаммамизга кўз-кўз қилди:

¹ Дарвоқе, домла ёзган бу арзиҳолнинг қўлёзмаси бизда сақланиб қолган.

— Саида Зуннунова. «Қизингиз ёзди».

— Қайси Саида Зуннунова? Узимизнинг тўртинчи курс студентими?

— Худди ўша.

— Юринглар, кетдик китоб магазинига.

Беш-олтитамиз югура-югура китоб магазинига етиб келдик. Университет билан китоб магазинининг ораси биз учун беш минутлик йўл. Ҳаммамиз бирдан ёпирилишиб, сотувчи қизни шошириб, битта-биттадан «Қизингиз ёзди»ни харид қилдик. Узиям эндигина чиққан экан, ундан босмахона ҳиди келиб турарди.

Саида Зуннунова!

Бу номни биз илгарилари ҳам унча-бунча эшитиб юрардик. Узимизнинг филология факультетида ўқиётганини, жуда ёшлигидан шеър машқ қилишини, бирикки бор ёзувчилар союзида шеър ўқиб, катта-катта шоирлар назарига тушиб қолганини чала-чулпа билардик, аммо ўзини ҳалигача танимасдик.

Кунларнинг бирида навбатдаги сайрдан қайтиб келаётганимизда, курсдошимиз Туроб Йўлдошев тирсаги билан биқинимга туртиб қолди.

— Саида Зуннунова!

— Қани?

Туроб бизга қарши келаётган бир тўп қизларга ишора қилди. Улар ҳеч нарсага парво қилмай чақчақлашиб келишарди.

— Уртадагиси... Сочи чамбараги...

Бу учрашув «Қизингиз ёзди» шеърий тўплами босилгунгача бўлиб ўтган эди. Тўплам чиққач, у жуда ҳам машҳур бўлиб кетди. Ҳамма уни узоқдан кўрсатар, ҳавас билан қарашарди.

Бошқаларни билмадим-у, китобчани такрор ва такрор ўқиб чиққач, менда иккита орзу пайдо бўлди: биринчиси, шоира билан яқиндан танишиб, маслаҳат олиш; иккинчиси, камина ўша пайтлари ҳуфия шеър машқ қилиб юрардим, уларни шоирага ошкора кўрсатиб, агар маъқул бўлса астойдил шеър машқ қилиш эди. Мен бу фикримни курсдошларимга айтганимда, баъзилари очикдан-очик: «Туя ашулани орзу қилибди-да!» деб кулишди. Барибир мен ўз айтганимдан қайтмадим. «Ўзбекистон» деган шеъримни қайта-қайта кўриб чиқдим, сайқал бердим, банд қисқариши лозим бўлган жойларини қисқарттирдим. Ҳамма курсдошлар ҳам бирдай эмас. Бировга ёқмаган шеър, иккинчисига маъқул бўлади.

Шеър Туробга маъқул бўлди. У шоиртабиат, унча-мунча шеър машқ қилиб юарди.

— Таваккал қилиб Саида опага кўрсат,—деди у менга тасалли бериб.— Нуқсонни бўлса айтар, тузатасан.

Дўстим Туробнинг далдаси билан шеърни Саида опага кўрсатишга жазм қилдим. Аммо қандай қилиб? Қайси йўл билан? Қаерда?

Яна Туроб жонимга ора кирди. Унинг айтишига қараганда, университет қошида «Студент» деган адабий-бадний ва ижтимоий журнал ташкил этилиб, унга Саида опа муҳаррир этиб тайинланибди. Ҳаваскор шоирларни ҳафтанинг сешанба, жума кунлари қабул қилармиш. Журнал университет газетаси ҳузурида эмиш.

Бу — биз учун ажойиб янгилик эди. Навбатдаги жумада Туроб иккимиз узун-қисқа бўлиб редакцияга кириб бордик. Редакция биринчи қаватда, биология факультетининг хоналаридан бирида экан. Фақат биттагина хонада ҳам газета, ҳам журнал жойлашибди. Хонада уч-тўртта стол. Тўрдаги столда Саида опа ўтирар, олдида талайгина қўлёзмалар уюлиб турар, ўзи эса ёнидаги болага нималарнидир уқтирар эди. Бизни кўриши билан илтифот қилдилар:

— Келинлар, йигитчалар.

— Салом... Шеър олиб келгандик.

Саида опа шеърни олиб, унсиз кўз югуртира бошлади. Биз ҳаяжонимизни босолмай турибмиз. Бир пайт қаламини олиб шеъримнинг бир жойини тузатгандай бўлди. Тагин, бир оз ўқигач яна. Фиқ этиш қаёқда! Жим, қаққайганча турибмиз. Утиришга ортиқча стул ҳам йўқ.

Бир маҳал Саида опа бошини кўтариб:

— Бўпти, қолдириб кетинлар,— деди илиққина жилмайиб.— Қайси курсдансизлар?

— Филфакнинг иккинчи курсида...

— Яхши. Навбатдаги сонга берамиз.

Бошимиз осмонга етиб кетгани шунчаликки, хайрмаъзурни ҳам унутиб, индамай чиқиб кетибмиз.

...Хуллас, шеърим журналда босилиб чиқди. Мендан бахтиёр одам йўқ.

Босар-тусаримни билмай юрган кунларимнинг биринда журнал материаллари кенг студентлар даврасида, катта шоирлар иштирокида муҳокама қилинадиган бўлиб қолди. Айтилган кун САГУнинг кенг аудиториясига тўпландик. Залга одам сифмайди. Муҳокама бошланди. Президиумда муаллимларимиз — профессорлар, доцент-

лар, шоирлар ўтиришибди. Улар орасида Саида опа ҳам, ўша пайтда шеър машқ қилиб юрган студентлар, жумладан Жуманиёз Жабборов ҳам бор эди. Муҳокама қизиган пайтда минбарга жиккаккина бир йигит чиқди. У ўша пайтда шеърлари билан жамоатчилик назарига тушиб қолган шоир Азиз Абдураззоқ эди. У анча гаплардан сўнг, бўш шеърлар мисолида менинг шеъримни таҳлил қилиб, дабдаласини чиқарди. Ўзимни қўярга жой тополмай қолдим.

Қанча вақт ўтди билмадим, бир маҳал нотик гапни тугатиб, минбардан туша бошлаганида Саида опа уни тўхтатиб, савол бериб қолди:

— Айтинг-чи, ўртоқ Азиз Абдураззоқов, сиз шеърни тўппа-тўғри раван ёзиб кетганмисиз, ё анча машқлардан сўнгми?

Азиз бир оз тарадуддан сўнг жавоб қилди:

— Албатта, анча-мунча машқдан сўнг...

— Яшанг,— деди Саида опа анча жонланиб.— Бу шеър Носирнинг биринчи машқи. Кейинчилари, ўйлаймизки, анча пишиқ бўлади. Сиз шуни ҳисобга олишингиз керак эди. Шу вақтгача бирон шоир осмондан оёғини узатиб тушмаган...

Азиз бунга жавоб қайтара олмади. Индамай жойига келиб ўтирди.

Мен бу гапдан қаддимни анча ростлаб олган эдим. Аммо, барибир шеър ёзиш истагим анчагина сўнган эди.

Орадан икки-уч йил ўтди. Бу орада университетни тугатдик. Саида опаларнинг ўқишни битириб кетганига ҳам анча йил бўлган эди. Бу орада опа билан кўришмадик. Эшитишимга қараганда, у ёзувчи Саид Аҳмадга турмушга чиқибди. Саида опа ўзининг дастлабки шеърини тўплами «Қизингиз ёзди» билан қанчалик машҳур бўлган бўлса, Саид Аҳмад ҳам биринчи қиссаси «Қадрдон далалар» билан шунчалик довруғ қозонган маҳаллар эди. Саида опа дастлаб Ўзбекистон Қомпартияси Марказий Комитети нашриётида бирмунча вақт корректор бўлиб ишладилар, сўнгра «Гулхан» журналида адабий ходим...

1955 йилнинг август ойи эди. Кўчада кетаётсам, бир йигитча орқамдан чопиб келиб қолди. Тинмай ҳансиради. Чамаси анчадан бери орқамдан қувиб келаётган кўринарди.

— Ассалому алайкум, Носир ака. Сиз Саида опага бир учрашар экансиз.

— Саида опа қаердалар?

— «Пионер»да.

— Майли.

Йигитча қўлимга қоғоз тутқазиб, хайрлашиб кетди. Эртасига редакцияга бордим. Кутиб ўтирган эканлар.

— Мек ўз ўрнимни сизга таклиф қилмоқчиман. Келиб ишласангиз.

— Қандай бўларкин, Саида опа. Эплай олармиканман?!

— Эплай оласиз,— деди у қандайдир ишонч билан.— Эркин Жабборович билан келишиб қўйганмиз. Хўп десангиз, ҳозир у кишининг олдиларига олиб кираман.

Редакторнинг олдига кирдик.

Хуллас, у киши мени «Пионер»— ҳозирги «Гулхан» журнаliga ўз ўринларига ўтқаздилар. Шу ерда мен адабий ходим, бўлим мудирини, масъул котиб бўлиб анча йиллар ишладим. Мазкур журнал менинг болалар ёзувчиси бўлиб шаклланишимга катта таъсир кўрсатди. Бу эса шу даргоҳга келишимга сабаб бўлган Саида опанинг менга қилган улкан муруввати эди...

УЛКАН АДИБ — МЕҲРИБОН ОҒА

Мен Абдулла оғани илгарилари ҳам кўп эшитиб, ўқиб юрардим-у, аммо яқиндан мулоқотда бўлмаган эдим. Отахон шоиримиз Ғафур Ғулум билан қилган кулгига тўла ичак узди суҳбатлари, айниқса, кекса адиб акаларимиз ўртасида машҳур...

1962 йилнинг баҳори эди. Миртемир ака билан Ўзбекистон Ёзувчилар союзи топшириғига биноан Олмаотага бордик. Мақсадимиз — шу йили Қозоғистонда бўладиган Ўзбек адабиёти ва санъати ўн кунлиги муносабати билан қозоқ тилида нашр этиладиган китобларнинг тақдирини билиш эди. Қозоғистон Ёзувчилар союзининг хоналаридан бирида ўнтача ёзувчи, нашриётчи тўпланишган. Улар орасида Абдулла оға Тожибоев ҳам бор. Гап навбати китобларнинг ҳажми ва сонига келганда, одатдагидай, нашриёт раҳбарлари қоғоз етишмаслиги, бунинг устига чиқадиган китобларнинг сони ва ҳажми мўлжалдан ошиб кетганлигини айтишди. Шунда Абдулла оға нашриёт вакилларидан:

— Ўзбек оғайниларимиз олиб келган китобларини тугал чиқариш учун неча босма тобоқ керак бўлади?— деб сўраб қолди.

— Тахминан йигирма листча...

— Бу йилги планда менинг учинчи жилдим бор-а? Неча босма тобоқ эди?

— Йигирма беш...

— Бўпти. Мен пьесаларимни қайтариб оламан. Ўзбек оғайниларимизнинг китоблари чиқсин,— деди Абдулла оға.

Ҳамма ҳайрон бўлиб қолди.

— Нега менга қарайсизлар? Мен кейинроқ чиқараман.

Шундай қилиб ўша йили йигирмага яқин китобларимиз қозоқ тилида босилиб чиқди. Ушанда Абдулла оғанинг мардлигига қойил қолган эдим. Бу менинг у киши билан биринчи марта кўришганим ва яқиндан танишганим эди.

Мана шу меҳрибон оғамиз олтмиш ёшда. Ўзининг тили билан айтганда, кечагиларнинг ёши эди, бугунгиларнинг кексаси. У қозоқ оқинларининг отахони, ҳурматли олим, истеъдодли драматург, жамоат арбоби.

Абдулла оға шеърини ўзича бир мактаб яратган истеъдодли поэзиядир. Албатта, Абдулла оға бундай даражага осонгина эришгани йўқ. У дастлабки «Тортиқ» деган шеърини 1927 йилда «Энгбекши қозоқ» (ҳозирги «Социалистик Қозоғистон») газетасида бостирди. Шундан бери унинг шеърлари газета ва журналлар саҳифаларида, алоҳида китобларда тинмай босилиб туради. Ўттизинчи йилларда шоирнинг биринчи «Янги оҳанглар» номли шеърини тўплами нашр этилди. Китобга Собит Муқонов сўзбоши ёзиб, бундай деган эди: «Ҳозирги кунда Абдулла олдинги қатордаги пролетар шоирларидан биридир. У фақат шоиргина бўлиб қолмай, кези келганда олим, ўрни келганда сиёсатчи ҳамдир».

Билими ва тажрибаси тобора ошиб бораётган шоирнинг мавзу доираси кенгайиб, қалами борган сайини ўткирлашди. У лирика жанрига мойиллиги туфайли улурус шоирлари Пушкин, Лермонтов, украин шоири Шевченко ва немис шоири Гейнеларнинг ижоди билан яқиндан танишиб, улардан ўрганди, таржима қилди.

Абдулла оғанинг шеърларини ўқир эканмиз, унинг мавзу доираси нақадар кенг эканлигининг гувоҳи бўламиз: меҳнат, муҳаббат, садоқат, инсонийлик, тинчлик

каби фазилатлар ҳамда НЭП, коллективлаштириш, машхур беш йилликлар, Улуғ Ватан уруши ва ниҳоят халқлар дўстлиги каби эзгу-ижтимоий мавзулар шоирнинг шеърларида юксак маҳорат билан тараннум қилинади. Улуғ Ватан урушидан кейинги ёзилган шеърлари шоирнинг яна ҳам юқори поғонага кўтарилаётганидан, камолот чўққиларини эгаллаётганидан далолат беради.

Ҳали айтиб ўтганимиздек, поэзия — Абдулла оға ижодининг бир олмос қирраси холос. У истеъдодли шоир бўлиши билан бирга, баркамол, етук драматург ҳамдир. У ўн уч-ўн тўрттача пьесанинг муаллифи. Абдулла оғанинг «Майра», «Ёлғиз дарахт ўрмон эмас», Ўзбекистон темасида ёзилган «Тикланган гумбаз», «Портрет», «Тўй арафасида» каби драмалари совет драматургияси хазинасига қўшилган катта ҳиссадир.

1960 йили шоирнинг «Ҳаёт ва поэзия» деган кўламли мақолалар тўплами босилиб чиқди. Бу — қозоқ совет адабиётининг муҳим проблематик масалалари ҳақида. У киши ҳозир Қозоғистон Фанлар академияси ҳузуридаги М. Авезов номли Тил ва адабиёт институтида адабиёт ва санъат бўлими мудири бўлиб ҳам ишлайди.

Яхши шоир, етук драматург, зеҳнли олим, тадбиркор жамоатчи Абдулла оғамизга узоқ умр, ижодига барака ва омад тилаймиз.

1978

САИД АҲМАД БОБО

Шундай қилиб, бир маҳаллар севимли газетамиз «Ленин учқуни»га қўлида қоғоз-қалами, елкасида фотоаппарати билан мухбирлик қилиб, зир қатнаб юрган жиккаккина чаққон йигитча бугун олтамиш ёшга кириб, Саид Аҳмад бобо бўлиб ўтирибди. Бобо деган сўз бизга оддийгина туюлгани билан, аслида каттакон унвон. Бобо деган номга эришиш учун анчагина заҳмат чекиш керак. Қани, Саид Аҳмад бобонинг ҳаёт йўлига бир назар ташлаб кўрайлик-чи? У нима ишлар қилган экан?

Саид Аҳмад Тошкентнинг Самарқанд дарвоза маҳалласида туғилиб катта бўлган. У ўзининг ёшлигини эслаб шундай деб ёзади:

«Мен туғилган Самарқанд дарвоза маҳалласининг гузарига йилда икки марта дор келарди. Ўша маҳаллар-

да машхур бўлган Солиҳ дорбознинг ўйинларига, масхарабозларнинг қилиқларига қойил қолардик. Бир кун масхарабоз қопдан ерга шиша синиқларини тўқди-да, столга чиқиб унинг устига сакради, ўйин тушди.

Шундан кейин мен ҳам қўни-қўшниларникидан синган шишаларни икки челақ қилиб йиғиб, боғимизга олиб кирдим. Бир жойга тўкиб, устига девордан сакрадим. Оёқларимни шиша тилиб ташлади. Ун кунгача оёқ босолмай уйда ётдим... Бир марта дор ўйнаб йиқилганман. Оёғим синган. Раис кўчадаги Махсим табиб тахтакачлаб қўйган, бир ойча қўлтиқтаёқда юрганман... Уч марта томдан йиқилганман, етти марта қўлим чиққан. То эсимни таниб, мактабга боргунимча ўтганнинг ўроғини, кетганнинг кетмонини оладиган «шум бола»нинг худди ўзи бўлганман...»

Кўриб турибсизки, у кишининг болалиги ҳам сиз билан бизнинг болалигимизга ўхшайди. Бунақа «шум»ликни, шўхликни ҳаммамиз бошдан кечирганмиз. Эсини танигач, унда адабиётга, санъатга қизиқиш бошланади. Ўша пайтларда Самарқанд дарвоза маҳалласида машхур ёзувчи Абдулла Қодирий яшаган. У Саид Аҳмадларнинг уйи олдидан тез-тез ўтар, Саид Аҳмад эса бу буюк ёзувчига ҳавас билан қараб қолар эди. Кунлардан бир кун у журъат этиб Абдулла Қодирийга салом беради, сўнг қўлидаги челақни уйигача кўтаришиб боради. Шу баҳона бўлиб у дадаси билан Абдулла Қодирийнинг уйига тез-тез борадиган, унинг ўша кезларда чоп этилган «Ўтган кунлар» асарини ўқиган давраларга қизиқадиган, бундай файзли давраларнинг фаол иштирокчилари — Ойбек, Ғафур Ғулом, Ғулом Зафарий, Хуршид, Элбек каби иштирокчиларига чой ташийдиган, уларнинг адабиёт, санъат ҳақидаги қизиқ суҳбатларига, баҳсларига, мулоҳазаларига жон қулоғини тутадиган бўлиб қолган эди. Унда адабиёт ва санъатга ҳавас уйғотган омиллардан бири худди мана шу давралар бўлган бўлиши эҳтимолдан холи эмас.

Сизга тарихдан маълумки, йигирманчи йиллар мамлакатимизнинг энг оғир ва синовли йиллари ҳисобланади; бир томонда коллективлаштириш, бир томонда паранжига ҳужум, араб алифбесидан лотин алифбесига ўтиш, чаласаводликни тугатиш кампаниялари бошланиб кетган маҳал эди. Албатта, шу давр нафасидан баҳраманд бўлган одам борки, ўша пайтда бу воқеалардан четда туролмас эди. Саид Аҳмад ҳам адабиётга қизи-

қиши, ўйин-кулгига мойиллиги туфайли турли тўғаракларга қатнашар эди. У айниқса расм чизишни яхши кўрарди. Шу боис уни раислар колхозларига таклиф қилиб, турли шиорлар ёздиришади. У чойхоналарда қизил бурчакларни безатар, деворий газеталар чиқарарди. У артистликка ҳам қизиқиб кўрган, доктор бўлишга ҳам ҳаракат қилиб беш-олти ой ўқиган. Бир-икки йил расомлик мактабига ҳам қатнаган. Қурилиш техникумида уч-тўрт ой таҳсил кўрган. Ўша маҳалда машҳур бўлган Пенсон деган фотографга шогирд тушган... Кейинчалик бу билимлар камлик қилаётганини сезиб, у Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика институтининг адабиёт факультетига ўқишга киради...

У «Ленин учқуни», «Ёш ленинчи» ва ҳоказо газеталарга ўзи чизган расмларни, фотосуратларни олиб бора бошлайди. Кичик-кичик хабарлар ёзади. Энди у газеталар топшириғи билан областларга узоқ муддатли командировкага борадиган бўлади. Масалан, Хоразмдаги Тошсоқа канали қурилиши тугагунча мухбир бўлиб ишлади. Ўша пайтда республиканинг муҳим қурилиш юз бераётган ҳамма жойига борди: Чирчиқ, Чуст, Бўзсуз ГЭСию Лағон канали, Фарғона каналию Фарҳод ГЭСларигача бориб, у ерлардан ихчам хабарларини, пишиқ очеркларини, фотоларини жўнатиб турди. Мана шуларнинг ҳаммаси бўлажак адибнинг биографиясини яратди. У кўп нарсани ўз кўзи билан кўрди, кўрдигина эмас, ўша воқеаларнинг фаол иштирокчиси бўлди.

Саид Аҳмад аста-секин бадий ҳикоялар ёзишга ўтди. Аммо бу пайтда бўлажак ёзувчининг ҳаётда кўрганлари кўп-у, адабиётдан билганлари оз эди. Шунинг учун бўлса керак, у: «Ғафур Ғулом ҳикоялари, Ўйғун шеърлари «Ўқиш китобим» бўлиб қолди. Абдулла Қаҳҳор орқали Чехов домла билан танишдим. Бу икки устоз санъаткор ижоди мени бутунлай ром қилиб қўйди... Мустақил мутолаа, машқ секин-секин ўз маҳсулини бера бошлади. Битта-яримта ҳикоямга Абдулла Қаҳҳор, Ойбек, Ғафур Ғулом эътибор қила бошлади», деб ёзади ўзининг эсдаликларида. У 1942 йилда Ғафур Ғулом «Тепки» ҳикоясини таҳрир қилиб, қўлидан етаклаб «Қизил Ўзбекистон» газетасига олиб борганини миннатдорлик билан эслайди. Ҳикоя газетада босилиб чиқадди.

Шундай қилиб, унинг адабий тақдири бошланади. Мана, қирқ йилдирки, тенгқурлари: Асқад Мухтор,

Ҳамид Ғулом, Шукрулло, Мирмуҳсин, Туроб Тўла, Шухратлар билан ёнма-ён туриб ижод қилиб келмоқда.

Ҳа, ёзувчи бўлиш учун ҳаётда кўп нарсани кўриш керак. Кўрган нарсаларини сарагини саракка, пучагини пучакка ажратиб: партиявий позициядан туриб, унга одилона баҳо бера билиш керак. Кўпни кўрган, кўп нарса билган, эшитган ёзувчининг ёзган асарлари чинакам ҳаётий бўлади. Саид Аҳмаднинг ўзингиз ўқиган ҳикоялари, қиссалари, романлари деярли қишлоқ ҳаётидан олиб ёзилган. Уларни ўқиб маза қилгансиз. Уларда қаламга олинган воқеаларни кўрмаган, эшитмаган бўлса, шаҳарда туғилган адиб қандай ширали қилиб ёза оларди? Саид Аҳмад бизга мана шундай ширали ҳикоялардан икки юздан ошиқроғини ёзиб берди. Унинг дастлабки «Қадрдон далалар», «Ҳукм», саргузашт жанрида ёзилган «Суд» қиссалари ҳам қишлоқ кишилари ҳаётидан олиб ёзилган. Уларни автор ўша мухбирлик қилиб юрган кезларида кўрган ва кўнглига тугиб қўйган.

Саид Аҳмадни ёзувчи сифатида элга танитган асарининг «Уфқ» деб номланган трилогиясидир. У бу уч китобдан иборат романини ўн йил давомида ёзди. Асар халқимиз бошидан кечирган урушдан олдинги йиллар, Улуғ Ватан уруши йиллари ва урушдан кейинги йиллар ҳаётини ўз ичига қамраган бўлиб, уларга чинакам рўй берган воқеалар — Катта Фарғона канали қурилиши, Марказий Фарғона бўз ерларини ўзлаштириш давридаги халқ жасорати асос қилиб олинган. Шу баҳонада ўзбек халқининг меҳнатсеварлиги, мардонаворлиги, жанговарлиги, руҳий олами, халқлар дўстлигига содиқлиги каби фазилатлари катта санъаткорлик билан тасвирланади. Шунинг учун бўлса эҳтимол, роман ўзбек тилида, рус тилида ҳамда қардош халқлар тилларида бир неча марта нашр этилди. Кўп миллионли ўқувчиларнинг ҳурмат ва эътиборини қозонган бу асарини учун автор 1978 йили Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофотига сазовор бўлди.

Саид Аҳмад драматургия ва кинодраматургия соҳасида ҳам самарали ижод қилиб келяпти. Сиз унинг сценарияси бўйича яратилган «Севги можароси», «Тўйлар муборак» кинофильмларини кинотеатрларда кўп марта томоша қилгансиз. «Келинлар қўзғолопи» комедияси эса авторга катта шухрат олиб келди. Бу комедия Иттифоқимизнинг бир қанча республикаларида, жумладан, Қозоғистон, Туркменистон, Тожикистон, Қирғизистон театр-

ларида, уйғур, қорачой саҳналарида муваффақият билан ўйналмоқда. Комедия қаҳрамонлари рус тилида ҳам сўзламоқда. Ҳозирги кунда бу пьеса бир қатор социалистик мамлакатларда ҳам саҳналаштирилмоқда.

Унинг зангори экранда кўрсатилган ичак узди телеминиатюраларини ҳам кўп марта томоша қилиб, роҳатланиб кулгансиз.

Саид Аҳмад бадний таржима соҳасида ҳам катта ишлар қилган ёзувчидир. У бизга О. Гончар, Б. Полевой, А. Мусатов, С. Муқоновларнинг асарларини ўзбек тилига таржима қилиб берди. Унинг таржимасида ўнлаб кинофильмлар ўзбек тилида сўзлади.

У сўнги кезларда сеvimли ёзувчиларимиз Ғафур Ғулом, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Шайхода каби устозларимиз ҳақида зўр маҳорат билан эсдаликлар ёзмоқда. Унинг устоз Ғафур Ғулом ҳақидаги эсдаликлари «Шарқ юлдузи» журналида, кейинроқ алоҳида китобча қилиб чоп этилди.

Саид Аҳмад адабиётимизни ривожлантиришдаги катта хизматлари учун «Ўзбекистон ССРда хизмат кўрсатган маданият ходими» деган унвонга сазовор бўлган, СССР медаллари ҳамда Ўзбекистон ССР Олий Советининг Фахрий ёрлиқлари билан тақдирланган. Яқинда эса унга адабиёт соҳасидаги катта хизматлари ва олтимиш ёшга тўлиши муносабати билан СССР Олий Совети Президиумининг фармонида биноан «Халқлар дўстлиги» ордени, Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиумининг Фармони билан «Ўзбекистон халқ ёзувчиси» деган фахрли унвон берилди.

Меҳнат қилган элда азиз, деб шуни айтишса керакда. Бир маҳаллар Абдулла Қодирийни бир кўришни ҳавас қилиб юрган, кейинчалик ўзи ёза бошлагач, Ғафур Ғулому Абдулла Қаҳҳорларнинг этагидан ушлаб шогирд тутинган Саид Аҳмад бугунги кунда ўзи устоз. Энди унинг ўзини бир кўришни одамлар орзу қиладиган бўлиб қолди.

Устозлардан олган таълимнинг қарз. Вақти келиб ўзинг устоз бўлганингда шу қарзларни сени устоз деб этагингдан тутганларга улашиб беришинг керак. Ҳа, Саид Аҳмад бугунги кунда устоз ёзувчилардан. Унинг этагини тутган шогирдларнинг баъзилари ўзлари устоз даражасига етиб қолган. Демак, унинг неvara шогирдлари ҳам бор. У энди бобо бўлди...

Бор бўлинг, омон бўлинг, Саид Аҳмад бобо!

ОДИЛ ОҒА

1951 йил эди. Биз ўша йили Ўрта Осиё Давлат дорилфунунининг учинчи курси талабаси эдик. Адабиётда бўй бераётган ҳар қандай воқеадан бохабар бўлиб турардик. Ўша кездеги ягона журнал — «Шарқ юлдузи»-да «Тенгдошлар» деган қисса босилиб чиқди. Бу пайтларда болалар прозаси энди оёққа туриб келаётган пайт бўлганидан қисса бирдан кўпчиликнинг эътиборини ўзига тортди. Бу асарни Ўзбекистон радиоси ҳам бутунича ўқиб эшиттирди, «Пионер» журнали ҳам каттагина парча чоп этди.

Киссанинг муаллифи Одил Ёқубов эди, Дорилфунун талабалари орасида: «У бизнинг дорилфунунимиз талабаси эмиш, бу йил ўқишга келганмиш, туркистонлик эмиш...» деган шов-шув гаплар тарқалди.

Камина ҳам ўша пайтлари унча-мунча ҳикоялар машқ қилиб юрардим. Мен ҳам Туркистондан келгандим. Бу гапни эшитиб, ўзимда йўқ хурсанд бўлдим.

Кунлардан бирида талабалардан бири: «Ана, Одил Ёқубов», деб қолди. Дорилфунун ҳовлисида тахминан Гигирма олти ёшлардаги ўрта бўйли, танаси офтобда гуйган, корачадан келган, тикмачоқдек йигит танҳо юрарди. Мен журъат этиб унинг олдига бориб саломлашдим. У жуда камгап бўлиб, салом бермасанг, ўзича бирор нарса демасди. Гап асносида мен ҳам Туркистондан эканимни айтдим. Шу-шу яқинлашиб, оға-инидек бўлиб кетдик. Мен унга ўз машқларимни олиб бориб кўрсатардим, у ҳам ўз навбатида менга маслаҳатлар берар, ёзаётган нарсаларини кўрсатарди. Шундай қилиб, мен унинг биринчи ўқувчисига айландим.

Одил ака рус филологиясига ўқишга кирган эди. Оддий кишлоқ боласининг рус филологиясига ўқишга кириши ўша пайтда кўпчиликни, шу жумладан мени ҳам ҳайрон қолдирган эди. Негаки биз, кишлоқдан келган болалар русча ёзиш уёқда турсин, жумлани қовуштириб гапира олмасдик. Кейин билсам, Одил ака аскарликда юрганида русчасини пухталаб олган экан.

Одил аканинг бир ғалати одати — илҳом келган пайтлари жой танламас эди. Талабалик йиллари қайси боланинг тайин жойи бўларди дейсиз? Шаҳарлик болаларда бўлмаса, аксарият кишлоқ болалари ё ётоқхонада, ё шаҳарлик биронта кишининг ҳовлисида истиқомат қиларди. Мен уни дорилфунун синфхоналарида, бир ўзи

бир чеккада, қўлида қалам, олдида дафтар, чап қўли билан чаккасини эзгилаб, хаёлчан ўтирган пайтларини кўп кузатганман. Айни ўша кезларда унинг дастлабки асарлари дунёга келди, «Икки муҳаббат», «Тилла узук» хикоялари, «Муқаддас» қиссаси, дастлабки драматик асари дарсдан сўнг дорилфунун синфхоналарида ёзилган. Биз талабалар унга ҳамиша ҳавас билан боққанмиз.

Одил ака «Муқаддас» қиссаси билан адабий жамоатчиликнинг эътиборини ўзига қаратди. Чунки бу қиссада ўша даврнинг долзарб масалалари тилга олинган эди. Асарда Шариф ва Муқаддаснинг севги саргузаштлари орқали муҳим ахлоқий масалалар кўтарилганди. Масалан, Шариф севгилисн Муқаддас билан ўқиш ниятида у билан бирга имтиҳон топширади. Шариф қинғир йўллардан фойдаланаман деб Муқаддаснинг ҳақиға хиёнат қилади. Муқаддас шу туфайли ўқишга киролмайди. Бу ҳодиса эса Шарифнинг руҳий-маънавий оламида ўзгаришлар ясайди. Муаллиф шу воқеалар баҳонасида замондошларимиз фаолиятидаги ижобий фазилатларни улуғлаб, қусурларни аёвсиз фош қилади.

Адабиётимиз учун муқаддас ҳисобланган бу йўналиш муаллифнинг «Ларза», «Бир фельетон қиссаси», «Қанот жуфт бўлади», «Матлуба», «Биллур қандиллар», «Излайман» каби қиссаларида, «Эр бошига иш тушса» романида турли воқеаларда, ҳодисаларда, ранг-баранг қаҳрамонлар ҳаракатида муваффақиятли давом эттирилди.

Адибнинг сўнгги «Диёнат», «Улуғбек хазинаси», «Кўҳна дунё», «Оқ қушлар, оппоқ қушлар» каби йирик романлари ҳозирги совет адабиётимиз хазинасига қўшилган катта ҳисса бўлди, десак янглишмаймиз.

«Улуғбек хазинаси» романи буюк аждодимиз, аллома бобомиз Мирзо Улуғбек ҳаётининг энг сўнгги даври ҳақида ҳикоя қилади. У тожу тахтидан, элу юртидан, суюкли машғулоти — илмий ишларидан умрбод маҳрум бўлиш арафасида. Ўз пушти камаридан бино бўлган фарзанди шаҳзода Абдуллатиф Самарқандга лашкар тортиб келмоқда. Шайх Низомиддин Хомуш каби жоҳил руҳонийлар қўлида қўғирчоқ бўлган нопок ўғил отаси ёққан маърифат машъалини сўндириб, элни зулмат қаърига ташлаш ниятида. Бундай қалтис пайтда Улуғбек нималарни ўйлайди? Салтанатними? Ё жоҳил ўғли билан жанг қилиб, тожу тахтни асраб қолишними? Улуғбек ҳар иккаласини ҳам ўйлайди. Иккисининг ҳам

қўлидан кетаётганини ҳис қилиб, чуқур изтиробга тушади. Лекин, аини пайтда, ўз даврининг буюк алломаси ўзи яратган мадрасалари, қилган ишлари, ўзи ёққан маърифат машъаласининг сўниб бораётганини кўриб, дил-дилидан ачинади. Ўзининг содиқ шогирди Али Қушчини олдига чақириб, нодир хазинасини — бебаҳо китобларини асраб қолишни илтимос қилади, ўзи бошлаган буюк ишларни ниҳоясига етказишни ўйлайди.

Одил аканинг эътиборга молик бир фазилати шундаки, айниқса сўнгги пайтларда у замонавий бир асардан сўнг албатта тарихий мавзуга қўл урмоқда. Тарихий мавзунинг ёритиб бўлгач, яна замонавий асар устида ишлай бошлайди. Масалан, қатор замонавий асарлардан кейин «Улуғбек хазинаси» романини ёзди. Сўнг яна замонавий мавзуга қайтиб, «Диёнат» романини яратди. Кейин тарихий мавзудаги «Кўҳна дунё» романида адиб буюк аждодларимиз Абу Райҳон Беруний билан Ибн Сино ҳаётини, уларнинг эзгу ишларини ҳикоя қилиш баҳонасида эзгулик ва қабоҳат орасида асрлар бўйи давом этиб келаётган шафқатсиз кураш манзаларини тўғри ва ҳаққоний ифода қилди.

Замонавий мавзуга бағишланган «Диёнат» романи адибнинг ижодий имкониятлари кенгайиб, фалсафий мушоҳадаси чуқурлашиб бораётганидан далолат беради. Шунинг учун бўлса ажаб эмаски, бу роман СССР Ёзувчилар союзи таъсис этган, шу куннинг энг яхши асарларига бериладиган олтин медални олишга муваффақ бўлди. Бу роман кўпгина хорижий тилларга таржима қилинди. Яқинда Хитой халқ Республикасидан хушхабар келди. Мазкур роман хитой тилига ҳам ағдарилибди.

«Улуғбек хазинаси» романи ҳам жаҳоннинг ўн беш тилига ағдарилди. Ўзбек адабиёти шуҳратига яна шуҳрат қўшди.

Замонамизнинг аллома ёзувчиси Чингиз Айтматов бу роман ҳақида муаллифга ёзган хатида шундай дейди:

«Яхши китоб ҳақида сўзлаш мароқли. Юқори савияда яратилган Сизнинг бу асарингиз тарихий даракларни юксак бадиий шаклда гавдалантирганлиги билан мени тўлқинлантирди. Бу ёзувчилик маҳоратининг биринчи белгиси».

Таниқли немис ёзувчиси Хелмут Цемка Одил Ёқу-

бов ҳақида ёзган мажмуасида фикрини қуйидагича ифода қилади:

«Биз бу ерда, Европа марказида туриб, мамлакатингиз тараққиётини катта ифтихор билан кузатиб турибмиз, шунингдек, Сизнинг ижодингизни ҳам. Яқинда мен қаердадир Сизнинг Ибн Сино ҳақида «Кўҳна дунё» деган янги роман ёзиб тугатганингизни ўқиб қолдим. Мен бу романингизнинг русча нашрини сабрсизлик билан кутаётибман. Уйлайманки, Сизнинг «Улуғбек хазинаси» романингизни чоп этган «Янги ҳаёт» нашриёти бу асарингизни ҳам мамнуният билан нашр қилажак».

Айтаверсак, бунақа гаплар жуда кўп. Адибнинг сўнги замонавий мавзуда ёзилган «Оқ қушлар, оппоқ қушлар» асари ҳақида ҳам талай илиқ гаплар айтиляпти. Бу романни адабий жамоатчилик ҳаётимизда бошланган буюк ўзгаришлар, янгилик фикрлаш, янгилик ишлаш ва янгилик яшаш даврини ҳаққоний бадий ифодаловчи асар сифатида баҳоламоқда. Уйлаймизки, бу асарнинг ҳам истиқболи ниҳоятда порлоқ. Бу асар ҳам адибнинг бошқа асарлари каби хорижий тилларга ағдарилиб, жаҳонни кезса ажаб эмас.

Кўриб турибсизки, оддий ва содда қишлоқ фарзанди ўтган ўттиз йил ичида республикамиз адабий жараёнида камолга етди, ўқувчиларга йирик-йирик ғоявий юксак, бадий бақувват асарлар тўхфа қилди. Буни биз фақат Одил Ёқубовнинг камоли эмас, ўзбек совет адабиётининг ҳам камоли деб тушунмоғимиз лозим. Ҳозирги кунда ўзбек совет адабиётининг бўйи-бастини Одил Ёқубовсиз, Одил Ёқубовнинг камолини эса, ўзбек совет адабиётининг камолисиз тасаввур қилишимиз қийин.

Одил Ёқубов адабиётимизнинг ижтимоий жараёнида фаол иштирок қилиб келяпти. У Ўзбекистон Ёзувчилар союзи бошқармасининг аъзоси, Ўзбекистон китобсеварлар жамиятининг раиси, «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетасининг Бош муҳаррири.

Ҳукуматимиз ва партияимиз сеvimли ёзувчимизнинг ижтимоий хизматларини муносиб равишда баҳолаб, унинг кўксига қатор Ватан нишонларини тақиб қўйган. Қуни кеча адибнинг олтинчи йиллик тўйи муносабати билан унинг кўксига иккинчи марта Меҳнат Қизил Байроқ орденини тақиб қўйди. Одил Ёқубовнинг адабий хизматлари ҳам муносиб равишда тақдирланган. Унга

«Ўзбекистон Халқ Ёзувчиси» унвони, Ҳамза номидаги
Ўзбекистон Давлат мукофоти берилган.

Бугун биз севимли ёзувчимизга:

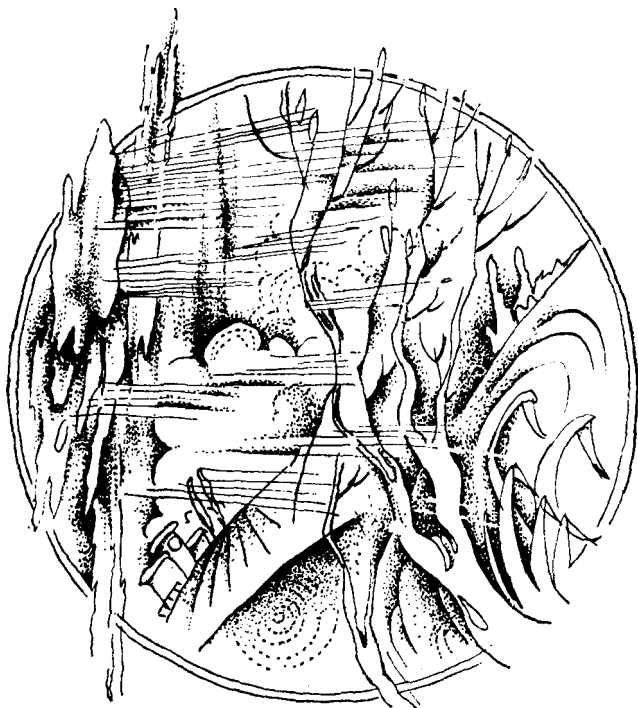
— Яшанг, бор бўлинг, замонамизнинг аллома фар-
занди Одил оға! Бундан кейин ҳам яхши-яхши асарлар
битиб, ўқувчиларингизни хурсанд этаверинг!— деймиз.

1986

ҚУШ ҚАНОТИ БИЛАН...

ҚИССА

Табаррук умрининг бир бўлаги асос бўлган ушбу қиссани зукко адабиётшунос, ҳурматли домламиз, ажойиб инсон — Тўхтасин Жалоловнинг порлоқ хотирасига бағишлайман.

АВВАЛИ

«Агар сен, юрган йўлимдан адашмай, бундан кейинги ҳаётим покиза ўтсин десанг, ҳафтада ё эса ҳар ойда, ҳеч бўлмаганда йилда бир марта орқанга назар ташлагин-да, ана шу даврда умрингни қандай ўтказганинг ҳақида ўзингга-ўзинг ҳисоб бер!»— дебди бир донишманд.

Мен донишманднинг мана шу ҳикматли сўзларини тез-тез эслаб тураман. Ҳатто унга амал қилишга тиришаман. Шунинг учун бўлса керак, ҳар йили, жуда кечиксам икки йилда бир марта туғилиб ўсган қишлоғимга бориб, орқамга, босиб ўтган йўлимга бир назар ташлайман.

Мени бу ерга бошлаб келадиган нарса фақат бу эмас. Жонажон қишлоғимнинг дардга даво соф ҳавоси, чўмилганинга танангни яйратадиган муздек зилол сувлари, атрофи қамишзор кўллари, бепоеъ чўллари, ўрдаклари, ғозлари...

Ҳаммасидан ҳам мени Қарқаралига қараб тортадиган нарса — бу ернинг ажойиб, дилкаш кишилари... Улар билан гаплашсанг кўнглинг очилади, тилинг бийрон бўлиб кетади, чеҳрангдан кулги аримайди.

Мен дилкаш ҳамқишлоқларим билан мириқиб-мириқиб гаплашишни яхши кўраман. Юзларига хуснбузар тошиб, эндигина мўйлови сабза урган бўз йигитчаларнинг дўриллаб кулишлари яхши. Ҳали маникюр, баланд пошналар туфли, пардоз-андоз нималигини билмайдиган табиатан гўзал, содда, лобар қизларнинг сеҳрли боқишлари яхши. Уларнинг шаҳарлик меҳмонларни кўрганда ибоб билан ийманиб қарашлари яхши. Аммо қуюшқондан чиқиш мумкин эмас. Бу гал келинингиз Машҳура билан келганмиз...

Ана, қаёқдандир эндигина тандирдан узилаётган нон ҳиди димоққа урди.

Сиз кўтарма тандир олдида юзлари олов яллиғида

ял-ял ёниб нон ёпаётган янгангизнинг олдига бориб, ғашига текканмисиз? Ёки тандирдан эндигина узилган, ҳиди кишини маст қилувчи сўлқилдоқ жайдари буғдой нонни сопол косадаги муздек сувга ботириб еганмисиз?

Мен бу гал отпускамни эртaroқ олиб, қишлоғимизга хотиним Машҳура, ўғлим Эркин билан бирга келдим. Баҳорда ов қилишнинг ўзгача гашти бўлади. Дарё тошиб, қирғoқларни сув босади. Урдак, ғоз деганингиз сув бетига сифмай кетади. Ундан ташқари, баҳор... Бу фаслда жониворлар уйғонади, далага қўш чиқади, қўй-эчкилар болалайди, лолалар очилади...

Қишлоққа келганимизга бир соатча бўлди. Ҳар галдек тўғри Пўлат амакиникига келиб тушдик. Дўстим Аъзамжонникига тушишимиз ҳам мумкин эди-ю, бироқ Пўлат амаким: «Авлиё ҳатлаган ўнгмайди», деб хафа бўлади. Бўлмаса, Аъзам ким — Пўлат амакимнинг тўнғич ўғли. Фақат уйи бўлак, нариги ҳовлида яшайди. Келиб тушишимиз билан Манзура янгамнинг иссиқ чойини ичиб бўлиб, ҳовлига чиқдим. «Муллаваччанинг одати, қишлоққа келса бас, қаёқдаги бузилган, эски-туски нарсаларнинг орасида юради», деб ҳазиллашади Манзура янгам.

Ҳа, айтгандек, туркистонликлар одатига кўра янгалар қайнисини ва қайнсинглисини, қайнаға, қайнэгачисини, умуман, қайин юртининг ҳамма яқин кишиларини, ҳурмат қилиб бўлса керак, отини атаб чақиришмайди. Қайниси ўқимишли бўлса — Муллавачча, оиланинг кенжаси бўлса — Кенжатой, қайнсингилларини эса Сулувқиз, Шакарқиз, Бодомқиз... деб чақиришади...

Амаким ҳалиям ўқитувчилик қилади, ҳалиям адабиётдан дарс беради. У бир маҳаллар бизларга ҳам адабиётдан дарс берган. Келганим сайин менга таъна қилгани-қилган:

«Сен қанақа журналистсан ўзинг? Бу, адабиёт дарсликларининг расвоси чиқиб кетяпти. Тили жудаям ғализ. Ҳаммаси расмий гаплар. Уқувчиларнинг тили келмайди ахир бундай гапларга! Бунинг устига, наҳотки, Навоийнинг Лутфийдан, Дурбекнинг Саккокийдан, Муқимийнинг Фурқатдан фарқи бўлмаса! Ҳаммасига ҳам бир хил гап, бир хил андоза — фалон йили фалон жойда туғилган, фалон йили фалон жойда ўлган, бундай шеърлар ёзган, ундай ишлар қилган... улар шоир! Бу қандай гап ахир? Академиклар ўйлайдими, йўқми бу-

ни? Айниқса, ўн еттинчи, йигирманчи асрлар адиблари жуда қоришиб кетди. Қизиқ, ким қанақа ёзганидан қатъи назар, дунёдан ўтиб кетган бўлса классик деб аташади. Ҳа, журналист бўлсанг, мана шу гапларни ёз!»

Мен амакимнинг адабиёт ҳақидаги ҳар қандай саволига жавоб бераман-у; бироқ мана бундай гапларига бирор нарса деёлмайман. Чунки бу гапларда сал бўлса ҳам ҳақиқат бор. Бу гал ҳам амакимнинг ўшанақа гапларини бошлаб қолишидан чўчиб, тезгина ҳовлига чиқдим.

Эски одатимга кўра ҳар кесаги, ҳар ғишти таниш ҳовлида тимирскиланиб, ўз хаёлимга, ҳисларимга ғарқ бўлиб юрибман; ҳар бурчакка бир боқиб, ундан ёшлигимни, шўхлигимни қидираман. Хув анави бурчакда тартиб билан тахлаб қўйилган таппиларни кўриб, офтобда куйиб, кўчада иштончанг тупроқ чангитиб юрганларим, занжи боласидек қоп-қора, иркит бўлиб олиб, ойм билан бирга таппи тепганларим кўз ўнгимдан бир-бир ўта бошлади... Ана, томорқадаги таниш бўғотлар, дадамларнинг «қўй» деганига ҳам қарамай, дўстим Аъзам билан шу бўғотлардан полапон қидирардик.

Бир куни қизиқ бўлувди. У пайтларда қишлоқдаги уйлар паст-паст бўларди. Ҳозир ҳам у уйлар жой-жойида турган бўлса-да, аммо усти очилиб, анча баланд қилиб бошқатдан ёпилган. Аъзам иккаламиз полапон қидириб мана шу уйнинг бўғотидаги уяга қўл тикмоқчи бўлдик. Уёқни қидирдик, буёқни қидирдик, ҳеч нарвон тополмадик. Қарасак, шундай деворнинг тагида бир эшак чивинлаб турган экан. Аъзам эшакни ушлаб турди, мен унинг устига чиқиб, уяга қўл тикдим. Қўлим муздек юмшоқ бир нарсага тегиб кетди. Таваккал қилиб ушлаб тортдим. Буни кўриб эшакнинг бошини ушлаганча менга қараб тиржайиб турган Аъзамнинг кўзлари олайиб кетди, тили гапга келмай қолди. Эшак бирдан юриб кетиб, мен ерга йиқилиб тушдим. Қўлимга ушлаган нарсам шалп этиб нарироққа бориб тушди. Илон! Девор тагидаги ковакка шув этиб кириб кетди...

Эҳ, болалик! Энди бўлса ҳеч нарса кўрмагандекмиз.

Дунёга келиб Аъзам иккаламизнинг кўрган-билганларимиз ҳам у даражада кўп эмас: қишлоқдаги ўн йиллик мактабни қирқ саккизинчи йили бирга битирдик. Сўнг Тошкентга бирга ўқишга бордик. Аъзам Қишлоқ хўжалик институтининг агрономлик, мен эсам Ўрта Осиё Давлат Университети филология факультетининг жур-

налистика бўлимига ўқишга кирдим. Ўқишни эллик учинчи йили тамомладик. У ўз колхозига кетиб, аввал агроном бўлиб ишлай бошлади. Кейин, мана уч йилдирки, раис бўлиб ишляпти. Мен бўлсам ҳамон журналистман. Қаранг, бирпасда катта кишилар бўлиб қолибмиз.

— Ҳой Муллавачча, буёққа келинг,— деди Манзура келинойим.— Бугун сизга ош қилиб берай десам, шаҳардан келганларга шилпилдоқ тансиқ, деб жон-қолимига қўймаптилар. Қайси бирини қилай, ўзингиз айта қолинг?

— Албатта шилпилдоқ яхши-да, аччиққина,— деди Пўлат амаким гапга аралашиб.

— Барака топкур, бирпас жим туринг,— деди у амакимга қараб. Кейин мендан сўради:— Қани айтинг, нима қилай, Муллавачча?

— Шуни талашяписизларми?— дедим кулиб. — Агар менинг айтганим бўлса, ҳозир ёрма гўжа, эрталаб ҳалим гўжа бўла қолсин.

Амаким билан келинойим ҳайрон бўлиб қолишди.

— Сал иситманг йўқми?— деди амаким.

— Ҳазил қиляптилар. Вой Муллаваччаси тушмагур-эй! Ҳеч ҳазилингизни қўймадингиз-қўймадингиз-да,— деди келинойим кулиб.

— Ҳазил қилаётганим йўқ,— дедим жиддий.— Ахир ёрма гўжа, ҳалим гўжа ичмаганимизга қанча йил бўлди! Майли, қилиб бермасанглар қилиб бермаёқ қўя қолинглар. Узим топиб ичаман,— дедим хафа бўлгандек бўлиб.

— Қаёқдан?

— Ҳозир подачи келади, ош ҳалолдан сўраб ичаман. Келинойим билан амаким қотиб-қотиб кулишди.

— Ҳе, у замонлар ўтиб кетган. Ке, қўй, ёрма гўжага бало борми?— деди амаким. Унинг сал ранжигани кўриниб турарди.— Нима, бизларни масхара қиляпсанми? Келин бола эшитмасин бу гапларни, уят бўлади!

— Ҳа, дўхтир келин эшитмасин... Вой қайнижоним-эй! Келсангиз нуқул уруш йилларидаги ҳангомаларни бошлаб келасиз-да. Акмал акангиз келган йиллар эсингиздами? Ёрма гўжа уруш йиллари чиқмаганмиди?

«Акмал ака келган йиллар!..»

Шу жумлани эшитдим-у, қалбимга бир нима санчилгандек бўлди. Хаёлим аллақаёқларга олиб учди.

— Майли, амакимнинг айтгани бўла қолсин,— дедим. Рухсиз жавобимдан улар мени хафа бўлди деб ўй-

лашибди шекилли, кечқурунга қази-қарга солиб, яхшилаб сергўшт хамир овқат қилишибди.

Кечқурун овқат еб ўтириб ҳам, чой ичиб ўтириб ҳам «Акмал ака келган йиллар...» хаёлимни чулғаб, тинчлик бермай қўйди.

Хаёлимни чалғитмоқчи бўлиб, амакимдан сўрадим:

— Бу, Аъзамга нима бўлди, ҳалигача дараги йўқ?

— Эрталаб районга тушиб кетган,— деди амаким.— Конференция бўлармишми, шунга ўхшаш бир йиғин бор кўринади.

— Эшмат акамлар-чи, у нега кирмайди?

— У ҳам Аъзам билан бирга-да. Бўлмаса шу чоқ-қача олдингга кирмай қолармиди? Кечаси келишса керак, эрталаб албатта киришади.

Эшикдан Машҳура бир талай бола билан кириб келди. У ўзини тўхтатолмай куларди.

— Эркиннингизнинг гапини эшитдингизми, Сарвар ака...— деди у.— Вой, ҳа-ҳа...

— Ҳа, нима деди?

— Эчкиларни кўрсатиб: «Бу мультфильм-а, мама, дейди... Ҳа-ҳа...

Мен ҳам кулиб юбордим.

Пўлат амаким эса кулмади.

— Нима десин бўлмаса,— деди у салмоқланиб.— Кўрганини айтади-да... Ташлаб кетинглар болани, сал уёқ-буёқни кўриб ўссин. Мама, папаммиш-а?

Шу билан гапимиз тугаб қолгандек бўлди.

Сал ўтмай яна беихтиёр Акмал ака ҳақида ўйлай бошладим. Манзура келинойимнинг ҳазиломуз гаплари ҳам, икки йиллаб келмаганим учун амакимнинг қилган учуриқлари ҳам, жиянларимнинг елкамга осилишларию кундалик дафтарларини кўрсатиб мақтанишлари ҳам татимай қолди.

Эрталаб туриб муздек ариқ сувида ювиндим. Эрталабки мусаффо ҳаво, қишлоқнинг таниш шов-шуви, подачининг чорловчи қичқириви, илк баҳорнинг гиёҳларни уйғотувчи енгил нафаси билан муаттар ҳиди ҳаммаёқни тутиб кетган эди. Қишлоқ мени ўзининг меҳрибон оғушига олди, мен ҳар галгидек яна унинг мафтунни бўлиб қолдим. Машҳура билан Эркин эса ҳамон ширин уйқуда ётишарди.

— Мансуржон,— деб қичқирди амаким бир маҳал.

Мансуржон амакимнинг кенжа ўғли. Ун тўрт-ўн беш ёшларда.

— Лаббай, дада!

— Тарғилингни подага қўшиб кел!

— Олағи-чи?

— Уни қўй, туғай деб турибди жонивор.

Мен эрталабки манзарани кўриш учун Мансур билан тарғил сигирни ҳайдашиб кетаётганимда амаким менга қараб кулди:

— Болалигинг тутиб кетди шекилли?

— Бир кўриб келай,— дедим.

Менга Лолахон ҳам эргашиди. У Аъзамжоннинг қизи, етти-саккиз ёшларда, жажжигина. Бу йил биринчи синфда ўқийди. Шундай қилиб, биз битта сигирни уч киши бўлиб ҳайдаб кўчага чиқдик.

Баҳор...

Майин шабада ғир-ғир эсади, сочларимни юлқилайди. Шаҳарда сал яланг юрсанг, бас, шамоллаб қоласан, деган ақида бор. Мен буни тамоман унутдим. Галстугимни бўшатиб, кўкрак тугмаларимни ечиб, тўйиб-тўйиб нафас ола бошладим. Негадир қичқиргим, кўкрагимни шамолга тутиб, ҳув анави тепаликлар оша чопгим келиб кетди...

Тепа устида таёғига суяниб подачи турибди. Болалар, хотин-халаж сигирларини ўша ёққа қараб ҳайдаб кетишяпти. Ерга гўё гулдор гилам тўшаб қўйилган дейсиз. Кўм-кўк майса шудринг қўнган майин барглари билан оёқларингни ялайди. Чучмомалар гуллаган, узоқ-узоқлардаги тўп-тўп қизил лолалар назарингни тортади. Ҳали қуёш чиқмаган, уфққа тикилсангиз ғалати ажойиботларни кўрасиз. Осмон этагида кумуш ҳовур ўйнайди. Узоқдаги боғлар ҳам, тоғлар ҳам, уйлар ҳам ана шу кумуш ҳовур билан чулғаниб, товланиб тургандек.

Ана, бир гала ўрдак «фру-фру» қилиб тепамиздан дарё томонга учиб ўтиб кетди. Менинг ов ҳақидаги ширин-ширин орзу-хаёлларим ҳам гўё шулар кетидан кетди...

Мен табиатга мафтун бўлиб, ўзимни унутаёзган эканман. Қарасам, сигирни подага қўшиб қайтиб келаятибмиз. Икки ёнимда икки укам — Мансуржон билан Лолахон.

Сой бўйига, эски ҳаммом олдига келганимда яна эсимга Акмал ака тушиб кетди. Тўхтадим. Укаларим менга қарашди.

— Мансуржон, Лолахон, бир лола териб келмайсизларми?— дедим.

— Терамиз,— дейишди улар.

— Бўпти, мен мана бу сой бўйидан тераман. Сизлар хув анави тепаликдан, хўпми? Ўзиям зап очилибди-да! Чопинглар...

Укаларим тепаликка қараб чопиб кетишди. Мен сой бўйида бир оз қаққайиб туриб, ҳаммом томон аста юра бошладим. Хаёлим яқин ўтган йилларни кезиб кетди...

Биринчи боб

Баҳор.

Худди уруш йилларининг ўзидек совуқ, изғиринли, рутубатли баҳор. Йўғон чўзилиб, ингичка узилай деб турган маҳал. Ҳамманинг қулоғи Совет Информбюросида...

Қишлоқда танқислик ва юпунлик. Одамларнинг руҳида, дилида, тилида уруш кўланкаси. Қишлоқнинг кўриниши қандайдир аянчли, ҳорғин. Шундай бўлса ҳам одамлар далага чиқишади, ишлашади, ватанимизнинг фашистлар устидан эртами-индинми яқинлашиб қолган ғалабасини интизорлик билан кутишади.

Мана, бир ҳафта бўлдики, осмонда қуюқ қора булут, ёмғир тўхтовсиз шариллаб қуйиб турибди. Баҳор ҳавоси қизиқ: бир қарасанг очилиб кетади, бир қарасанг жала қуяди. Эрталаб булутлар орасидан қуёш мўрлаганда ҳамма қувонган эди. Пешиндан сўнг бир соатлар чамаси муттасил шариллатиб ёмғир ёғиб ўтди-ю, булутлар юришиб қолди.

Ёмғир ёғса, Қарқаралининг еридек расво ер йўқ. Ҳаммаёқ чалп-чулп лой бўлиб кетади.

Бизлар мактабдан озод бўлиб чиққанимизда катта йўлдан Эшмат аканинг ҳўкиз араваси аранг келарди. Ёилдиракларига ботмон-ботмон лой ёпишиб қолган, бечора ҳўкизлар бўш араванинг ўзини зўрға тортиб келишар, жиққа терга ботганиданми ё ёмғирда қолганиданми, уларнинг ҳўл бўлиб жингалакланиб кетган ва терисига ёпишиб қолган юнглари орасидан енгилгина буғ кўтариларди. Биз болаларнинг дардимиз — аравага миниб олиш, жуда бўлмаса осилиш, бошқаси билан ишимиз йўқ. Лойгарчиликни писанд ҳам қилмаймиз. Аъзам иккаламиз йўлдаги кўлмак сувларни чалп-чулп

кечиб етиб келиб, энди аравага осилмоқчи бўлудик, Эшмат ака: «Йўқолинглар кўзимдан!»— деб бақириб, узун қамчисини бизларга қараб зарб билан силтади. Қамчиннинг тугилган учи ғиз этиб тепамиздан ўтиб кетди. Қизиқ, бундай қилмасди-ку у? Бугун негадир жаҳли чиққан, қовогидан қор ёғиб келарди.

Эшмат ака аскарликдан яқинда бир оёқ бўлиб, қўлтиқтаёқда келди. У аввал ҳам аравакаш эди. Келгандан кейин ҳам аравакаш бўлиб олди. Аравага ҳам қўлтиқтаёқда чиқади. У кечани кеча, кундузни кундуз демай ишлайдиган, хушфёъл, оқ кўнгил одам эди. Мана бир ой бўладики, аскарликдан кийиб келган шинелини устидан ечган эмасди. Бугун бўлса, негадир, ёмғир ёққанга қарамай, шинелини ечиб, аравадаги хашак устига ташлаб қўйибди, ўзи фуфайкада келяпти. Ҳойнаҳой бу ерда бир сир бўлса керак, деб ўйладим. Қўрқа-писа араванинг ёнига ўтдик. Ҳар кун кўрса ҳазиллашмай ўтмайдиган Эшмат акамиздан бугун ҳеч қандай сас-садо чиқмасди, фақат аҳён-аҳёнда шинелига қараб қўярди. Ҳўкизларини ҳам ҳар галгидек: «Чуҳ, ҳаром қотгур!» деб қистамасди. Нима гап ўзи?

Бир маҳал хашак устидаги шинель қимирлаб кетди! Ҳайрон қолдик. Сўрайлик десак, Эшмат аканинг авзойи бузуқ, қўрқамиз. Иккаламизнинг хаёлимизда фақат битта нарса: «Бу нима экан, а?!» Мен ҳайрон бўлиб Аъзамга қарайман, Аъзам ҳам ҳайрон бўлиб менга қарайди. Биз арава билан ёнма-ён келардик. Болалар эса орқаларига осиб олган жилдларини силкитиб, чалп-чулп кўлмак сув, лой кечиб, арава орқасидан эргаشارди.

Эшмат ака одатда шаҳардан келганда араваси билан тўғри колхоз саройига буриларди. Бу гал ундай қилмади, негадир тўғри колхоз идорасига қараб бурди аравасини. Арава тўғри идора олдига бориб тўхтади. Эшмат ака таёғини қўлтиғига қистириб, аравадан аста сакраб тушди-да, арава устида ёпиғлиқ турган шинелга бир қараб қўйиб, оқсоқланган кўйи идорага кириб кетди. Биз арава атрофида уймалашиб, шивирлашиб гаплашиб турдик. Идорадан Эшмат ака билан бирга Иззатулла ака ҳамда унинг ўғли Ҳасан кўзойнаклар чиқишди. Иззатулла ака деганимиз — бухгалтер. Раисимиз Султон бобо касал бўлиб, ўзини докторга қаратгани Чимкентга кетганди. Унинг ўрнига Иззатулла ака вақтинча раис бўлиб ишлаб турарди. Шунинг учун бўлса керак, ҳозирча колхозда унинг маслаҳатисиз бирор иш

бўлмасди. У новчадан келган, қора, қотма киши эди. Одамлар уни, сил бўлса керак, дейишарди. Ёнида турган киши нафас олганда ўпкасининг ғиж-ғижини бемалол эшитиб турарди. Дабдурустдан қараган кишига унинг ич-ичига ботиб кетган тимқора кўзлари билан қўчқор шохига ўхшаб икки чаккасига қайрилиб турган мўйлови кўринарди. Бошида қоракўл қулоқчини, устида қайрилма ёқа, иккита кўкрак чўнтак, иккита ён чўнтакли қора мовутдан тиктирилган кител-галифе шим, оёғида қора хром этик, калиш.

Ҳасан кўзойнак Иззатулла аканинг суюкли ўғли бўлиб, ўн етти-ўн саккиз ёшларни уриб қўйган бўлса ҳам, жуссаси кичик эди. Лекин шунга қарамай, эрка ва муғамбир бўлиб ўсганди. Айтишларига қараганда, Ҳасан укаси Ҳусан билан бирга туғилган эмиш-у, Ҳусан вафот этиб, Ҳасаннинг ўзи ёлғиз қолганмиш. Шунинг учун бўлса керак, Ҳасанвой нимжонгина йигитча бўлиб, оғирнинг усти, енгилнинг ости билан юрарди. Кўзойнак тақарди. Муштдеккина башарасига таққан кўзойнаги ҳам ўзига жуда ярашиб тушарди. У доим ўзини шўх тутиб илжайиб юраркан, унинг бу илжайишида макр билан ҳийла борлиги яққол кўриниб турарди. Қарқаралида қарийб ҳеч ким кўзойнак тақмагани учунми, уни ҳамма «Ҳасан кўзойнак» деб кетишганди.

Иззатулла ака гавдасига ярашмаган бир кибр билан аравага яқинлашди. Ёнида ўғли Ҳасан кўзойнак ҳам бор эди.

Бир маҳал Эшмат ака арава устига қийналиб чиқди-да, шинелини кўтариб:

— Туринг, меҳмон,— деди.

Аравадаги похол устида букчайиб, уст-боши юпун, озғин, чакаклари ич-ичига кириб кетган бир одам ётарди. У аста ўрнидан туриб ўтирди. «Қаёқларга келиб қолдим?» дегандек ҳайрон бўлиб ён-атрофга аланглаб қаради. Сўнг Иззатулла акага қараб, бош ирғаб сўрашди:

— Ассалому алайкум...

Унинг овозида қандайдир ҳасталик, ҳазинлик бор эди. Иззатулла ака сал тортиниб алик олди. Кейин аравадаги киши зўр машаққат билан ён чўнтагига қўл солди-да, ундан муқовалари титилиб кетган қалин бир дафтарини олиб, варақлай бошлади. Сўнг унинг ичидан қандайдир бир қоғозни олди-да, йўтала-йўтала уни Иззатулла акага чўзди. У қоғозни қўлининг учида чимдиб

ушлаганича кўз югуртириб чиқди-ю, индамай идорага кириб кетди. Ҳасан кўзойнак ҳам унинг кетидан эргашди. Орадан анча вақт ўтди. Бизлар худди шаҳардан қишлоққа цирк келиб қолгандек, ҳамон арава атрофида айланишиб, томоша қилиб турибмиз. Аравадаги киши ҳам кўзларини жавдиратиб, бизларга қарагани-қараган. Бошида яғири чиқиб кетган қулоқчин, устида жулдур фуфайка, оёғида эса ҳеч нима йўқ — латта-путта билан ўраб-чирмалган эди.

Ҳасан кўзойнак идорадан ҳовлиқиб чиқиб келди. У Эшмат акани четроққа тортиб:

— Ҳаммомга олиб бориб жойлаштирар экансиз,— деди шивирлаб.

— Ахир...

Ҳасан кўзойнак гапни қисқа қилди:

— Буйруқ шу!

— Нега ахир?— деди Эшмат ака яна бўғилиб.— Пир-кўрўрнинг ўзи юборди-ку... Инсоф ҳам керак-да.

— Дадам шундай деди. Қоғозида шундай ёзилган...

— Совуқ ҳаммомда ётсин дебми?

— Йўқ, қамоқдан келяпти деб.

— Нима бўпти!..

Эшмат ака норози бир аҳволда чўлтанг-чўлтанг оқсаб, араваси устига чиқиб олди-ю, жаҳл билан қамчисини ҳавода ўйнатиб бақирди:

— Чух, ҳаром қотгурлар! Чўх, қорасон теккурлар! Чух!..

Арава қишлоқнинг бир чеккасидаги эски, ташландиқ ҳаммом томонга қараб бурилди.

Эски ҳаммом деганимиз қишлоқнинг чеккароғида, сой бўйига тушган даҳлизли бир уй. Орқасида олов ёқадиган ўчоқлари, тўқитқалари бор. Уй ичида супачалар. Баланд супача устида катта қозон. Дераза ёнида бочка. Бу бочкага совуқ сув қуйилади. Бурчакдаги супа устига ёғочдан панжара қилиниб, панжаранинг тагига йирик-йирик тошлар терилган. Олов ёқилганда ҳалиги тошлар қизиб, кейин шу тошларга сув сепилса, жазиллаб буғ кўтарилади.

Бу — урушдан аввал қурилган ҳаммомлардан эди.

Одамларнинг гапига қараганда, бу ҳаммомни Иззатулла ака бошқарманинг маслаҳатисиз: «Сой бўйи, сувга яқин жой», деб қурдирган экан. Кейинчалик у одамларга узоқлик қилиб, уруш вақти бўлишига қарамай қишлоқ марказига яхшилаб, янги типда ҳаммом қуриш-

ган... Мана, икки-уч йилдирки, янги ҳаммом битиб, бу эски ҳаммомнинг ўчоғига олов ёқилмас экан. Шундай бўлса ҳам ҳалигача унинг нураб кетган деворларидан кир-чир ҳиди анқиб турарди. Баъзи ерларининг сувоқлари кўм-кўк бўлиб кўкариб, моғор босиб кетганди. Баъзан қиш кечалари адашган мол ўзига пана жой қидириб, шу ҳаммомга кириб ётарди. Подадаги тарғил буқа йўқолганда ҳам подачи Супабек ота уни ана шу ҳаммомдан топиб келгани эсимда.

Шаҳардан Эшмат ака олиб келган меҳмонни мана шу ҳаммомга жойлаштирдилар. Нега, нима учун шундай қилдилар? Бу гапга бизларнинг ақлимиз етмасди.

Бу бизларга жуда ғалати туюлди. Эртасига дарсга борганимда ҳам унинг аравага тўшалган похол устида ҳолсиз ўтиргани, ориқ гавдаси, ич-ичига ботиб кетган кўзлари, қоқсуяк чакаклари, сўлғин юзлари, тинмай ўҳў-ўҳў қилиб йўталишлари, болаларга қандайдир ғамгин, аммо меҳр билан боқишлари, увадаси чиқиб кетган уст-боши, латта-путтага ўраб-чандилган оёқлари сира-сира кўз олдимдан кетмади. Ҳойнаҳой Аъзам ҳам шунини ўйлаб ўтирган бўлса керак. Чунки у кунини билан бидиллаб, оғзи-оғзига тегмай гапириб юрарди. Бугун эса негадир кам гап бўлиб қолди. Хуллас, беш соатлик дарс миямизга кирмади. Аъзам иккаламиз жилдларимизни елкаларимизга осиб, секин мактабдан чиқиб кетдик. Иккаламиздан ҳам сас-садо чиқмасди. Аммо ҳаво бугун кечагидан сал тузук эди. Осмон тўла булут, қуёш аҳён-аҳёнда булутлар орасидан мўралаб, танани жунжиктирувчи изғирин эсиб турарди. Бизлар жим келардик. Олдимизда бир тўп қуйи синф ўқувчилари қий-чув қилиб, бир-бирларини қувлаб боришарди.

— Эшмат акамлар анави кишини кеча худди шу маҳалда олиб келган эди-я?— дедим мен Аъзамга.

— Ҳа.

Болалар ҳаммомга қараб бурилишди. Бу менга ҳам қизиқ туюлиб кетди.

— Юр, бориб кўрамиз. Нима қилиб ўтирган экан?

— Юр.

Бизлар ҳам болаларнинг кетидан ҳаммомга қараб кетдик. Борсак, ҳалиги шаҳардан чиққан одам ҳаммомнинг кунгай томонида, икки дераза ўртасидаги нураб кетган деворга орқасини суяб, тиззаларини қучоқлаганича, бошини қуйи солиб ўтирарди. Бизлардан аввал борган болалар эса берироқда унга қараб туришарди.

— Ухлаб қолибди,— деди бир бола.

— Йўқ, ўйланиб ўтирибди,— деди иккинчиси.

Болалардан бири унга қараб кесак отди. Кесак пақ этиб деворга бориб тегди-ю, ҳалиги одам секин бошини кўтарди. Аъзамнинг жон-пони чиқиб кетди. У икки ҳатлаб бориб, ҳалиги болани тутиб олди-да, чаккасига бир тарсаки туширди. Бола бақириб йиғлаганча қочиб қолди. Бошқа болалар ҳам секин-аста орқага тисарилиб, тарқаб кетишди. Фақат Аъзам иккиламиз қолдик. Ҳалиги одамга тикилиб турибмиз. У ҳам бизлардан кўзини олмасди. Биз унинг олдига боришимизни ҳам, бормаслигимизни ҳам билмасдик. Борайлик десак, «қамалган» деган нарса гўё бир юқумли касал-у, яқинлашсак юқиб қоладигандек кўринади. Бормайлик десак, у бизлардан кўзларини олмасди: кўзларида қандайдир меҳр, нимагадир умид ўти порларди. Кўриниши юпун, жулдур бўлгани билан, қарашлари илиқ, аянчли эди.

— Қани, болаларим, берироқ келинлар-чи,— деди у ниҳоят бизларга.

Бизлар ҳамон турган жойимизда қотиб турардик.

— Нима, қўрқаяпсизларми?— деди у яна.

— Йўқ,— деди Аъзам.

— Бўлмаса нега келмай турибсизлар?

Бизлар бир-бир босиб, унинг олдига бордик. У бизларга бошдан-оёқ қараб чиқди ва негадир қаттиқ хўрсиниб қўйди.

— Мактабдан келяпсизларми?— деб сўради кейин.

— Ҳа,— дедим.

— Баракалла, болаларим. Нечанчи синфда ўқийсизлар?

— Еттинчида.

— Сизнинг исмингиз нима?— деб сўради у мenden.

— Сарвар, — дедим мен.

— Яхши, сизники-чи, ўғлим?

— Уники Аъзам,— деб жавоб бердим.

— Иккаларингиз ҳам яхши болалар экансизлар,— деди у.

— Сизнинг отингиз-чи, амаки,— деб сўрадим мен.

— Менинг исмим Акмал,— деди у.— Қани, Сарвархон ўғлим, жилдингизда қандай китобларингиз бор? Бир кўрсатмайсизми?

Мен дарров бўйнимдан жилдимни чиқариб, ерга қўйдим-да, тугмасини ечиб, китобларимни бир-бир олиб, унга бера бошладим. У китобларни шундай чанқоқлик

билан олиб кўрардики, унинг бу ҳаракати худди бир ой оч қолиб, сўнг қўлига нон теккан одамни эслатарди. Бизлар ҳайрон бўлиб қараб турардик. У китобларни кўриб бўлиб, охирида еттинчи синфнинг «Адабиёт хрестоматияси»ни олиб, аввал уни бурнининг тагига олиб бориб, тўйиб-тўйиб ҳидлади-да, кейин ёш болалардек бағрига босиб, кўзларини чирт юмди. Унинг юмуқ кўзларидан юзларига икки томчи ёш думалаб тушди. У энди бизларни унутган бўлиб, ўзича нималарнидир пичирлар эди. Ниҳоят, бир маҳал бошини кўтариб, кўзларини очди ва кўзи қиймас ҳақ китобни менга қайтариб берди. Сўнг чўнтагидан кир бўлиб кетган дастрўмолини олиб, юз-кўзларини артди.

Мен охири сўрадим:

— Нима бўлди сизга, амаки.

— Ҳеч нарса бўлгани йўқ, Сарвархон ўғлим, ҳеч нарса...— деди у. Мадорсиз одам овоз чиқариб йиғлаёлмас экан. Унинг йиғиси бориб-бориб ҳиқичоққа айланди. Уни нуқул ҳиқичоқ тутар, бир нима дегиси келарди-ю, айтолмасди. Гўё юрак-юрагининг тубида қандайдир дард, ўкинч бор-у, булар учаласи бирданига ташқарига чиққиси келар, лекин чиқа олмай, ҳиқичоққа айланиб кетар эди. У тутилиб-тутилиб зўрға сўзларди:— Ўзим, шундай... бир нима эсимга тушиб кетди.

Иккинчи боб

Дадам фронтда эди. Уйда ойим, мен, укам, синглим қолгандик. Тирикчилик ҳозирча ойимнинг зиммасида эди. У кечаю кундуз тинмай ишларди. Кундузлари кўпчилик қатори елкасида кетмон, далага чиқарди, марза оларди, ер текисларди, ўғит сочарди. Кечқурунлари уйга қайтиб келиб, бизларга қарарди, рўзгор ишлари билан овора бўларди: уй супурарди, сигир соғарди, сутни қўшникига тегушикка олиб чиқарди. Бунинг устига, мабодо бир оз дон-дун топилиб қолгудек бўлса, уни қўл тегирмонда янчиб, бизларга овқат қилиб беришлари керак эди. Қишлоқда сув тегирмони ҳам бор-у, бироқ одамларда унга олиб боришга арзийдиган ғалла йўқ эди. Бир кило-ярим кило буғдой топилгудек бўлса, қўл тегирмондаёқ янчиб олишарди. Хусусан ҳозир, кўклам пайтида қишлоқда озиқ-овқат жуда танқис бўлгани учун колхоз ҳар кунни далада — иш бошида катта қозон

қуриб, бир маҳал иссиқ овқат қилиб берарди. Баъзи бировлар овқат учун ўзлари билан бирга болаларини ҳам далага эргаштириб чиқишарди. Бироқ бу билан нафс ором олиши қийин эди. Ойим бизларни далага олиб чиқмасди, нега деганингизда, бизлар қишлоқдаги энг тўқ оилалардан ҳисобланардик. Чунки донимиз бўлма-са ҳам иккита сигиримиз бор эди. Қатиқ-сутга мўл-кўл эдик. Баъзи-баъзида укам билан синглим нон қўмсаб йиғи кўтаришарди. Ҳатто мен ҳам оилада «эси кириб, катта бола» аталиб қолган бўлсам-да, гоҳо укаларимга кўрсатмай кўзёши қилиб олардим. Мабодо бирортаси кўриб қолгудек бўлса, «дадамни соғинганим учун» йиғлаётган бўлардим. Ана шундан кейин дадам эсимга тушиб, ёлғондакам йиғим ростакам йиғига айланиб кетарди...

Мана бугун ҳам мен ҳаргалгидек ойим ишдан келгунларича сомонхонада сигирларга овқат тайёрладим; жодида майда қилиб икки боғ пичан қирқиб, сомонга аралаштирдим-да, оғилхонага олиб чиқиб, охурларга солдим. Сигирларнинг тагини ҳаскаш билан тозалаб, ялтиратиб супуриб қўйдим. Ойим ҳар нарсанинг озода бўлишини яхши кўрарди. Ундан ташқари, айниқса бугун жуда ишчан бўлиб кетганимнинг бошқа бир сабаби ҳам бор эди: ойим даладан қайтиб келиб, албатта бу ишларимни кўриб, баҳри-дили очилиб кетади. Ойимнинг ана шу баҳри-дили очилиб турган пайтларидан фойдаланиб, ундан бир косами-ярим косами қатиқ, икки-уч дона қурут сўрайман. Ойим албатта беради. Мен уларни олиб эски ҳаммомга чопаман.

Бечора совуқдан тиззасини қучоқлаб ўтиргандир...

Ҳамма ишларни саранжом қилиб, укаларимни боғчадан олиб келдим. Боғча деганим — Унсин бувининг уйи. У ерда йигирма-йигирма беш чоғли бола тўпланишарди. Укаларимни сандалнинг четига ўтқазиб, дарс тайёрлаб ўтирган эдим, ойим ишдан қайтиб келди. Кеч бўлиб, уй ичи анча қоронғи бўлиб қолган экан, ойим келиши билан худди уйга нур оқиб киргандек бўлди. Бирпасда кўнгилларимиз ҳам ёришиб кетди, чулдирашиб қолдик. Ойим чироқни ёқди.

— Сарвархон болам, кеч бўлиб қолди, сигирларингга қара,— деди ойим.— Пода ҳам келиб қолгандир.

Ойимнинг гапини икки қилмай, подани кутгани чиқиб кетдим. Қишлоқда ҳар куни такрорланадиган одат бу. Эрталаб сигирларни соғиб, подачининг олдига солиб бе-

рамиз, кечқурун подадан қайтгач, соғиб молхонага киритиб боғлаймиз. Олдига топган-тутган ем-хашагимизни ташлаб боқамиз.

Сигирлар келди. Ойим уларни соғди, сутини қўшни-никига олиб чиқиб, тегушикка берди. Ойим майда-чуйда ишларини қилиб бўлиб, сандалга ўтирди. Мен унинг авзойини пойлардим. Кўриб турибманки, ойим қилган ишларимдан хурсанд эди. Бунни жойлашиб ўтириб олгач айтди:

— Бугунги ишларингдан хурсандман, болам, молларингга қарабсан, уйларни ярақлатиб супуриб қўйибсан. Ойисининг оғирини енгил қилган азаматгинамдан ўргилай... ўқишларинг қалай, болам?

— Яхши,— дедим.

Онанинг кўнгли болада, боланинг кўнгли далада, деб шуни айтар эканлар-да. Мен дарров гапни бошқа ёққа бурдим:

— Боя мактабдан қайтиб келаётиб, Аъзам иккаламиз Акмал акамнинг олдига бордик.

Ойим ҳайрон бўлиб сўрадилар:

— Акмал аканг ким?!

— Кеча Эшмат ака аравада олиб келган Акмал ака бор-ку... Ушанинг олдига.

— У кишининг отлари Акмал эканми? Қаёқдан билдинглар?

— Узлари айтдилар. Қитоб сўровдилар, берсак, бағирларига босиб, йиғладилар...

— Йиғладилар?!

— Ҳа, йиғладилар. Бизлар, амаки сизга нима бўлди, десак, шундай ўзим, эсимга бир нима тушиб кетди, дедилар.

— Шўрлиг-эй, эсига бола-чақаси тушиб кетгандир-да,— дедилар ойим ачиниб.— Иззатулла ака ҳам худо урган одам. Бўлмаса касалманд бечорани совуқ ҳаммомга жойлаштирадими?! Ейдиган нарсаси ҳам йўқдир ҳали?

— Йўқ.

— Озгина қатиқ берсам, олиб бориб берасанми?

— Олиб бориб бераман.

Ойим хурмачада ивиб турган қатиқдан сопол косага тўлдириб қуйди.

— Бир-иккита қурут ҳам беринг.

Бир-иккита эмас, беш-олтита қурут бердилар. Мен

орқамга бурилиб чиқиб кетаётганимда, бирдан чақириб қолдилар:

— Ҳой болам, буёққа қара!

Мен, ойим айниб қолдилар шекилли, деб қўрққан эдим, йўқ, қўлимдан косани олиб, устига оқ дока ёпиб, қайтадан қўлимга бердилар.

— Ма, ушла, кечаси сут-қатиқнинг юзини очиқ олиб юрмайди, болам. Юлдуз кўрса, ёмон бўлади.

Қўлимда коса, чўнтагимда қурут, жадал ҳаммомга қараб кетдим. Кетиб боряпман, кетиб боряпман, бутун диққатим косада. Ярим йўлга етганимда, рўпарамда бир қора шарпа кўринди. Бундай қарасам, Таташ жинни! Эси сал кирди-чиқдироқ эди. Ўзи ҳам нуқул елиб-югуриб юрарди. Юрганда ҳам тинч юрмасди: ўзига маълум, лекин бошқаларга номаълум бўлган аллақандай бир ашулани хиргойи қилиб ғинғиллаб айтиб юрарди. Унинг ётадиган тайинлик жойи ҳам йўқ эди: истаган жойида ётиб кетаверарди. Уст-боши жулдур, юпун. Ўзи йигирма бешларга кириб қолган. Бировга зарари тегмасди.

У елиб келаётиб, менга урилиб кетаёзди.

— Ҳо-о-о, ким бу, ким бу?— деди у менинг устимга тўниб. Овози бурнидан чиқди чамамда.

— Мен, Сарварман,— дедим шошиб.

— Ҳо-о-о, қўлингдаги нима?

— Қатиқ.

— Ҳо-о-о, қани,— деб у қўлимдан косани олиб, юзини очди-да, қатиқни шимира бошлади. Жон-поним чиқиб кетди. Косага ёпишдим.

— Бу сенга эмас, бер буёққа!

— Ҳо-о-о, кимга бўлмасам? Айт, кимга?

— Акмал акага, ҳаммомда ётган кишига...

— А? У киши ёмон, ёмон, ҳо-о-о...— деди-да, қўлимга косани қайтиб берди.— Ҳо-о-о, уйимни тортиб олди... Энди менга ҳеч ким қатиқ бермайди, қатиғимни ҳам тортиб олади... Ёмон, ёмон...

Таташ жинни ғинғилиб йиғлаганча, елиб кетди. Мен туриб қолдим. Унга раҳмим келди. Лекин... бу-ку жинни! Энди ҳар куни мана шу жинни ётадиган жойда ётган Акмал ака-чи? Ахир унинг ақл-ҳуши бутун-ку? Шундай экан, нима учун у шундай ташландиқ, совуқ жойда ётиши керак? Нима учун?

Мен бу саволларга жавоб тополмай, туриб қолган ўрнимдан жилдим. Косага қарасам, икки энлик кама-

йиб қолибди. Ростини айтсам, Акмал ака «бу бола қатиқни ичиб қўйибди» деб айтадиган бўлди, деган андишага бориб, кетимга қайтмоқчи ҳам бўлдим. Бироқ яна қандайдир бошқа бир куч мени «боравер!» деб ундагандек бўлди. Сал ўтмай ҳаммомга етиб бордим ва қопқоронғи ҳаммомнинг ичига мўралаб қичқирдим:

— Акмал ака!

Ичкаридан ҳолсизгина:

— Лаббай. Ким у?— деган товуш эшитилди.

— Мен, Сарварман.

— Сарвар? Сарвархонмисиз? Келинг ўғлим.

Акмал аканинг қаерда эканини похолнинг шитирлашидан чамалаб олдига бордим.

— Мана, сизга қатиқ олиб келдим.

— Ў, овора бўпсиз, ўғлим, раҳмат,— деди у миннатдорчилик билдириб.— Чироғимиз ҳам йўқ. Ҳай майли, бўпқолар. Қани?

— Мана... Мана, қурут ҳам...

— Раҳмат, ўғлим, раҳмат!

Акмал ака қоронғида қатиқни шимириб ичди, қурутни эса тўрвасига солиб қўйди.

— Ҳали биттаси келиб, бир оз ғалва қилди, Сарвархон. Нима деганини ҳам тушунмадим. Сиз кўрмадингизми уни, ким ўзи?

— Йўқ, кўрмадим.

— Ўзи сал ғалатиноқ одамга ўхшайдими?

— Билмадим.

— Сарвархон!— деди бир маҳал Акмал ака яна менга.— Уйлариноғизда ким бор?

— Ойим, мен, синглим, укам. Бошқа ҳеч ким... Дадам армияда. Нима эди?

— Ҳеч нима,— деди у бир оз ўйланиб. Кейин кулди. Ўзининг ҳам қишлоғимизга келиб кулгани шу бўлса керак. Қоронғи бўлгани учун мен унинг башарасини яхши кўролмадим. «Ҳар қалай эти қочган одамнинг башараси кулганда унча гўзал бўлиб кетмаса керак», деб турибман ичимда.— Қизиқ! Менга идорадан ярим килоча дон бериб юборишибди. Буни нима қилишимга ҳайронман: қозоним бўлмаса, товоғим бўлмаса... Шунинг ойнаси менга бирор нарса қилиб берармикинлар?

— Қилиб беради, амаки, ойим йўқ демайди. Қўл тегишимиз ҳам бор,— дедим қувониб.

— Агар, ортиқча хизмат бўлмаса...

— Йўқ, бераверинг...

Акмал ака сопол косадаги қолган қатиқни ҳам ичиб, тўрвасидаги буғдойни шилдиратиб бўшаган косага ағдарди.

Мен косани қўлимда эҳтиёт тутиб, Акмал ака билан хайрлашдим.

Учинчи боб

Уйга етиб келсам, сандал атрофида Пўлат амаким билан Эшмат акамлар ўтиришган экан. Ойим самовар қўйиш билан овора эди. Уйимизда битта рух самоваримиз бор эди. Ойим уни аҳён-аҳёнда, фақат ҳурматли меҳмонлар келгандагина қўймаса, бошқа пайтларда доим токчада турарди. Узимиз чойни кўпинча қора қумғонда қайнатиб ичардик. Пўлат амаким билан Эшмат акамлар қишлоқда бизларга энг яқин кишилар эди. Улар доим бизнинг ҳол-аҳволимиздан хабар олиб туришарди.

Эшмат акамнинг фойдаси кўп тегарди бизларга: ойим кув пишиб, ёғ, сузма қилиб, Эшмат акамдан шаҳарга бериб юборарди. Шаҳарда бобом уларни пуллаб, ўрнига бизларга дон-дун, чой-қанд ва бошқа керакли нарсаларни харж қилиб жўнатарди. Мана, бугун ҳам Эшмат акам бобомдан у-бу нарса олиб келган кўринади.

Айтганим келди: мен Эшмат акам билан саломлашар эканман, ойим сандал устига дастурхон ёза бошлади. Пўлат амакимни бугун мактабда кўрган бўлсам ҳам яна салом бериб кўришдим.

Пўлат амаким, назаримда, сал нохушроқ кўринарди. Саломимга пичирлабгина алик олди-да:

— Акмал аканинг олдидан келяпсанми?— деб сўради.

— Ҳа.

— Шундоқ дегин...— деди амаким даҳанини ушлаб. Нимадандир шубҳа қилаётгани билиниб турарди. «Булар Акмал акам ҳақида гаплашиб ўтиришганда келиб қолдим шекилли», деб ўйладим ўзимча.

— Қўлингдаги нима?

— Қоса.

— Йўқ, ичидагисини айтяпман?

— Буғдой.

— Буғдой?!— деди Эшмат акам таажжубланиб.

— Қаёқдан олдинг?— деб сўради ойим ҳам ҳайрон бўлиб.

— Акмал акам берди. Идорадан бериб юборишибди.

— Вой шўрлиг-эй,— деди ойим ачиниб.

— Лаънатилар!— деди Эшмат акам.

Шу гапдан кейин Пўлат амаким ҳам, Эшмат акам ҳам анчагача нидамай ўтиришди. Мен қўлимдаги сопол косани токчага қўйиб, уйнинг бир чеккасида ўйнаб ўтирган укаларимнинг олдига бордим. Пўлат амаким билан Эшмат акам самовар қайнагунча нималарнидир куйиб-пишиб гаплашиб ўтиришди. Мен уларнинг гапларига қулоқ солмадим. Ойим, ёш болалар катталарнинг гапига қулоқ солса ёмон бўлади, деганлар.

Бир маҳал дастурхонга уч-тўрт чақмоқ қанд билан бир буханка нон олиб келиб қўйди ойим. Дум-думалоқ бўлка нон! Нон турганда на қанд, на сариеф кўринарди бизларнинг кўзимизга! Нон! Кўзларимиз тешиб боряпти дастурхонни. Бироқ бизлар унга яқинлаша олмаймиз. Яқинлашсак, одобсиз бола бўлиб қоламиз. Ана, буғи бурқираб рух самовар ҳам келди сандал ёнига.

— Қани, Сарвархон, укаларинг билан буёққа келинглар,— деб қолди амаким.— Қани, келинглар.

Укаларим айттирмасданоқ чопиб боришди. Мен тагин одобсиз бола бўлиб қолмай деб, милт-милт қилиб ойимга қарадим.

— Сенга нима бўлди? Эшитмайдиган бўлиб қолганмисан, Сарвар,— деди ойим менга, пиёлаларни артаётиб.— Амакинг чақиряпти.

Қаторга келиб ўтирдим.

Эшмат ака бўлка нонни кеса бошлади. Одам қанча билдирмай деса ҳам, бари бир билдириб қўяр экан. Шунча ўзимни тутсам ҳам бўлмади: Эшмат акам нон тўғраётганда беихтиёр қулт этказиб тупугимни ютиб қўйдим. Назаримда, ҳамма эшитгандек бўлди. Нон сал хомроқ пиширилган бўлиб, ҳиди худди бўзаникидек анқиб турарди! Уртаси пичоқда кесилмай, уваланиб кетди. Укаларим бўлса сабрсизлик қилиб гардишини талаша бошлашди.

Пўлат амакимнинг икки кўзи дастурхонда бўлгани билан хаёллари бошқа ёқда экан:

— Чакки бўпти,— деди пешонасини тириштириб.

— Нима чакки бўпти?— деб сўради Эшмат акам.

— Ҳалиги одамни совуқ жойга жойлаштирганини айтяпман-да.

— Албатта...— деди Эшмат акам ҳам пичоққа ёпишиб қолган увоқларни тозалаётиб.

— Шу дейман,— деди яна Эшмат акам бир оз су-

кутдан сўнг,— Акмал акани бошқа бир иссиқроқ уйга жойлаштирадик, Иззатулла ака бир нима демасмикан-а?

— Дейишга-ку, дейди-я,— деди Пўлат амаким кўзларини бир нуқтага тикиб.— Бироқ шундай уй топи-лармикин? Мана сиз ўзингизникини олинг, жўжабирдек жонсиз. Меникига ҳам бўлмайди. Уйим битта. Бунинг устига...

— Нима бунинг устига?

— Қамоқдан келяпти дейишяпти...

— Серовна! Инсон боласи-ку!

— Қайдам... Оқсоқол келсинчи, ҳарҳолда уни бу аҳволда қўйиб бўлмайди.

Оқсоқол деб раисни айтаётган эди амаким.

Шу гапдан сўнг улар яна жим бўлиб қолишди. Ойим буғини бурқиратиб чой қуя бошлади. Самовар қандайдир ҳазин куйни чалаётган камончидек тинмай шигиллар, уй ичини пистакўмир ҳиди тутиб кетганди, ўтирганлар оғир сукутда чилп-чилп қилиб нон чайнаб, иссиқ чой ҳўплардилар.

— Афтидан, ўқимишли киши кўринади... Кеча Аъзам иккаланг анча гаплашибсанларми, Сарвар,— дедилар бир маҳал Пўлат амаким.

— Ҳа, бордик. Нуқул китобларимизни кўриб, бағрига босди...

Бўлган гапларни оқизмай-томизмай айтиб бердим. Пўлат амаким билан Эшмат акамлар иккаласи бир-бирига маъноли қарашиб, негадир бошларини чайқашди.

Ойим индамай ўтирарди. Кўриб турибманки, ойим мусофир кишининг аҳволига жуда ачиняпти. Бироқ на-чора, қўлидан ҳеч нарса келмайди. Дадам бўлганда бошқа гап эди.

— Қайси кун аравада келяпмиз-у,— деди Эшмат акам совиб қолган чойини ҳўплаб,— кўзи далада бечоранинг. Худди ёш болага ўхшайди.

— Гаплашдингларми?— сўради Пўлат амаким.

— Гаплашдик.

— Нималар ҳақида?

— Нималар ҳақида бўларди. Узи муаллим кўринади чамамда. «Мактаб борми қишлоқда? Қанча бола ўқийди?»— деб сўради. Мактаб борликка бор-у, бироқ унда қанча бола ўқишини мен қасқдан билмай, айтолмадим...

Пўлат амаким мийиғида кулиб қўйди.

— Қўлида қалин дафтари бор... Бир нималар ёзгиси келди шеклилли, арава силкитиб ёздирмади,— дедилар

Эшмат акам давом этиб.— Қарсақли сойидан ўтганимизда бир гала ўрдак учиб келиб сувга тушди: «Ажойиб!», «Ажойиб!»— дейди қувониб.

— Балким ёзувчидир?— деди Пўлат амаким жонланиб.

— Билмадим.

— Кейин гаплаша олмадик. Қорачиқдан ўтганимизда орқамиздан Иззатулла ака келиб қолди. Қора йўрғасининг думи тугилган, салом йўқ, алик йўқ, шув этиб ўтди-кетди! «Бу ким?»— деб сўради Акмал ака. «Бухгалтеримиз», дедим. «Димоғи баландроқ эканми?»— деди у яна пичанга ёнбошлаб. Индамадим. Шу-шу у ҳам ўйга чўмди. Сал ўтмай ёмғир севалаб қолди. Шинелимни ечиб, устига ёпдим. Ўзи ҳам сал касалмандроқ экан...

Шу гапдан кейин уларнинг суҳбати узилиб, анча маҳалгача индамай ўтиришди. Сукутни ойим бузди:

— Сарвархоннинг бобоси бошқа ҳеч нима демадиларми, Эшмат ака?

— Йўқ, ҳеч нарса демади. Фақат, невараларимни соғиндим, бир кўриб келай десам, тирикчиликдан қўлим тегмайди, дейди. Бундай олиб қараганда, қишлоқнинг аҳволи ёмон деймиз-у, шаҳарники ҳам мақтайдиган даражада эмас экан. Тонг-саҳардан туриб, заборнийга нон олиш учун совуқда ўчиритга туришар экан. Заборний йўқларга ундан ҳам қийин. Бозорда бир буханка нон юз йигирма сўм-а!

— Ҳа, бу уруш тугамай барака бўлмайди,— деди Пўлат амаким.

Гап мавзуи бошқа ёққа бурилиб кетди. Эшмат акам билан Пўлат амаким анча вақтгача уруш ҳақида, қишлоқ одамларининг аҳволи, фронтга кетган бир-иккита йигитлардан анчадан бери хат келмаётганлиги тўғрисида гаплашиб ўтиришиб, ўринларидан тура бошлашди.

— Эшмат ака, эртага шаҳарга тушмайсизми?— деб сўради ойим.

— Йўқ. Мабодо шаҳарга бериб юборадиган нарсанг бўлса, тайёрлаб қўявер, бирсиқун тушаман,— деди Эшмат акам.

— Йўқ, бошқа нарса эди.

Эшмат ака эшик орасига тикка қўйиб қўйган қўлтиқ-таёғигача дик-дик сакраб борди-да, уни қўлтиғига олиб, Пўлат амаким билан чиқиб кетди.

Ойим укаларимга жой солиб ётқизди-да:

— Қани, Сарвархон болам, буёққа юр-чи,— деди ва

мени эргаштириб даҳлизга чиқди.— Менга қараганда енгилроқсан, болохонага чиқ!

— Нима қиламан?!— деб ҳайрон бўлиб сўрадим ойимдан. Бир чеккаси қўрқиб ҳам турибман. Болохона ичи жуда қоронғи. Кераксиз нарсалар кўп. Майда ҳашаротлар, ўргимчаклар уя қуриб ташлаганди.

— Бир қоп бор. Менга олиб берасан,— деди-да, ойим мени кўтариб, болохонага чиқариб юборди. Мен қоронғида ҳеч нарсани кўролмасдим. Бўш бидон, эски бешик, синиқ тувак ва шунга ўхшаган нарсаларга қоқилиб, тарақ-туруқ қилиб юрибман.

— Унг томонда, бурчакка тикка қилиб қўйибман. Топдингми?

Бир маҳал қўлим қопга тегди.

— Топдим!

— Торт буёққа!

— Бу нима, ойи?

— Чор.

— Чор?!

— Олавер буёққа...

Қопга ярим қилиб чор тикилган эди. Чамамда, йигирма беш-ўттиз килоча бор. Зўрға кўтариб, ойимга узатдим-да, ўзим сакраб тушдим. Ойим битта буғдой бошоқни уқалаб, ёруққа тутиб кўрди.

— Тиллага ўхшайди. Ўзимиз эккан баҳорги буғдой. Кўтарилган хирмон ўрнидан шипириб олиб келгандим, ёмон кунимизга яраб қолар деб.

Менга буёғи дарров аён бўлди. Энди ойим шўрлик кечаси билан тинмайди!

Айтганимдек бўлди. Ойим кечаси билан ухламади: чорини келида туйиб, кепчикда елпиб оқлаб чиқди.

Уйқум келиб қолди, эснай бошладим. Ойим ҳам чарчади. Терлаб кетди.

— Бўлди, ойи, энди ётинг,— дедим ойимга.— Қолганини эртага қиларсиз, дамингизни олинг.

— Эртага ишга боришим керак, болам.— Ойим пешонасидаги маржондек тизилиб турган терни қўли билан сидириб ташлаб, супра ёза бошлади.— Ҳозир озроқ ёрма қилиб қўямиз. Эртага ишдан эртароқ қайтиб келиб, овқат қиламан. Акмал акангни меҳмон қилмасак бўлмайди, болам.

Қувониб кетдим. Боя шунинг учун Эшмат акамларга: «Эртага уйда бўласизми?» деяётган эканлар-да, деб ўйладим.

Ойим супра устига тегирмон тошини қўйди. Уқлоғининг бир учини ушлаб турдим. Иккинчи учини ойим тегирмон тошининг чуқурчасига тиқиб айлантира бошлади.

Тўртинчи боб

Мактабдан озод бўлиб болаларга ҳам қарамай, тўғри эски ҳаммомга қараб кетяпман. Кечаси ойим қўл тегирмон тортаётиб: «Эртага кечқурун Акмал акангни айтиб кел, бир оз ўтириб, овқатланиб кетсин. Эшмат аканг билан Пўлат амакинг билишади, кеча гаплашганмиз», деганди. Мен бўлсам кечқурун эмас, ҳозир кетяпман.

Кун анча иссиқ. Осмонда ҳечам булут кўринмасди. Ердан енгил буғ кўтариларди. У ер-бу ердан қушларнинг вижир-вижир сайрагани қулоққа чалиниб қоларди. Баъзи кунгай жойларда, ариқ бўйларида кўк ўтлар чиқиб қолганди. Шуларни кўриб табиатга ҳайрон қоласан киши. Акмал аканинг қишлоққа келганига уч кун бўлди. У келган куни роса жала қуйган эди. Кеча бўлса танани жунжиктирадиган изғирин бўлди. Бугун эса — ҳақиқий баҳор. «Савур бўлмай тавур бўлмас», дерди Супабек отам кўклам кунлари ҳақида сўз бўла қолгундек бўлса. Ҳозир апрелнинг бошлари. Савур қайси ойда киради? Қачон кунлар тавур бўлади? Билмайман. Балки савур киргандир. Чунки бугун кун жуда яхши-ку!.. Мана шулар ҳақида ўйлаб кетаётиб, эски ҳаммомга яқинлашиб қолганимни ҳам сезмабман. Энди ҳаммом томонга бурилмоқчи бўлиб турган эдим, кимдир биров: «Сарвархон!» деб қичқиргандек бўлди. Зўрға эшитдим. Эшитдим-у, атрофга аланглаб қарай бошладим. Юз метрча наридаги бир тепачанинг қўкатлар чиқиб қолган кунгай томонида Акмал ака ўтирарди. Қўлида таёқча, таёқчасини ҳавода ўйнатиб мени олдига чақиряпти. Уша томонга бурийдим. Борсам, Акмал аканинг кайфияти тузук, ориқ юзларида мамнунлик, табассум излари сезиларди.

— Келинг, Сарвархон.

— Ассалому алайкум.

— Вааллайкум ассалом, катта йигит бўлинг,— деди у киши. Увадаси чиқиб кетган фуфайкасининг ёқасини

очиб, кўксини офтобга тоблаб ўтирган экан. Кун иссиқ бўлса ҳам бошидан қулоқчинини олмапти. Икки чакка-сидан чиқиб турган беҳол-бемажол сочларини кўриб, кал бўлса керак деб ўйладим. У қўлидаги таёқчаси билан ер чўқилаб ўтираркан, офтобга бир кўзини қисиб қараб, гапида давом этди:— Мана, баҳорга ҳам эсон-омон етиб олдим. Худди уйимга, бола-чақаларим олди-га етиб олгандек хурсанд бўлиб ўтирибман.

— Ўғлингиз ҳам борми?

— Сиз тенги ўғлим, ундан икки ёш кичик қизим бор...

— Оти нима ўғлингизни?— деб сўрадим.

— Фарҳод!— деди у киши юрак-юрагининг тагидан чиқариб.— Сиз неча ёшга кирдингиз, Сарвархон?

— Бу йил ўн бешга кираман.

— Менинг Фарҳодим ҳам бу йил ўн бешда. Мен кетганимда саккиз ёшда эди.

Акмал ака менинг бўй-бастимга қайта-қайта суқланиб боқар, осмонда учиб кетаётган қушларга қараб, аллақандай бир ашулани хиргойи қилар эди. Мен бўлсам унинг уст-бошига қараб ачинар эдим. Оёғига ўраб-чирмаб қўйган латта-путталар келганидан бери ҳали ечилмаган бўлса керак. Шу юпун уст-бош билан совуқда... ҳазилакам гапми? Кўрпа-тўшаги бўлмаса, шалдиршулдуру похол устида ағанаб ётса!

Ичимдаги бу гаплар беихтиёр ташқарига чиқиб кетди:

— Акмал ака, совуқ емаяпсизми?

— Йўқ. Мен бориб келган жойда ҳозир ўттиз беш-қирқ даража совуқ. Бу ҳолва-ку у совуқларнинг олдида.

— Қаерга боргансиз?

— Э, сўраманг, ўғлим, сиз бу гапларни билмаганингиз маъқул. Хўш, мактабдан келяпсизми?

У гапни бошқа ёққа буриб юборди. Мен бўлсам унинг қандай қилиб бола-чақаларини ташлаб, шундай совуқ жойга бориб қолганини билишни истардим. Шундай бўлса ҳам истар-истамас жавоб бердим:

— Ҳа, мактабдан. Ҳозиргина озод бўлдик.

— Баракалла. Адабиётни яхши кўрасизми, ўғлим?

— Яхши кўраман.

→ Қандай китобларни ўқидингиз?

Тутилиб қолдим. Бундай ўйлаб қарасам, шу ёшгача бирорта китобни бошидан-охиригача ўқиб туширмаган

эканман. Фақат ўқиш китобларидан, дарсликлардан ўқиб, китоб ўқидим, деб юрган эканман. Акмал акага гапни очигини айтиб қўя қолдим.

— Э, бу ишингиз бўлмайди, Сарвархон. Адабиётни яхши кўрасиз-у, китоб ўқимайсиз. Бу қанақа гап? Адабиёт ўқитувчиларингиз қанақа одам?

— Тузук. Менга амаки бўлади,— дедим сал мақта-ниброқ.

У киши «яхши» деб бир оз индамай турди-да, кейин мени яна саволга тутди:

— Қандай эртакларни биласиз?

— «Уч ёлғонда қирқ ёлғон»ни, ундан кейин «Ур тўқ-моқ»ни...

— «Тоҳир ва Зуҳра», «Алпомиш», «Равшанхон» достонларини-чи?

— Китоблардан номларини эшитганман-у, лекин ўзини ўқимаганман.

— Мактабда кутубхоналарингиз йўқми?

— Бор. Бироқ кутубхонада у китоблар йўқ-да.

— Мабодо ўша китобларни сўзлаб берсам, эшита-сизми?— деди менга синовчан назар ташлаб.

— Сиз уларни биласизми?

— Ҳа, биламан,— деди Акмал ака ниманидир ўйлаб. Сўнг атрофга қандайдир ҳавас билан боқди-да, кейин менга қараб жилмайиб гапида давом этди:— Бўлмаса, бундай қиламиз, Сарвархон. Мен сизга ҳамма билган эртакларимни айтиб бераман. Ҳар куни биттадан. Сиз менга қишлоғингизни томоша қилдирасиз, далаларга олиб чиқасиз. Бўптими?

— Бўпти!— дедим мен севиhib.

— Лекин шу шарт билан: ўзингиз ҳам китоб ўқий-сиз, шундоқ қилмасак бўлмайди. Мен жуда қаттиққўл-ман, текшириб тураман, майлими?

— Майли!

— Яшанг! Ундай бўлса, ҳозир битта эртақ айтиб бе-раман.

Афтидан, у киши мени ёнидан узоқлаштиргуси кел-мас, бирпас бўлса ҳам бирга гаплашиб ўтиришимни ис-тар, менга бўлса эртақ эшитиш қизиқ туюлар эди. Уйи-мизда қиладиган ишларим кўп бўлса ҳам, мен астойдил эртақ эшитишга қарор қилдим.

— Хўп, айтаман,— деди-да, Акмал ака жойлашиб ўтириб олиб, бирпас ўйлади.— Хўш, қайсини айтсам экан? Майли, бугун «Равшанхон»ни айта қолай.

Акмал ака кўкракларини ушлаб, бир йўталиб олдида, «Равшанхон»ни бошлади. Мен уни жуда камгап киши экан деб ўйлагандим. Янглишган эканман. Шундай сайраб кетдики, нақ оғзим очилиб қолди! Душманлар ҳақида, Қорахоннинг қилмишлари, одамларга муомаласи ҳақида сўзлаганда, кўзлари ўт бўлиб чақнарди. Енбошлаб ётган еридан туриб кетиб, ғазаб ва нафрат билан тўлғанарди. Нимжон кўлларини ҳаракатга келтириб, ўнг қўлидаги таёқча билан ерни уриб-уриб қўйганини ўзи ҳам билмай қоларди. Гап Равшанбекка келганда у шу қадар меҳри тошиб, чиройли гапирардики, асти қўяверинг! Мен қотиб тинглардим. Ҳамма воқеалар гўё кўз ўнгимда бўлаётгандек туюларди. Гўё Равшан биз яшаётган Қарқарали қишлоғи атрофидаги Соражриқ даласидан от ўйнатиб чопиб ўтиб кетаётгандек ва унинг учқур оти Қорачиқ деган сойимиздан сувлуғи билан сув ичиб тургандек, Ғиркўк отда оппоқ соқолли, нуроний бир чол — Гўрўғли бобо қаторида қирқ навқари билан бизнинг Қўштепамиздан йўртиб ўтиб кетаётгандек, ҳар бир от туёғининг изи худди қозоқ овулидаги ташландиқ ўчоқ ўрнидек бўлиб кўриниб кетди менга.

Таъриф гали Равшанга келганда бир неча марта кўрганим Туркистоннинг ифлос бозори кўз олдимга келади. Гўё Равшан бозорда:

«Анав турган ун бозори,
Қўқиб ётган жун бозори.
Қалпоқ бозори қайдадир?..»

деб, Зулхуморни сўроқлаб юргандек бўларди. Олтига ботир ўғлидан айрилиб, кўзлари ўйилган муштипар онанинг фарёдини Акмал ака алоҳида оҳанг билан, дард билан айтди. Томоғимга бир нарса келиб тиқилгандек бўлди. Кўзларимда беихтиёр ёш айлана бошлади. Гўрўғли бобо сиймосида кўзларимга ўз бобом кўриниб кетди. Бизларни кўриб келай деса, тирикчиликдан қўли тегмай юргани эсимга тушди. Гўрўғли бобонинг набираси Равшанни — жигарпорасини қидириб келаётганини айтганда, Акмал ака гўё фиғон қилаётгандек бўлди назаримда. Билмадим, ўзининг ўғлини, қизини излаб келаётгани, лекин қанча йўл юрса ҳам уларга етолмаётгани эсига тушиб кетдимикин?

Ниҳоят, у чарчадимми ё кўз ёшларига барҳам бергисин келдим:

— Мулла Сарвар, энди буёғини эртага эшитасиз,— деб кир дастрўмоли билан кўзларини артди. Кейин қоронғи дунёдан ёруғликка энди чиққан кишидек кўзларини қисиб, атрофга қараб қўйди.

Қуёш ботишига терак бўйи қолибди. Гаплашиб ўтириб, вақтнинг қандай тез ўтиб кетганини ҳам сезмай қолибмиз. Акмал ака таёғига суюниб, ўрнидан тура бошлади.

— Энди, Сарвархон, сиз ҳам уйга бориб бир оз дам олинг. Мен ҳам бирпас ёнбошлай. Кун ҳам анча маҳал бўлиб қолибди,— деди Акмал ака ва фуфайкасининг ёқасини сал қимтиб қўйди.— Кун ҳам салқин тортиб қолибдими?

— Ҳа. Изғирин турди.

— Қани кетдикми?

— Акмалхон ака, ойим айтдиларки, сиз бугун бизникида меҳмон бўлармишсиз.

— Меҳмон бўлармишман?!

— Ҳа. Мен сизни олиб кетгани келувдим.

У бирпас индамай турди-да:

— Раҳмат. Борардим-у, бироқ бир оз тобим қочиброқ турибди,— деди.

Унинг бу жавоби менга баҳона қилаётгандек туюлди. Мен унга:

— Сизни олиб кетмасам, кетмайман!— деб туриб олдим.

— Уб-бў, мулла Сарвар-эй,— деб кулди Акмал ака.— Ҳай, биздан бошқа яна кимлар бўлади?

— Пўлат амаким билан Эшмат акам.

— Шундайми? Бўлмаса, сизнинг сўзингиз ерда қолгунча, шайтоннинг бўйни узилсин, мулла Сарвар. Бўпти. Борганим бўлсин.

Бешинчи боб

Бизлар уйга етай деб қолганимизда Таташ жинни одатдаги хиргойисини қилиб олдимиздан елиб ўтиб кетди. У учрашган одами билан туппа-тузук сўрашарди. Бу гал эса, ёнимда Акмал акамлар бўлгани учун бўлса керак, сўрашмади... Акмал аканинг қишлоққа келиши фақат икки-учта одамга ёқмади назаримда. Уларнинг бири Иззатулла ака бўлса, иккинчиси Таташ жинни эди. Таташга нима учун ёқмагани маълум бизга. Чунки у ташландиқ ҳаммом ичидаги ўрнини эгаллаб қўйган-

дн. Аммо Иззатулла акага нима учун ёқмади — бунга менинг ақлим етмасди.

Уйга келганимизда ойим ҳам энди ишдан қайтиб келиб, ўчоққа олов ёқаётган экан. Акмал ака билан сўрашиб, сандал четига кўрпача ёзди. Акмал ака бўлса оёғидаги чирмалган латта-путталарга қараб, ўтиролмади уялиб туриб қолди.

— Ўтиринг, меҳмон, бемалол ўтираверинг, — деди ойим. — Сарвархон, Акмал аканг билан гаплашиб ўтиринглар, мен чоп-пойга қарай. Ҳозир Пўлат амакинг билан Эшмат аканг ҳам келиб қолади.

Ойим ташқарига чиқиб кетди. Акмал акам сандалда ўтириб, уйимизга назар солди. Уй анжомларимиз мақтайдиган даражада эмасди. Деворлари қачонлардир бир марта оқлангану ҳозир баъзи жойларининг оҳаклари кўчиб тушган, айниқса дераза тагидаги девор сандалга ўтирганларнинг орқаси суркалавериб қора шувоғи чиқиб кетганди. Уйимизнинг ўртасида устун, устунга кичкина тахтача қоқилиб, унинг устига учинчи чироқ қўйилганди. Чироқ ҳали ёқилмагани учун уй ичи нимқоронғи эди. Уй ичидаги иккита катта тахмонда биттадан катта сандиқ бўлиб, устига кўрпа-тўшаклар тахланиб қўйиларди. Рўпарадаги деворда тўртта токчамиз бўлиб, бу токчаларда майда-чуйда уй анжомлари турарди. Токчаларда кўзга яққол ташланиб турган иккита нарсамиз бор бўлиб, бири — патефон, иккинчиси — дутор эди. Иккаласини ҳам дадам урушдан олдин сотиб олганди. Дадм шунақа нарсаларга ўч эдилар. Ўзлари дутор ҳам чалардилар. Ҳозир эса ҳеч ким булар билан шугулланмайди. Дадм фронтга кетганларидан буён дуторга ҳеч ким қўл урмаганди. Ойим унга қизил сатиндан ғилоф қилиб, эҳтиётлаб сақларди. Бироқ патефонни мен аҳён-аҳён укаларимга қўйиб берган бўлиб, эшитиб турардим.

Акмал ака ҳам мана шу икки нарсани кўрди-ю, тикилиб қолди.

— Дутор чала оласизми? — деб сўрадим мен.

— Бир маҳаллар чалардим, — деди у хўрсиниб.

Мен ўрнимдан туриб, дуторни олиб келиб бердим. Акмал акам аввал менинг юзимга, кейин эшик томонга бир қараб қўйди, дуторни аста ғилофидан суғуриб олиб, айлантириб томоша қила бошлади.

— Яхши дуторга ўхшайди, — деди Акмал ака. — Ипларини бўшатиб қўйиш керак эди.

Қарқаралида тор дейишади. Акмал ака ип дер экан. Дуторни қўлига олиб, қулоқларини бураб созлай бошлади.

— Қани, мулла Сарвар, нимани чалиб берай?— деди-да, қандайдир бир оҳангни бир-икки марта чертиб чалиб кўрди.— Эсдан чиқиб қолибди. Илгари тузук чалардим.

Ойим кириб, бизларга бир қаради-ю, эътибор бермай тахтача устида турган чироқни ёқди. Уй анча ёришиб қолди. Шу маҳал Акмал ака қандайдир бир енгил куйни чалиб юборди. Боя атайлаб ўзини билмайдиганга олиб ўтирган эканми, шўх куй уйни янграптиб юборди. Ойим ҳам устунга суюганича тинглай бошлади. Бир оздан сўнг куй пасайиб, аста-секин «Муножот»га айланиб кетди. Уй ичи ғамгин куй билан тўлди. Бу куй ҳар кимга ўз ғам-ғуссасини эслатди шекилли, ҳар ким ўз хаёли билан банд бўлди. Масалан, ойим дадамни ўйлаётган бўлса керак. Акмал ака эса бола-чақаларининг олдига кетаётгандек юзларига табассум қўниб, куй оҳангига аста тебранар эди. Мен гоҳ ойимга қарардим, гоҳ Акмал акага... Дадамнинг дутори тилга киргандан, шу дутордан кишини мафтун қилувчи шундай сеҳрли садо чиқаётганидан ниҳоятда хурсанд эдим. Назаримда, уйимизга куй билан бирга файз киргандек бўлди. Акмал ака энди бошқа куйга ўтиб кетди. Дутор чалишни ҳеч ҳам унутмабди. Қўлида дутор бирам сайрардики... Кўз олдимга нуқул ўзимизнинг далалар, кўм-кўк ўтлоқлар, ўтлоқлар устида вижир-вижир сайраб, бир жойда қанот силкиб турган сўфитўрғайлар, сакрашиб ўйнаб юрган жажжи улоқлар, барра қўзичоқлар келарди. Мен ҳам ўзимни ана шу далада, ана шуларнинг ўртасида юргандек сезардим...

* * *

Эшикдан салом бериб Пўлат амаким билан қўлтиқтаёғини дўқ-дўқ босиб Эшмат акам кириб келди. Акмал ака кўксига қўлини қўйиб ўрнидан турмоқчи эди, Пўлат амаким қўймади:

— Утираверинг, ўтираверинг, меҳмон. Бу ўз уйимиз. Қани, хуш кўрдик, меҳмон.

— Хушвақт бўлинг,— деди Акмал ака ҳам.— Қалай, тинч-омонмисизлар?

— Шукур.

Шу икки ўртада буги бурқираб рух самовар кириб келди. Ойим дастурхон ёзиб, уч-тўрт чақмоқ қанд, катта бир буханка нон, тақсимчада ёғ олиб келиб қўйди-да, ўзи устунга суяниб ўтириб, чой қуя бошлади. Эшмат ака нон ушатиб, меҳмонни чойга қистади.

— Олиб ўтиринг, меҳмон.

Бир пиёла чой ичилгунча ҳеч ким ҳеч нима демади. Афтидан улар гапни нимадан бошлашни билмасдилар. Эшмат акам Акмал акамнинг ёнида кигиз устида чўзилиб ётган дуторга ажабланиб бир қараб қўйди. Чунки ўзи шундай аҳволга тушган одам дутор чалиб, вақти-хушлик қилиши галати эди. Сўнг, меҳмоннинг кўнглига келмасин, деди шекилли, ўзини ўнглаб олиб, дилидаги гап мавзуини ўзгартирди.

— Хўш, меҳмон, гапириб ўтиринг,— деди Эшмат акам.— Қайси кунни аравада келаётиб тузукроқ гаплаша олмадик ҳам. Қаердан бўласиз? Қаердан келяпсиз?

Акмал ака иссиқ чойдан бир ҳўплаб олди-да, бошидаги увадаси чиқиб кетган қулоқчинини ёнига олиб қўйди. Сочлари худди терлама касалидан тушиб, қайта чиқгандек беҳол-бемажол эди. Сандак иссиғиданми, ё чой ичгани учунми, ё Эшмат акамнинг берган саволидан қийналибми, бошидан, пешоналаридан маржон-маржон тер қуйила бошлади. Акмал ака фуфайкасининг чўнтагидан эски дастурмолини олиб, терларини артаркан:

— Тошкентликман, муллака, қамоқдан келяпман,— деди.

Ҳаммамиз жим бўлиб қолдик. Бу жимликни яна Акмал акамнинг ўзи бузди:

— Уттиз саккизинчи йилнинг декабрида уйдан олиб чиқиб кетишган эди, мана, ҳадемай етти йилча бўлиб қолди.

— Нимага қамашди?

— Туҳмат қилишди, муллака,— деб чуқур хўрсинди у.— Одамлар ўт балосидан, сув балосидан сақла, дейишади. Туҳмат балоси ундан ҳам ёмон экан, муллака. Туҳмат балосига дуч бўлган одам ҳам ўт балосида қовурилар экан, ҳам сув тўфонидан омонсиз оқар экан.

— Бу тўғри гап!— деди Эшмат ака.

Эшмат акамнинг бу гапи далда берди шекилли, Акмал ака бирпас ўйлаб, гўё бир нарсадан кўнгли қолган кишидек башарасини бужмайтириб гапира кетди:

— Тошкентда бир катта мактабнинг директори бў-

либ ишлардим, муллака. Узим адабиётчиман. Библими, билмайми, ишқилиб, менга ўз шогирдим хиёнат қилди.

— Шогирдингиз?

— Ҳа, шогирд бўлганда ҳам энг яхши кўрган шогирдим,— Акмал аканинг овози титраб кетди.— Бир бечора: «Кучук асраб ит қилдим, у болжиримдан қопди», деган экан. Мен ҳам шунга ўхшаб унга билим бериб мулла қилдим, у эса мени қаматди.

— Қандай қилиб?

— Бошидан гапириб бермасам тушунмайсиз, мулла-ака,— деди-да, Акмал ака жойлашиб ўтириб, чойдан бир ҳўплаб, гапида давом этди:— Мен, ҳали айтганимдек, катта мактабда адабиётдан дарс берардим. Номини тилимга олсам жирканаман, Ориф Юнус деган бир бола ўзини менга жуда яқин тутиб юрарди. Унинг синфни ҳам ўз қўлимда тугатди. Сўнг ўзим тепасида туриб дорилфунунга киритиб қўйдим. Дорилфунун йиллари ҳам у мени унутмади, борди-келди қилиб турди. Хуллас, ўқишни тугатгандан кейин ҳам мен уни ўзимизнинг мактабга чақирдим. Бир оз вақт ўтгач, маорифдагилар мени мактабга директор қилиб тайинлашди. Мен эса ўз ўрнимга Орифни адабиёт ўқитувчиси қилиб олдим. Ҳамма билган билимимни ундан аямадим. Авайлаб парвариш қилдим. Одамлар уни мақтай бошладилар. Мен унга, одамларнинг мақтовига учиб кетмасин, деб педсоветда устозлик насиҳатимни қилдим. Дўст бўлиб юзига камчиликларини шартта-шартта айтдим. Ҳай, педсовет ўтгандан сўнг ҳам у менга илгаригидек муомала қилиб турди. Бироқ негадир мендан узоқлашиб кетаётганини кўнглим сеза бошлади...

Гап шу ерга келганда Акмал ака тўхтаб, чуқур тин олди. Кейин, гўё бир нимани айтолмаётгандек, атрофга аланглаб қўйди.

Пўлат амаким, чамаси ёш бола бунақа гапларни эшитмаёқ қўя қолсин дедими, ишқилиб, мени имлаб олди-да, чақирди-да, қулогимга шивирлади:

— Уйда махорка халтам қолиб кетибди. Аъзамга айтсанг, топиб беради. Чопиб чиқиб, шуни олиб кел.

Мен ноилож ўрнимдан турдим. Пўлат амакимнинг махорка халтасини кўтариб кирган пайтимда ҳамма чуқур ўйда ўтирарди...

— Қамашдимми-я!— деди Пўлат амаким, гўё Акмал

акамнинг турмадан бўшаб келаётганини унутгандек.— Шунга-я?..

Мен орадан нима гап-сўзлар ўтди, нима учун Акмал акани қамашди экан — эшитолмай қолган эдим.

...Шу гапдан кейин гўё қимир этишса етти йиллик турма оғирлиги устларига келиб тушадигандек, сандалда ўтирганларнинг бирортаси ҳам гинг деб оғиз очмай, жим қолдилар. Қачон туриб чиқиб кетганини билмайман, бир маҳал ойим икки қўлида икки коса ёрма гўжа кўтариб кириб келди. Мен ҳам ўрнидан туриб, ойимга қарашдим. Ҳамма овқат билан овора. Мен Акмал акамнинг овқат ичишини зимдан кузатардим. Назаримда, у киши овқатни фақат овқат бўлгани учунгина ичмасди. Балки бу қошиқда тотолмай қолган таъмини кейинги қошиқда синамоқчи бўлгандек, кетма-кет ичар ва юзларида қандайдир мамнунлик кайфияти мавжуд эди. Ниҳоят, одамлар қатори ичиб бўлиб, ичидаги гапни ташқарига чиқариб қўя қолди:

— Шукур, шукур, раҳмат!— деб ойимга бош силкиб миннатдорчилик билдирди.

Ойим ўрнидан туриб:

— Яна озгина қуйиб берай,— деди.

— Бас, етади,— деди Акмал акам косасини ушлаб.— Раҳмат!

Косалар йиғиб олинниб, фотиҳа ўқилгач, сал ўтмай, яна буғи бурқираб рух самовар кирди.

Пўлат амаким гўё Акмал акамнинг юзини аниқроқ кўргиси келгандек устундаги чироқни сандал устига олиб қўндирди. Одамларнинг юзлари билан бирга диллари ҳам ёришиб кетгандек бўлди. Биринчи бор қишлоққа келганда Акмал акамнинг юзи озгин, башараси жуда совуқ кўринган эди менга. Ҳозир ҳам ўша аҳволи, ўша озгинлиги-ю, лекин энди анча меҳрибон ва жозибали бўлиб кўриниб кетди менинг кўзимга. Шу сабабдан бўлса керак, гапиргани сайин яна гапирса экан, деб ўтирардим мен ўзимча. Назаримда, у киши билмайдиган гап, у киши қилолмайдиган иш йўқдек кўринарди.

— Одамнинг боши тошдан ҳам қаттиқ бўларкан,— деди бир маҳал Эшмат акамлар. Лекин у киши нимани назарда тутиб шундай деди, ўзи фронтда кўрган қийинчиликлариними, ё Акмал акамларнинг бояги гапини эслабми, мен пайқай олмадим.

— Бутунлай бўшатилдингизми?— деб сўрадилар кейин Пўлат амакимлар.

— Ҳа, бутунлай ҳисоб,— деди Акмал ака.

— Бу ерга келганингиз ҳақида бола-чақаларнингизга хат ёздингизми?

— Йўқ.

— Нега?

— Ҳа, энди...— деди у ерга қараб.— Эсончилик бўлсинчи! Аввал сал ўзимга келиб олай, кейин хат ёзиш қочмас.

— Бу гап ҳам тўғри,— деди Пўлат амаким.

— Хат ёзсам, онаси келолмаса ҳам, Фарҳод деган ўғлим бор, Сарвархон тенги, албатта келади. Тагин мени бу аҳволда кўриб...

— Ҳа, тўғри, сал-пал дам-пам олинг,— деди Пўлат амаким.— Кейин.

Улар шу гапдан кейин яна жим бўлиб қолишди. Мен ҳаммага бир-бир синовчан назар солиб чиқдим, оймлар устунга суяниб, ўйланиб ўтирибди. Эшмат акамнинг юзида негадир ғазаб бор. Пўлат амаким бўлса сукутда. Акмал акам чироққа тикилиб ўтирибди. Чироқ атрофида бир парвона қилт-қилт қилиб учиб юрарди. Мен Акмал аканинг гапини бўлиб юборган шу бўлса керак деб ўйлаб, уни энди тутиб олмоқчи бўлган эдим, Акмал ака ориқ қўллари билан билагимни ушладида:

— Тегманг, ўғлим,— деди овози титраб.— Биз шунга ҳам зор эдик. Учган қушни қачон кўрар эканмиз деб орзу қилардик. Тегманг жониворга...

Мен бемаъни ҳаракатимдан уялиб кетдим.

— Мана сизга одамгарчилик, муллака,— деб Акмал ака Пўлат амакимга қаради.— Шогирдимиз бизга мана шундай «халис» хизмат кўрсатди. Эсингизда бўлсин, муллака, туҳматчи одам ўзи туҳмат қилаётган одамнинг юзига тик қараёлмас экан! Қизиқ, сен бировга дўстим, яқиним деб насиҳат қилсанг-да, бошқа бир душманинг уни кўкларга кўтариб мақтаса, нима учун ўртада совуқчилик тушиб қолади? Нима учун ҳар кун айтганини қилиб юрган мандан, бир кун айтганини қилган бегона яқин бўлиб қолди у оқпадарга! Нима учун баъзи бир яқин кишилар, оғайним ўссин-унсин, демайди, аксинча, бирон мартабага эришсанг, у сенга душман бўлиб қолади? Нега ахир, муллака?..

Ўртага яна оғир сукунат чўкди. Бошқаларни билмадим-у, бироқ менинг қулоғим тагида Акмал акамнинг сўзлари худди акси садо каби жарангларди: «Нега, мул-

лака! Нима учун ахир! Нега, муллака! Нима учун ахир!..»

Алламаҳал ўтгач, Пўлат амаким Акмал акамга таскин бера бошлади:

— Хафа бўлманг, меҳмон. Афсуски, шундай ифлос одамлар йўқ эмас орамизда. «Ёмонлик бўлмай яхшилик йўқ». Мана, кечагина сиз қаҳратон қишни кўриб келибсиз. Ўзингиз айтаяпсизки, учган қушга зор эдик, деб. Бугун эса мана, баҳорни ҳам кўриб ўтирибсиз, шундай эмасми?

— Шундай, муллака, шундай.

— Шундай бўлгандан кейин, эрта-индин ёз ҳам келади.

— Шундай муллака...

Акмал ака сал асабидан тушди. Эшмат акам чой узатди. У чой ҳўплаб ўтириб бошини чайқаб кулди.

— Қизиқ, ўзим уёқда не кулфатда юрибман-у, бир куни туш кўрибман, муллака,— деди сўнг давом этиб.— Тушимда Тошкентга қайтганмишман. Етиб келиб, шундоқ поезддан тушибман-у, тўғри ўзимизнинг мактабга борибман. Бориб, яна тўғри ўз идорамга кирибман. Идора жиҳозлари худди ўзим ишлаб турган давримдагидек—ўзгармабди. Тўрда—менинг ўрнимда Ориф Юнус газета ўқиб ўтирган экан. У менинг кириб келганимни пайқамабди. Мен унинг олдига бориб йўталдим. У юзидан газетани олиб, қотиб қолди. «Тур ўрнингдан, албаҳ! Ҳақиқий директорнинг ўзи келди!»— дедим. У бўлса қалтираб-тиграб: «Домлажон, хўп, хўп, хўп», деб орқаси билан тисарилиб, эшикдан ситилиб чиқиб кетди. Мен аста бориб, ўз столимга ўтирдим. Ўтирдим-у, тугмачани босдим. Югуриб котиба аёл кирди. Қадимги котибанинг ўзи. У мени кўрди-ю, қувонганидан юзларида нур балқиб: «Вой домлажон!»— деганича, югуриб залга чиқиб кетди ва: «Ҳой, домла келди-чи домла келди!..»— деб жар сола бошлади. Бирпасда директор хонаси эски ёр-жўралар билан тўлди. Улар билан галма-гал қучоқлашиб кўришаётганимда уйғониб кетдим.

— Яхши туш,— деди Пўлат амаким.— Яхши туш кўрибсиз. Бола-чақаларингизнинг олдига қайтиб борар экансиз, домла.

Эшмат акамнинг баъзан шартта гапириб юборадиган одати бор. У боядан бери индамай қовоғини солиб ўйлаб ўтирар эди, бирдан сўраб қолди.

— Меҳмон, гапингизга қараганда, анчагина ёр-дўст-

ларишгиз бор кўринади. Сизни қамоққа олганларида индамай қараб туравердиларми улар?

— Нима қила олишарди, ҳаммагаям жон керак. Ҳаммасидан ҳам муҳими, вақт шундайроқ эди ўзи...

— Тўғри гап,— деди Пўлат амаким,— баъзан шундай воқеалар ҳам бўлиб туради: ҳатто яхши одамга гап тегаётганини кўриб турса ҳам, устига устак, агар битта каттароқ одам чиқиб ёмонлаб қолса бас, баъзи яқин дўстларинг ҳам унга қўшилиб ёмонлайверади сени.

— Тўғри, муллака, аксари дўстларим шундай чиқди,— деди Акмал ака.— Ўз жонлари керак бўлиб қолди.

— Лекин ўз жони деб жонажон дўстининг юзига оёқ қўйиш керакми? Баъзи дўстлар бор, дўсти учун заҳар ютади-ку, жон беради-ку!— деб Пўлат амаким сал қизишиб кетганини ўзи сезиб қолди шекилли, бирпас жим бўлиб, сўнг яна давом этди:— Ёмон дўст мисоли кўланка: қуёшли кунда қочсанг ҳам қутулолмайсан, булутли кунда изласанг ҳам тополмайсан!

— Жуда ақлли гап айтдингиз, муллака,— деди Акмал ака ва Пўлат амакимни биринчи марта кўраётгандек тикилиб қолди.

— Мен бу гапни ўзим тўқиганим йўқ, домла. Бу гап қозоқ шоири Абайники.

— Жуда доно гап экан,— деди Акмал ака ниманидир ўйлаб. — Дунёда ақлли одамлар кўп ўтган. Уларнинг гапини гапирсанг, дардинг ёзилади, мўлжалингга тўғри бориб тегади — аламдан чиқасан. Мана, ҳазрати Навоийни олинг:

Ниҳоний игна санчар ёрлардин
Яшурмай найза санчар ёвлар ортиқ.

Қаранг, нақадар гўзал, нақадар доно гап! Худди Навоий ўзи менинг помимдан Орифга айтгандек.

— Ўткир, ўткир!— деб тасдиқлади Пўлат амаким ҳам.

Улар бу гапнинг мазмунини ҳар қайсиси ўзича чақиб, кайф қилиб ўтирганларида, эшик тарақ этиб очилиб, ичкарига бир одам кириб келди. Бу — Иззатулла ака эди. У бўсагадан ҳатлаб кирди-да, қаққайиб туриб қолди. На салом бор, на алик. Уйдагилар унинг огоҳлантирмасдан тўсатдан кириб келганидан ҳайрон бўлса, у эса уйдагиларнинг паришон аҳволидан ҳайрон эди... Ҳақиқатан ҳам шундай бўлиб, уйдагиларнинг юзларида

ҳам ғазаб, ҳам завқ-шавқ ифодаси сезиларди. Масалан, улар Навоий билан Абайнинг қанчалик топиб гапиргани ва бу гапларнинг ҳозир мўлжалга қанчалик аниқ теккани учун завқланса, Орифнинг мунофиқлигидан шунчалик ғазабланиб ўтирган эдилар.

Иzzатулла ака кириб келиши билан кўзим унинг қўчқор шохидек чаккаларига қайрилиб кетган қора мўйлови билан ичига тушиб кетган тимқора кўзларига тушди. Бошида қоракўл қулоқчини, эғнида кўкрак ва ён чўнтаклари иккитадан қилиб тиктирилган қора китель, галифе шим, қора хром этик. Оёқларини кериб, талтайиб турарди. У ҳаммага бир-бир қараб чиқди: ойм самовар ёнида, устунга суяниб ўтирар эди. Сандалнинг дераза томонида Акмал ака, унинг рўпарасида Пўлат амаким, тўрда Эшмат акаму пастда — Эшмат акамнинг рўпарасида мен ўтирардим. Акмал аканинг нариги томонида кигиз устида дутор ётарди. Дутор, кўзёши... Бу гапларни Иzzатулла ака ҳам ҳазм қилолмади чамамда.

Баджаҳл одам камгап келса, заҳари ичида бўлади, дейишарди қариялар. Мана шу гап эсимга тушиб, гўё у кўз олдимда қоп-қора илонга айланди-ю, лип-лип қилиб уч-тўрт марта айри тилини чиқарди. Мен дарров кўзларимни чирт юмиб очган эдим, илон яна Иzzатулла акага айланиб қолди. Бир маҳал у тиржайиб кулди. Кўриб турибман, ёлғондакам кулди. Ниҳоят, гап қотди:

— Уҳ-хў, жамоат жам-ку. Кечларингиз ёруғ бўлсин.

— Узингизга ҳам.

— Сизга озроқ бугдой юбортирувдим,— деди Иzzатулла ака Акмал акага юмшоқ гапиришга ҳаракат қилиб.— Оборган бола сизни тополмабди.

— Сарвархон чақиргани учун келувдим,— деди Акмал ака айбдор кишидек.

— Тўғри-ку... Бироқ сиз одамлар билан аралашмаслигингиз керак эди-ку?— деди Иzzатулла ака кутилмаганда бирдан тиржайиб туриб.— Тўғри эмасми?

Ҳамма қотиб қолди.

Билмадим, Орифнинг мўйлови борми, йўқми. Лекин боя Акмал ака уни таъриф қилганида нима учундир менинг кўз ўнгимда Иzzатулла ака намоён бўлганди. Эҳтимол ҳозир Акмал ака ҳам Иzzатулла ака қиёфасида Орифни кўрган бўлса ажаб эмас... У учиб ўрнидан турди-да:

— Тўғри, тўғри, муллака, хўп,— деб таъзим билан эшикка қараб юрди.

— Ўзингиз биласиз, меҳмон, ҳарҳолда шундай бўлгани маъқул. Хафа бўлмайсиз,— деб уэр сўраган бўлди Иззатулла ака ундан.

Акмал ака чиқиб кетди. Ҳеч ким чурқ этмади. Иззатулла мўйлов ўзининг ана шу муомаласи билан биргина меҳмонни эмас, балки биз мезбонларни ҳам ҳақорат қилганди. Бунга Пўлат амаким чидаёлмади шекилли:

— Бу қанақа қилиқ, Иззатуллавой,— деди аста. Лекин аста айтса ҳам уёқ-буёғидан ўтиб кетадиган даражада айтди.

— Ўзингиз тушунасиз-ку, Пўлат ака.

— Нимани тушунаман?

— У одамларга аралашмаслиги керак.

— Шунақа қонун ҳам чиқибдимми? Нима, марази бор эканми унинг одамларга қўшилмай?

— Ҳарҳолда... қамалган одам...

— Нима бўпти!.. Қамоқдан чиққан одамга шунақа муносабатда бўлиш керак деган қонун йўқ. Йўқ нарса-ни ўйлаб чиқарманг!— Амакимнинг жаҳли чиқиб кетган эди.— Ростини айтсам, у киши қишлоққа келган кунни мен ҳам шубҳаланган эдим. Мана гаплашдик, танишдик. Ҳеч қўрқадиган жойи йўқ, ноҳақдан жабр кўрган бир бечора экан.

— Ҳарҳолда...

— Гап шундаки, Иззатуллавой, шубҳа билан яшашга ўрганиб қолганмиз. Қачонгача шундай қиламиз?

— Шундай дейсиз-у, Пўлат ака...— деб чайналди Иззатулла ака.— Партия аъзосимиз, ҳаммамизнинг ҳам бола-чақамиз бор.

— Энди ўзингизга келдингиз, Иззатуллавой. У қулоғингиз билан ҳам, бу қулоғингиз билан ҳам эшитиб қўйингки,— деди Пўлат амаким товуши қалтираб,— партия деб аталган азиз ва мўътабар ном ниқобида ифлос ишларни қилаётганлардан бу ғарибга ёрдам қўлини чўзатганлар минг марта аъло! Садқайи партия аъзоси кет-э!

Бирдан Пўлат амакимнинг «сиз» тили «сен»га айланиб кетди.

— Шу билан нима демоқчи бўласиз? Сизнингча, у кишига жазо берган кишилар ифлос бўлдими?— деди Иззатулла ака кўкариб.

— Мен бундай деяётганим йўқ,— деди Пўлат амаким.— Борди-ю, шундай деган тақдиримда ҳам, бари

бир ўша одамлар ҳам сенга ва менга ўхшаган одамлар. Хато қилиши, янглишиши мумкин, ахир... Лекин гап унда эмас! Гап сенинг ҳозирги муомаланг устида боряпти, билдингми!

— Тилингизга сал эҳтиёт бўлиб гапиринг,— деди Иззатулла ака эшик томонга бурилиб.— Бу гапларингиз учун ҳали жавоб беришингизга тўғри келади!..

— Берсак бераверамиз!

— Ўйлаб гапиряпсизми шу гапларни?

— Жуда ўйлаб гапиряпман-да...

— Бўпти бўлмаса, кейин гаплашамиз!

У шундай деди-да, эшикни қаттиқ ёпиб чиқиб кетди. Эшмат ака ўзини зўрға тутиб ўтирган экан, орқасидан нафрат билан:

— Аблах!— деб бақирди.

* * *

Эшмат акам ҳозиргина қулоғимнинг тагида бақиргандек бўлди. Чўчиб кўзларимни очсам, қабристонда, айланаси нураб, теваракларини ўт босиб кетган ғарибгина бир қабр устида бош эгиб турган эканман. Лола териб юриб, хаёл билан қандай қилиб келиб қолганимни сезмабман бу қабр устига...

Мен ҳамон қабр устида бош эгиб турардим.

Олтинчи боб

— Қабр дедингизми? Кимнинг қабри у?

— Кейин нима бўлди?

Мен ўйлайманки, азиз ўқувчи, бу саволлар сизнинг ҳам дилингизда бор. Шунча гапни айтиб қўйгандан кейин бу ёғини ҳам айтмасам бўлмас. Қабрлар ва уларнинг кимники эканлиги ҳақида сўнгроқ айтарман. Ҳозирча эса, яхшиси воқеанинг буёғи нима бўлганини гапириб бера қолай.

Уша кечқурун сал ўтмаёқ Пўлат амаким билан Эшмат акам ҳам чиқиб кетишди. Уйимиз яна ҳувиллаб қолди. Ойим бизларга ўрин солиб бергандан кейин ҳам анча вақтгача индамай куйманиб юрди: нима қилиб, нима қўяётганини ўзи ҳам билмаса керак. Мен кўрпа тагидан бошимни чиқариб қараб ётардим. Бир маҳал ойим устунга суяниб, хаёлга толди... Синглим аллақачонлар пишиллаб ухлаб қолганди. Мен аста бошимни кўтардим:

— Ойи, ётмайсизми?

Ойим бир сесканиб:

— Ухламадингми, болам?— деди.

Ойимдан кўзимни олмасдим. У гўё бир нарсани узил-кесил ҳал қилгандек, тез-тез юриб бориб, катта сандиғимиз устидаги кўрна-тўшакларни намат устига олиб ташлади-да, калит солиб, жаранг-журунг қилиб сандиқни оча бошлади.

Сандиқ очилди. Ойим юзадаги нарсаларни бир четга олиб қўйди-да, тагидан бир жуфт катта этикни суғуриб олди. Кигиз этик. Дадамнинг кигиз этиги!

— Сарвархон.

Мен индамай, ҳайрон бўлиб, у кишига қарадим. Ойим кўнглидаги гапни айтолмай, бирпас иккиланиб турди-да:

— Акмал аканг катта мулла кўринади, болам. Даданг эсон-омон қайтиб келса, этик топилиб қолар. Сен манови кигиз этикни эртага Акмал акангга олиб бориб бер,— деди менга.— Баҳор бўлгани билан кун совуқ ҳали.

«Ойижон. Меҳрибон ойижонгинам!»— деб бақириб юборгим келди-ю, бироқ бақирмадим. Туриб ойимни кучоқладим:

— Майли, ойижон. Олиб бориб бераман!

Ойим этикни артиб, тахмонга қўйди. Эртага қиладиган юмушимни тайинлаб, ўрнига кирди...

Эртаси дам олиш куни эди. Ойимни ишга жўнатиб, укаларимни боғчага олиб чиқиб қўйдим. Отхонада сиргирларнинг кечки хашағини тайёрлаб бўлгунимча анча вақт ўтиб кетди. Чошгоҳларда кигиз этикни қўлтиғимга қисиб, ҳаммомга йўл олдим. Бугун кун кечагидек эмасди. Осмон тўла булут бўлиб, сийраккина туман ҳам тушганди. Кун унча совуқ бўлмаса ҳам, ёқимсиз эди: танани жунжуктирарди. Бу нарса баъзан киши руҳига ҳам боғлиқ бўладими деб қолдим. Нега деганингизда, баъзи кунлар бўладики, қовоғидан қор ёғиб туради, бунинг устига яна ўн беш-йигирма даража совуқ ҳам бўлади-ю, бироқ одамга хуш ёқади, руҳинг енгил бўлиб юрасан, энди, аксинча, баъзи кунлар бўладики, ўзи унча совуқ бўлмаса ҳам жуда тароватсиз бўлади. Бундай кунларда ҳатто кўчага ҳам чиққинг келмайди. Қимир этмай, уйда ётаверсам дейсан.

Бугун ҳам худди шундай, жуда ёқимсиз кун эди. Шуларни ўйлаб, ҳаммомга қандай етиб келганимни ҳам билмай қолибман. Ҳар куни кўриб юрганым эски ҳам-

мом. Ҳозир этикни олиб кириб бераман. Акмал ака ни-
ҳоятда хурсанд бўлади! Мен ҳам... Ҳаммомнинг кунгай
томонига ўтсам, Акмал ака ҳар куни ўтирадиган жойи-
да кўринмасди. Кун совуқлиги учун ичкарида бўлса
керак, деб ўйлаб товуш қилдим:

— Акмалхон ака!

Жавоб бўлмади. Ичкарига кирдим. Қарасам, Акмал
аканинг ўрнида, похол устида Таташ жинни ётибди!
Менга қараб тиржайиб кулади.

— Қани Акмал ака?— деб сўрадим мен ундан.

— Ҳо-о-о, кетди-кетди!— деди Таташ кулиб. Наза-
римда, ҳаммом бўшаб қолгандек эди.

— Қасққа кетди? Ўзи кетдими ё биров олиб кетди-
ми?

— Кетди-кетди. Ҳо-о-о...— деб кулди у яна.

Бўшашиб кўчага чиқдим. Уёқ-буёққа қарадим. Ҳеч
ким кўринмасди. Ноилож уйга қараб бурилгандим, ол-
димдан Аъзам чиқиб қолди. У қўлтигимга қисиб олган
этикларни кўриб ҳайрон бўлди:

— Кимники бу этик?

— Дадамники.

— Нега кўтариб юрибсан?

— Акмал акага бермоқчи эдим...

У тиржайди:

— Акмал ака бизларникида. Кечаси дадам билан
Эшмат акам бориб олиб келди.

Унинг овозида ғурур бор эди. Мен ғалати бўлиб кет-
дим: бир томондан, Акмал аканинг Аъзамларникига бо-
риб ётганини қизгандим, иккинчи томондан, ҳар қалай
иссиқ, хотиржам жойга борибди-ку, деб ўйлаб ўзимни
юпатдим.

Аъзам менга милт-милт қараб ўтиб кетди. Амаким-
никига қараб кетаётиб ўйладим: кечаси Иззатулла ака
билан тўқнашувдан кейин олиб келган бўлса ке-
рак.

Тўғри Пўлат амакимникига келсам, Акмал ака ҳов-
лнда амаким билан гаплашиб ўтирибди. Аввалига мен
Акмал акамни таниёлмай қолдим. Бутунлай ўзгариб
кетибди: эгнида бир-икки марта кийилган бўлса ҳам то-
за фуфайка, бошида Пўлат амакимнинг иссиқ қулоқчи-
ни, оёғида қалин жун пайпоқ. Ранг-руйи ҳам кечагидан
тузук. У мени кулиб қарши олди:

— Келинг, Сарвархон!

— Ассалому алайкум.

— Вааллаҳум...— дедилар амаким.— Қўлингдаги этикми? Нима қилиб кўтариб юрибсан уни?

— Ойим бердилар. Акмал акангга олиб бориб бер деб.

Амаким ўрнидан туриб, қўлимдан этикни олди. Қўриб турибман, Акмал аканинг кўзлари шодликданми, ёки эсига бир нима тушиб кетдими, милт-милт қилиб турибди. Амаким этикларни аста олиб бориб, Акмал аканинг олдига қўйди:

— Қани, домла, бир кийиб кўринг-чи? Пайпоғингиз билан кияверинг.

Акмал ака аввал ўнг пойини кийиб жилмайди. Кейин чап оёғига кийиб, ўрнидан турди.

— Раҳмат, Сарвархон!

— Худди ўзингизга бичиб тиккандек!— деди амаким.

— Раҳмат!

Мен ўзимда йўқ хурсанд эдим. Назаримда, фақат мен эмас, ҳаммамиз хурсанд эдик.

Мен келиб уларнинг гапини бўлиб юборганга ўхшаб қолдим. Бир оз вақтихушликдан сўнг Акмал ака гап бошлади:

— Муллака, Қарқаралининг ботқоғида бу этикларни кўтариб юра олармикинман?

— Айб этмайсиз, домла, ерларимиз шунақа,— деб кулди амаким.— Ёмғир ёғди дегунча ботқоқ бўлади-кетади... Ботқоқ бор жойда эса битта-яримта бақа ҳам бўлар экан, домла... Хафа бўлмайсиз бўлиб ўтган гапларга...

Фаҳмимча, Акмал ака мен борлигим учун атайлаб илгари бошлаган гапни чалғитмоқчи бўлди-ю, лекин бари бир амаким гапни айлантириб олиб келиб, яна аввалги гапга улади. Пўлат амакимнинг ҳалиги «ботқоқ бор жойда шунақа битта-яримта бақа ҳам бўлар экан» деган гапи Акмал акага жуда ёқиб тушди шекилли, у қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборди. Чиройли кулар экан.

— Нимасига хафа бўламан, муллака,— деди Акмал ака.— Одатда захри бор гапда ақл бўлмайди.

— Жуда тўғри гап, домла. Ақли калта одамга аччиқ тил битади...

— Шундайку-я, бироқ бу бақангиз аслида ёмон одам бўлмаса керак,— деди Акмал ака.— Нима дейсиз?

Улар мени бола деб ўйлашади шекилли, лекин бари бир мен уларнинг бу пардали гаплари ким ҳақида бобораётганини тушуниб турардим. Пўлат амаким Акмал

аканинг сўнги гапидан ҳайрон бўлиб қолди чамамда. У ўзича: «Қизиқ, энағар Иззатулла кечагина домлани ҳақорат қилиб, ҳайдаб чиқарган эди, бугун бўлса бу: «бақангиз аслида ёмон одам бўлмаса керак, деб уни ҳимоя қиляпти?»» деб ўйлаган бўлса керак. Кейин истаристамас Акмал аканинг гапига қўшилди, қўшилганда ҳам мени бор-йўқ демай, фикрини очиқ айтиб қўя қолди.

— Ҳа, домла, бу бақа бир маҳаллар туппа-тузук, одамнинг ҳаваси келадиган бола эди. Тенгқурлари аскарликка кетиб, бу амалга минди-ю, айниди-қолди,— деди у алам билан.— Иссиқ сув ҳам ўзининг бир маҳаллар совуқ сув бўлганини унутмас экан. Бу энағар унутди.

— Бундан хафа бўлдингиз нима-ю, бўлмадингиз нима, муллака. Йигитлар қайтиб келишса, ўзиёқ тузалиб қолади. Ҳа, туталиб қўйишади.

— Сутли сигир сузса ҳам шохи ботмайди, домла. Буники ботяптида...— деди амаким куйиб-пишиб. Кейин бирпас жим бўлиб, яна гапини улаб кетди:— Раисимиз беғубор одам. Барчага баробар...

— Прокурорларингиз Аҳмедов ҳам у кишининг таърифини қилган эди. Қачон келадилар?

— Шу кунларда келиб қолса ажаб эмас. Вақти ҳам тугади. Дала ишлари ҳам юришиб қолди. Айниқса ҳозир зарур у киши. Келса тузук бўларди, бақанинг ҳам попуги сал босилиб қолармиди! Ҳай, бугун-эрта келиб қолар-ов.

Шундан кейин уларнинг гапи яна узилиб қолди.

Сийрак тушган туман аллақачон тарқаб, осмондаги яхлит булутлар ҳам бузила бошлаган, қуёш аҳён-аҳёнда булутлар орасидан мўралаб, яна булутлар орасига шўнғирди. Ҳаво боягига қараганда анча илиб қолганди. Бу танани яйратадиган илиқлик эди.

Акмал ака анча маҳалгача осмонга қараб хаёл суриб ўтирди-да:

— Муллака, Сарвархон мени бир далага олиб чиқиб келса. Нима дейсиз?— деб сўради.

Пўлат амаким ўйланиб қолди.

— Чарчаб қолмасмикансиз, домла? Бугунча дам олганингиз маъқул эди.

— Уч-тўрт кундан бери дам олавериб чарчадим, муллака.

— Ўзингиз биласиз, домла.

— Бир айланиб келайлик-а, Сарвархон?— деди Акмал ака менга.

Мен, майли, дедим. Эрталаб туриб уй ишларимни саранжомлаб қўйганман. Бугун дам олиш куни, кетсам бўлаверади.

— Сарвар, ундай бўлса, оғилхонада эшак турибди. Эгарлаб, Акмал акангни миндириб ол,— деди амаким,— Аъзамни бир ишга юборгандим. Кечикиб кетди. Келса мен орқаларингдан бораман.

— Хўп.

Акмал ака эшакда, мен яёв. Қарсақли сойи бўйдан келяпмиз. Баҳор қуёши тафтидан атроф қизий бошлаган пайт эди. Узоқларда кумуш сароб жимир-жимир қиларди. Акмал ака эшакни ўз ҳолига қўйиб, ниманидир ўйлаб келяпти. Эшак аҳён-аҳёнда сўқмоқдан чиқиб, йўл чеккасидан ўт-ўланларга оғиз уриб қолар, кейин яна йўлга тушиб, эринчоқлик билан илгарилаб борарди.

Акмал акани билмайман-у, бироқ мен ўзим эшакнинг бу имиллаб юришидан жуда зерикиб келардим. Баъзан ўзимни-ўзим овутиб, худди ёш болалардек йўл чеккасида гулдан-гулга учиб-қўниб юрган капалакларни қувлаб қоламан. Акмал ака кулади. Бир оз юрганимиздан кейин даланинг жамоли очилиб кетди. Қарсақли сойининг бу томонида кенг-кенг пайкаллар бор бўлиб, у ерда аёллар қулочкашлаб кетмон уришарди. Мен тенги болалар отга миниб ақушка ҳайдашарди. Қаердандир ашула овози эшитилди:

Дарёнинг нарёғида минораман,
Минорага суяниб дилпораман,
Қўлимдан хат келмайди ёзай десам,
Ёрга салом берай десам уёламан...

Сойнинг у томонида эса қишлоқ моллари бало-қазодек яйлов бағрига ёпишганди. Хув ана, Супабек ота таёғига суяниб сергак турибди.

Атрофда баҳор ҳиди аңқирди. Пайқаб келяпман, Акмал ака худди райҳон ҳидлагандек тўйиб-тўйиб нафас олар ва қишлоқдан чиққандан бери бир оғиз ҳам гапирмай келарди. Охири бўлмади:

— Қаёққа борамиз, Акмал ака?— деб сўрадим мен гап бошлаб.

— Лаббай?

— Қаёққа борамиз деяпман? Супабек отанинг олди-гани ё хув анави ишлаётганларнинг ёнигами?

Акмал ака бирпас ўйланиб қолди. Назаримда, шу аҳволда ишлаётганларнинг олдига боришни ўзига эп кўрмади, ё бўлмаса уларни ишдан қўйишни истамади шекилли:

— Супабек отанинг олдига бора қолайлик,— деди.

Қарсақли сойи бўйлаб анча юрганимиздан кейин кўприкдан ўтиб, сурув-сурув моллар ёйилиб юрган томонга бурилдик. Сойдан ўтганимиздан сўнг Акмал ака эшакдан тушди. Мен эшакни тушовлаб ўтга қўйиб юбордим. Кейин иккаламиз Супабек ота томонга қараб кетдик. Акмал ака келганидан бери Супабек отанинг таърифини мендан ва Эшмат акамлардан кўп марта эшитган-у, бироқ ҳали ўзи билан кўришганича йўқ эди.

Супабек ота қизиқ одам. У билан гаплашган киши яна бир марта гаплашсам дерди. Чорва ҳақида гап кетса бас, шундай қизиқ нарсаларни гапирардики, асти қўяверинг. Ҳамма нарсага чорвадан келиб чиқиб баҳо берарди. Гап орасида айтадиган мақоллари, мисолларига ҳам мол аралашмаса кўнгли тўлмасди. Ўзбеклар билан аралашиб ўсгани учун тилида аҳён-аҳёнда ўзбекча сўзлар ҳам аралашиб қоларди. Лекин бунга ҳеч ким парво қилмасди.

— Ҳў, ассалому алайкум!— деб қаршимиздан чиқди Супабек ота.— Келингдер, келингдер, меймандар.

— Ассалому алайкум,— деди Акмал ака қўлини кўксига қўйиб.— Қалай, бардаммисиз, отахон?

— Шукур, шукур,— деди Супабек ота Акмал акага бошдан-оёқ разм солиб. Кейин менга қаради:— Мейманди бастап келибсин де, е-е, раҳмет, раҳмет... кун де қизиб қалди.

Супабек ота шундай деди-да, юр ҳам демай, олдинга тушиб кета бошлади. Бизлар унинг кетидан эргашдик. Супабек ота эгнига жун чакмон, бошига қозоқи телпак, оёғига катта этик кийиб, белини шартта боғлаб олганди. Этигини ўт, жингил тирнаб, оқариб кетганди. Ўзи сал қаддини эгиброқ олдинда борарди. Ниҳоят бир маҳал катта бир туп жингил тагига бориб ўтирди. Бу — бизларни ҳам ўтиришга таклиф қилгани эди. Акмал ака мийиғида бир кулиб қўйди-да, секин ўзига жой танлаб ўтирди. Мен ҳам бир чеккага чўкка тушдим. Жингил таги бинойидек салқин экан. Жонимиз кириб қолди. Бу ер Супабек отанинг ҳар куни пича ўтириб ҳордиқ чиқариб оладиган жойи экан. Жингил орасида буклоғлиқ хуржун ётарди.

Ўтирганимиздан кейин Супабек ота нимадир деб юзларини силади. Сўнг енги билан пешонасини артди.

— Епирай, кун қизиб кетди-ғўй. Бир айланиб келейин деб шигибсиз-да, мейман. Дурис, дурис. Айланганингиз жақси, мейман, кўнглингиз ашилади... Кеше сиз турангизда Эшмет айтиб бериб эди. Дуненинг жумиси сўлай экен.

Бу Супабек отанинг тасалли берганимиди ё ҳол сўраганимиди — билиб бўлмасди. Акмал ака ҳам унинг гапларини яхши тушунибми, тушунмайми, тасдиқлаган бўлиб, индамай ўтирар, аҳён-аҳёнда бир менга қараб жилмайиб қўярди.

Супабек ота энгашиб жингил тагидаги хуржунни олди: ичида заранг, меш, яна бир рўмолчага ўроғлик нон бор экан. Ота рўмолчани ўртага ёзиб, нонни ушатди-да, мешнинг оғзини еча бошлади. Мешдан зарангга нимадир қуйиб, меҳмонга узатди. Акмал ака ҳайрон бўлиб, қўлида бир оз ушлаб турди.

— Олинг, мейман. Муздай оши ҳалол!

Қечқурун пода қайтганида отанинг болалари уймау-уй юриб, оши ҳалол йиғади. Одамлар топган-тутганларини беришади; биров гўжа, биров айрон, яна биров нон... Нонни алоҳида халтага солиб, суюқ овқатларни сув қовоғига қуйишади. Подачи уни бола-чақаси билан ичади, ортганини яйловга олиб чиқади. Оши ҳалол жуда ширин бўлади. Баъзан бизлар ортиқроқ гўжами, қатиқми олиб чиқиб, оши ҳалолга алмаштириб ичимиз.

Акмал ака оши ҳалолни бир томчи ҳам қолдирмай ичди-да, кўзларини чирт юмиб тамшанди. Сал ачиган бўлса керак. Одатда оши ҳалол ачиганда яна ҳам маза бўлади.

— Жуда тотли экан. Раҳмат!

— Ашиган кўжеси бўлмаган молши молши эмес, мейман,— деди Супабек ота. Кейин ярим заранг оши ҳалолни ўзи паққос кўтарди.— Ўзимизде бул ар қашан бўлади. Қани, нандан олингиз...

Мен ҳам ярим коса оши ҳалолдан ичиб олиб, Супабек отанинг мол боқиб юрган ўғли Маржонбекнинг олдига кетдим. У қўлида бир тол таёқ, уни ўтмас пичоқ билан йўнар эди. Иккаламиз алламаҳалгача мол кетидан бирга юрдик. Қайтиб келсам, Акмал ака билан Супабек ота ҳали ҳам гаплашиб ўтиришган экан. Боягидек тортиниш йўқ, худди эски қадрдонлардек, ҳали айтга-

нимдек, ота нуқул чорва ҳақида гапирар, Акмал ака ора-чорада савол бериб турар эди:

— Ота, шу вақтда ҳам қўйга бўри чопадими?

— Шапқанда қандай! Бу жағинг қарисқир қулай мезгилди қидиради. Бир пастқам жойда писиб жатиб, сал кўзинг таса бўлди, иледи-кетеди. Сўнинг ушун де кўбинше Маржанбекка сенбей, ўзим жанинда журемин... Қўйшиларнинг сўзи бар — қасқир айтади экен:

«Бола қўйши — олида ўйнаб қола қўйши..
Еки қўйши — ермек қўйши..
Отти қўйши — ашуви қатти қўйши..
Туели қўйши — турған қўйши..
Ўғизди қўйши — ўлген қўйши,
Жеб бўлғанда келген қўйши!

деб.

— Офарин, офарин...

Акмал ака қаҳ-қаҳ уриб кулди.

Мен ҳам бундай гапни эшитмаган эдим.

— Тағин бир адети бор ўл жарамастинг. Келиб биревин олиб кетсе гўрге эди-ов, ўндай қилмайди-да! Ўл жегенине маз эмас, бўғиздаганига маз. Жесе биревин жейди, қалғанин тамағиннан тистеп, кекиртегин узиб, бўғиздаб кете беред...

Акмал акани бошқа нарса қизиқтирдими, суҳбат мавзунини ўзгартирди:

— Неча болангиз бор, ота?

— Еки қиз, уш улим бар. Улкен болам аскерликте. Удан кейинги қизимди узатқанмин. Жумабой деген болам энди ўн сегизге киреди. Бу жили қудай қутти кўрсе уйлеб қўймақшимин. Жақинда тўйга келесиз, мейман...

— Ҳали эртароқ эмасми, ота?

— Неси эрте? Улкенин уйлей олмадим. Ўзимде де қартайиб қолдим. Қўзимнинг ашиғинда кўриб кетейин.

— Ҳа, ундай бўлса майли... Жумабой ҳам мол боқадими?

— Жўқ, малди кенже балам Маржанбек менен бағамиз. Жумабекнинг қуш-қуввати бар, кетпенге қўйиппин. Кетпенде қўл кемшилдев.

— Ўзингиз неччи ёшга кирдингиз, ота?

— Жетписди уриб қўйдим дейман,— деб у ўрнидан қўзғалди.— Уйбай, бели қурмағур... Алтпис жаста атқа ирғиб миналмассин, жетписингде жер таянмай туралмассин, дегени ўси гўй! Мейман, энди бирпас кўленкеде

дем олиб, Сарвар мен сўйлесип ўтира туринглар. Мен Маржанбектен бир қабар олиб келейин. Тагин «бала қўйши — алисда ўйнаб қала қўйши» бўлиб журмесин.

Супабек ота таёғини олиб, сал елкасини чиқариб энгашганича бир ёнига чирт этказиб тупурди-да, моллар ёйилиб юрган томонга қараб кетди.

Акмал ака иккаламиз қолдик. Чигирткаларнинг чириллашини, осмонда муаллақ туриб қанот силкиётган сўфитўрғайнинг иссиқдан нолиб вижир-вижир сайрашини демаса, атроф жимжит эди. Акмал ака хуржунга бошини қўйиб бирпас чўзилди. Мен ёнида ўтирибман. У осмонга қараб ниманидир ўйлайди. Мен бўлсам атрофга қизиқсиниб қарайман. Одамлар ҳали ҳам ишдан қайтишгани йўқ. Шундай иссиқда... тагин ҳазил-мутойиба гапларни айтмайсизми? Акмал ака нимани ўйлаётганини билмадим-у, мен мана шулар ҳақида ўйлардим. Улар ҳам менинг ойимга ўхшаган аёллар, улар ҳам ойим қатори ишлаб, кечқурун болаларига қарайди, рўзғор тебратати... Менга яна бир нарса аён бўлди: ҳамма ҳамма гафусса қишлоқда экан. Мен буни далага чиқмаганим учун билмас эканман. Фақат қишлоқда кундузлари одам бўлмагани учун менинг кўзимга маънос бўлиб кўринаркан. Кундузлари барча вақтихушликлар одамлар билан далага кўчаркан... Меҳнат бор ерда ҳам бўлмайди, дер эди бобом. Мен бу гапнинг маъносини бугун тушунгандек бўлдим... Қаранг, ашула ҳам далада, ҳазил-мутойиба гаплар, хандон уриб кулишлар ҳам далада — ҳаммаси далада экан... Ҳалиги етмишга кирган Супабек отанинг гапларини қаранг.

— Сарвархон,— деди бир маҳал Акмал ака.— Нимани ўйлаяпсиз?

— Ҳеч нимани... Нимайди?

— Энди бундай қиламиз, мулла Сарвар,— деди ётган жойида буёққа қараб.— Далага чиққанимизда бундан-буён қоғоз-қалам билан чиқамиз. Мен баъзи нарсаларни сизга айтиб тураман, сиз ёзасиз... Ўзим ҳам ёзардим-у, бироқ қўл қурғур титрайдиган бўлиб қолган. Хатимни ўзимдан бошқа одам тушунмайди. Энди, шартли шуки, ёзган нарсаларингиз тўғрисида ҳеч кимга оғиз очмайсиз. Келишдикми?

— Майли,— дедим мен.— Бироқ мен... ўқишим борку...

— Э, ўқиш...— деди у лабини қимтиб.— Майли, баъзи кунлари келмасангиз ҳам бўлади. Ўзим келаман.

Бир амаллаб ёзишга ҳаракат қиламан. Сиз фақат қўлингиз текканда, оққа кўчириб бериб турсангиз бўлди. Кўрган-эшитганларимизни ёзиб борсак, бу кунлардан жуда ажойиб хотира бўлади-да.

— Хўп.

Акмал ака бир ёнига ёнбошлаб, давом этди:

— Бугундан бошлаб, энди сиз мулла Сарвар эмас, мирзо Сарвар бўлдингиз... Супабек ота кўринмайдими?

Мен ўрнимдан туриб, моллар ёйилиб юрган томонга қарадим. Супабек ота бир отлиқ билан гаплашиб турарди. Отанинг қизиқ одати бор-да, ҳу узоқда ўтиб кетаётган йўловчини ҳам олдига чақириб олиб, эринмай тагитугини суриштириб чиқади. Қаёқдан, нима иш билан кетаётибди — ҳаммасини билиб олиши керак... Мана, ҳозир ҳам бир бечора йўловчини тутиб олиб, тергов қияпти-ёв чамамда. Ана, йўловчи билан хўшлашиб, буёққа бурилди.

— Келяпти!

Акмал ака ўрнидан туриб ўтирди. Сал ўтмай Супабек ота етиб келди.

— Ҳа, мейман, шаршамай ўтирсиз ба?— У нима учундир боягисидан хурсанд кўринарди.— Қалаға кетиб баражатқан бир баламен бир-еки авиз сўйлесип қалдиқ. Ақсақалимиз келипти. Уте жақси бўлипти! Сўған ат алип баражатқан экен.

Ота жингил соясига келиб чўкди, кир рўмолчаси билан юзларининг, бўйинларининг терларини артди:

— Қўй бастик аристан падасинан аристан бастик қўй падаси жақси!

Акмал ака жилмайиб менга қараб қўйди. Мен у кишининг бу қарашини: «Мирзо Сарвар, қани энди дафтар бўлса-ю, ёзиб олсак», деган маънода тушундим. Супабек ота эса, Акмал аканинг бу қарашини бошқачароқ тушунди шекилли, қалтисроқ бир гап айтиб қўйган одамдек, изоҳ бера бошлади:

— Арине, Иззатулла қўй эмес, Султан ақсақал аристан эмес, сўздинг сирасини айтамин-да... деген менен, ақсақалдинг ўзи келгени ўта кўнгилдегидей бўлди. Мине кўрерсиз, мейман, эртеден жумистарда ўзгеше бўлиб кетеди.

Мен хурсанд эдим. Сезиб турибман. Акмал ака ҳам бугунги сафаримиздан жуда мамнун эди. Бизлар кетмоқчи бўлиб ҳозирлана бошлаган эдик, аммо Супабек ота рухсат бермай, пешингача олиб қолди. Мен эртароқ

қайтдим. Акмал ака кечқурун Супабек ота билан бирга пода кетидан келди...

Еттинчи боб

Хуфтонда Аъзамларникига чиқсам, Акмал ака билан Пўлат амаким юмалоқ хонтахта атрофида гаплашиб ўтиришган экан. Хонтахта устида китоблар билан дафтарлар уюлиб ётарди. Мен киришим билан амаким уларни йиғиштира бошлади — чамаси, гаплари тугаган бўлса керак. Амаким китобларни йиғиштираётганида кўзим «Ўрта мактаблар программаси»га тушиб қолди. Хаёлимдан бир фикр йилт этиб ўтди: «Иккаласи ҳам адабиёт муаллими, адабиёт ҳақида, адабиётга қизиқувчилар ҳақида, амакимнинг мактабдаги ишлари ҳақида гаплашиб ўтиришган бўлса керак...»

— Келинг, мирзо Сарвар,— деди Акмал ака жилмайиб.

— Бояги...— шундай дедим-у, оғзимни юмдим. Акмал ака бошини чайқаб кулди. Сал бўлмаса мен жингил тагида келишиб қўйганимиз кундалик ҳақидаги сирни очиб қўяёзган эдим.

Мен имо-ишора билан дафтар олиб кирганимни билдирдим. Акмал ака кўз қараши билан «кейин» дегандек бўлди.

Эшикдан салом бериб раисимиз Султон бобо кириб келди. Амаким билан Акмал ака ўринларидан туришди. Амаким Султон бобо билан елкаларини елкаларига қўйиб, қучоқлашиб кўришди.

— Қалай, яхши ўтирибсизларми? Сиз тузукмисиз, меҳмон?

— Раҳмат!

— Ўзингиз яхши келдингизми?— деди Пўлат амаким. Ҳамма ўтирди, амаким гапида давом этди:— Рангирўйингиз тузук, оқсоқол.

— Тузукми?— деди жилмайиб Султон бобо.

— Тузук, тузук... Докторлар ҳам омон бўлсин-да!

— Илм-ҳикмат ҳам ошиб кетибди, биродар. Аммо касаллар ҳам жуда кўп. Қўпчилиги ярадорлар...

— Ярадорлар денг...— деди амаким ниманидир ўйлаб.— Бу уруш ҳақида нима гаплар бор, оқсоқол?

— Нима гаплар бўларди. Ўзингиз билган газеталарда чиқаётган гаплар-да, биродар. Немисларнинг ўрдасига ҳам тақалиб қолдик шекилли. Аскарларимизнинг

оёқ олиши шундай... Кеча Чимкентдан тўғри районга тушиб, райкомга учрашдим. У ерда ҳам шу гап: галабани яқинлаштириш сиз билан бизга, фронт орқасидагиларга ҳам боғлиқ, дейди. Қарқаралига тезроқ чиқинг, оқсоқол, дейишди. Бугун пешинда етиб келдим. Бор гап шу.

Буғи бурқираб қорни пачоқ самовар кириб келди. Уртага уч-тўрт зоғора нон, бир тарелкада сариеғ, беш-олти чақмоқ қанд қўйилди. Келинойим чой қуйишни менга тайинлаб, ўзи ташқарига чиқиб кетди. Чойни бир маромда қуйиб, аввал Султон бобога, кейин Акмал акага узатдим.

— Қани, меҳмон, гап билан овора бўлиб, сиздан ҳолаҳвол ҳам сўрамабман. Қалай, зерикмай юрибсизми?

— Раҳмат,— деб миннатдорчилик билдирди Акмал ака.

— Хафа бўлманг, меҳмон. Ҳамма гапдан хабарим бор,— деди Султон бобо гўё айб иш қилиб қўйган кишидек секин гапириб.— Сиз ҳақингизда кеча прокурор Зокиржон Аҳмедов гапириб берди. Сизни буёққа юборганини айтди. Қолган гапларни Қарқаралига келаётиб, йўлда Эшматдан эшитдим. Ростини айтсам, жуда ранжидим.

Акмал ака негадир терлаб кетди.

— Хафа бўладиган иш бўлгани йўқ,— деди у.

— Ҳай, майли, ўтган ишга салават, ука,— деди Султон бобо. Кейин Пўлат амакимга қараб деди:— Бу Иззатуллавой кўп ишларнинг чатоғини чиқарган кўринади. Чигит ерга кеч тушибди, чиқишнинг мазаси йўқ. Йўл-йўлакай кўриб келдим, бошқа колхозларнинг пахтаси ўн-ўн беш сантиметр келади. Кўм-кўк, яшнаб турибди. Бошқа жойларда йўнғичқа ўроқ тушибди, бизда бу иш ҳам пайсалда. Ҳозир айни буғдойга сув қуйиладиган маҳал, бунинг ҳам думи хуржунда... Ариқ ишлари ҳам расво. Нима гап десам, одамлар айбдормиш, ишласмиш!

Султон бобо бирпас сукут қилди-да, чидаёлмади шекилли, яна гапини улаб кетди:

— Одамларни дўқ-пўписа билан ишлатиб бўлармиди? Одамлар ҳам тилни билганнинг қурбони. Дарди бор... Нима дединг?

— Тўғри.

— Одамларингиз ажойиб!— деб гапга аралашди Акмал ака.

Султон бобо ялт этиб Акмал акага қаради.

— Бугун бу кишини далага олиб чиққандик,— деди амаким.

— Зап иш бўлибди-да,— Султон бобонинг чехраси ёришиб кетди.— Ҳозир бошқармадан чиқиб келяпман. Эртадан ишга яроқли ҳамма кишиларни далага олиб чиқадиган бўлдик. Бошқарманинг қарори шу. Шундоқ қилмасак бўлмайдиганга ўхшайди. Эрта-индин сувга тушиб, чалов олишимиз керак. Олмасак пахта сувида қийналамиз. Биродар, сендан ҳам илтимос, Сарвар билан Аъзамга ўхшаш суяги қотган болалардан беш-олти-тасини бериб турмасанг ишимиз чатоқ. Нима дейсан шунга?

— Уйлашиб кўрамиз.

— Илтимос. Парторг деган қайишиб туриши керак сал мундоқ...

— Бир гап бўлар...

— Яша, биродар.

Раис шунинг учун кирган шекилли, хурсанд бўлиб ўрнидан тура бошлади.

Акмал ака Пўлат амакимга нимадир деб имо қилгандек бўлудди, Пўлат амаким жилмайиб:

— Оқсоқол, меҳмон ҳам қўлимдан келганча далага чиқиб қарашиб турсам деяпти,— деди.

— Жуда соз!— деб яйраб кетди оқсоқол.— Ариқчиларга бошлиқ қилиб қўямиз-да. Илгариги бошлиғини бошқа жойга оламиз, қўлида кучи бор, ишласин. Одамларга газит-пазит ҳам ўқиб бериб турасиз.

— Раҳмат...— деди Акмал ака севиниб.

— Оқсоқол, бу дейман, меҳмонга «йўқ, қўяверинг...» деб манзират ҳам қилмайсиз-а,— деди амаким жилмайиб.

Улар қаҳ-қаҳ уриб кулишди.

— Энди, меҳмон ука, хафа бўлмайсиз,— деди раис бобо.— Ҳозир манзират қиладиган замон эмас. Айниқса, мана бундай долзарб кунларда. Сизнинг тугмадек ёрдамингиз туядек бўлиб кўринади кўзимизга!.. Бунинг устига зеркиб қолмаслигингиз учун сизга эрмак ҳам керак-да, шундай эмасми? Буёғи тоза ҳаво, одамлар дегандек, лаббай?

— Тўғри, раҳмат!..

— Хўп бўлмаса, менга жавоб. Яна борадиган жойларим бор.

Амаким билан Акмал ака Султон бобони кузатиб чиқиб кетишди. Уйда Аъзам иккаламиз қолдик.

— Ана, чаловга чиқадиغان бўлдик,— деди Аъзам қувониб.

— Маза бўлди!— дедим мен ҳам унга қўшилишиб.

Пўлат амаким билан Акмал ака йўталиб кириб келишди. Мен жавдираб Акмал акага қараб турибман. Қўлим бояги дафтарда. У ҳам сирга тушунди шекилли, мени имлаб ташқарига чиқди. Орқасидан чиқдим, ёнидан икки буклоғлик дафтар олиб берди:

— Ҳалиги дафтарингизга мана буни яхшилаб кўчиринг хўпми? Лотинчани биласизми?

— Оз-моз.

— Яхши. Кўчириладиган жойини буклаб қўйибман. Мана... дарсингизга халақит бермайдими?

— Йўқ.

— Бўпти, хайр.

Икки буклоғлик дафтарни худди хазина топиб олгандек қўлтиғимга қисиб олиб, қоронғи тун қўйнига шўнғиб кетдим.

Уйга келсам укаларим ухлаб қолибди. Ойим нимаидир тикаётган экан.

— Қаёқларда санқиб юрибсан, болам?— деб сўради мендан.

— Аъзамларникида эдим.

— Дарсингни қилсанг бўлмайдами?

Бу гап менга баҳона бўлди:

— Бир дафтаримни Аъзам олиб кетган эди, шуни олиб келдим,— деб минғилладим. Ойим бошқа ҳеч нима демеди. Мен сандалга ўтириб, эҳтиётлик билан Акмал аканинг ёзувларини варақлай бошладим. Очган жойимдан тўрт-беш бети йиртиб олинибди. Билишимча, аввал ёзилган гаплар бўлса керак-да. Қўлим оғрийдиганича бор экан. Хат йирик-йирик, қинғир-қийшиқ қилиб ёзилган эди. Аммо шундай бўлса ҳам дона-дона, аниқ. Тўрт бетини буклаб қўйибди. Демак, мен шу бетларини ёзишим керак. Олдинги бетларида ҳам нималарнидир қисқа-қисқа қилиб ёзибди. Одобдан бўлмаса-да, очиб ўқий бошладим:

«8 апрель. Бугун биринчи марта қуёш нурига фарқ бўлдим. Узимизнинг оловли қуёшимиз! Узимизники дейишимнинг сабаби бор: Туркистон Тошкентимизга яқин,

бу ерда туриб аксирсанг, у ердагилар, соғ бўлинг, дейдиган даражада яқин!..»

«10 апрель. Эрталаб прокурор қабул қилди. Илқ, самимий муомалада бўлди. Прокурор зотининг одамийлигини биринчи бор кўриб турибман. Исми-шарифлари Зокиржон Аҳмедов экан... У кишига ишимни қайта кўриб чиқишларини илтимос қилиб, икки энлик ариза ёзиб бердим. Шу одамнинг шарофати билан Қарқарали деган қишлоққа жўнадим. Бу ерга аравада келдим. Аравакаш бир оёғини фронтга ташлаб келибди. Исми Эшмат экан. Содда, самимий...»

Бугун ҳаво кечагига ўхшамайди: ёмғир, изгирип...»

«13 апрель. Қарқаралига келганимга уч кун бўлди. Уруш асорати баралла билиниб турибди! «Хужум бошлаганимиздан сўнг, кўп ўтмай Совет Иттифоқидаги миллатлар ўз-ўзидан тарқалиб кетади. Халқлар дўстлиги деганлари бўлмаган гап!..»— деб вайсаган эди Гитлер. Қани у вайсақининг башорати! Мана шу кичкина қишлоқ мисолида ҳам коллективнинг, дўстликнинг кучи нималарга қодир эканлигини яққол кўрса бўлади. Қишлоқ аҳолиси асосан ўзбеклар экан. Қозоқлар беш-олти хонадонгина бўлиб, буларнинг ҳам кўпчилиги чорва билан шуғулланадиган кўринади. Эвакуация қилинган поляклар ҳам бор экан қишлоқда. Улар кетмонга эмас, енгил ишларга қўйилибди. Масалан, ямоқчиликка, ўроққа...»

Лекин ҳаммалари аҳил, тотув...»

Қизиқ, бу гапларнинг нимасини яширар экан-а? Узимиз биладиган гаплар-ку. Рост, баъзи сўзларини мен эшитмаганман, масалан, эвакуация, хонадон деган сўзларни... Ким билади дейсиз, ҳарҳолда катта одам, бир нарсани билиб ёзадигандир-да. Мен бир оз ўйлаб ўтириб, сўнг Акмал аканинг ўзи белгилаб берган варақларни очиб, уларни янги дафтарга чиройли қилиб кўчира бошладим.

«14 апрель. Сарвархон билан далага чиқдим. Бепоен дала. Баҳаво! Катта сой: бир томонда экин-тикин, одамлар ишлашяпти: иккинчи томони яйлов, сурув-сурув қўйлар, сигирлар ёйилиб ўтлаб юришибди...»

Улчаклар!.. Бу жойнинг ғалати одати бор экан. Соининг бу томонида гуваладан қилинган қатор ўлчаклар турар эди. Худди қалдирғочнинг уясидек. Буларни Супа-

бек ота таърифлаб берди. Маълум бўлишича, одамлар ёзда ўзларига чорак гектардан ерга қовун экишаркан-у, кейин бошига ўлчак солиб, кўчиб чиқишаркан. Ўлчак сўзининг маъноси — бу уйчада қовун пишган маҳалидан то хазон пайтигача, яъни уч ойча ўтиришаркан. Мана шу уч ойга ўлчаб, мўлжалланиб қилинган гувала уйчани ўлчак дейишаркан. Қовунполиз хазон бўлгандан кейин деҳқонлар ўлчак устидан шох-шаббаларини йиғиштириб олиб кетишаркан. Полиз тепасида гувала уйчаларнинг ўзи қоларкан ҳувиллаб...

...Супабек ота деган бир чол мени ҳайратда қолдирди: ҳеч қандай пардозсиз, адабиётга шундай кирса бўладиган бақувват образ! Сўзлари ҳикматли, турмушнинг ўзидек кекса, тўзимли! Бугун мен уни дили сал хирароқ маҳалида учратиб қолдим. Дилини Иззатулла аканинг ўғли Ҳасан кўзойнак хира қилибди: эрталаб подага сирини кеч олиб чиқибди. Пода ўрнидан жилиб қолган экан. Нега мени кутиб турмадинг, деб ҳақорат қилибди чолни... У гап орасида, «илондан илон, чаёндан чаён туғилади», деди. Мен чолнинг бу гапига қўшилмадим. Озгина баҳслашдик. Кейин чол ўз фикрини исботлаш учун шундай ҳикояни айтди... Бир подшоҳнинг яхши бир бияси бор бўлиб, подшоҳ уни ниҳоятда қадрлар экан. Бия жуда сулув ва йўрға бўлгани учун подшоҳ унч нуқул овга миниб чиқар экан. Лекин биянинг битта айби бор экан: сувнинг ўртасига борганида ётиб қоларкан. Нима қиларини билмаган подшоҳ вазирлари билан маслаҳатлашиб, ундан битта қулун олгандан кейин сўйишни маъқул кўрибди. Ниҳоят бия қулунлабди. Шу заҳотиёқ қулунни онасига кўрсатмай ажратиб олишиб, биянинг бўғзига пичоқ тортибдилар... Қулун ҳам онасига ўхшаб ниҳоятда гўзал бўлиб ўсибди. Кунлар ўтиб қулундан той бўлиб, тойдан қунон, қунондан эса дўнан бўлиб етилибди. Подшоҳ дўнанга эгар уриб, овга отланибди. Лекин дўнан ҳам худди онасининг одатини қайтарибди: сувнинг нақ ўртасига бориб ётиб олибди!..

Мен отанинг фикрини маъқуллаб, у кишига ҳам битта ҳикоя айтиб бердим: яхши одамнинг шогирди ёмон бўлиб етилгани ҳақида... Ота ҳам фикримни маъқуллади.

Чолда гап кўпга ўхшайди. Етмишга кириб ҳаётдан нолишни билмайди. Бу чинакам қаҳрамонлик! Ожиз одамларгина ҳаётдан нолийди. Мен нимаман? Уйлаб кетаман... Қайси кунги Сарвархонларникида ўтириб қилган нолишларим эсимга тушиб, ўз-ўзимдан хижолат

бўлдим... Мен шунчалик ожизманми? Нега? Супабек ота мен билан гаплашиб ўтириб: «Қўйнинг қумалоғини кўрсангиз суриниб, сирининг тапписини кўрсангиз йиқилар экансиз», деди. Шунчалик бўшангманми? Йўқ, бу бўлмайди, мулла Акмал, دادил бўлмоқ керак. Бунинг учун эса одамларга аралашуш ва бирор фойдалиш билан банд бўлиш зарур...»

Кундалик шу жойда тугади.

Шу кеча алламаҳалгача ухлаёлмай ағанаб ётдим. Кўз ўнгимдан нуқул Супабек ота, Акмал ака, Ҳасан кўзойнаклар ўтарди...

Тонготарда кўзим илинибди.

Саккизинчи боб

Мактабдан қайтиб келиб, бир коса қатикни маза қилиб ичиб олдим. Кейин сандал четидаги кўрпачага чўзилиб, шифтга қараб ўйлаб ётдим. Қайфим чоғ. Нега энди қайфим чоғ бўлмасин? Боя амаким ўқитувчи оямиз билан дарсга кириб, қишлоқда иш кўпайиб кетгани, одамлар етишмаётгани, шунинг учун беш-олтита суяги қотган ва дарсларни ўз вақтида ўзлаштириб улгурадиган болаларни бир ҳафталик муддат билан колхозга ёрдамга чиқишини тушунтирди. Кейин амаким қўлидаги қоғозга қараб:

— Биз ўқитувчилар билан маслаҳатлашиб мана бу болаларни бўшатишни лозим топдик,— деди,— Розик, Абдунаби, Соғиндиқ, Сарвар, Аъзам, Рўзи... Номлари аталган болалар бириси кундан бошлаб озод. Гап шу.

Амаким чиқиб кетди. Синфда ғовур-ғовур бошланди.

— Имага биз чиқмас эканмиз?

— Немис тилидан икким бор эди, аллақачон қутулганман...

— Жим бўлинглар,— деди опай. — Утган сафар қаерга келгандик?

Болалар қулоқ солишмасди. Бурчак-бурчакдан тўнғиллаган овозлар чиқарди.

— Колхозга қарашуш қизларнинг қўлидан келмайди?..

Бошқа номи чиққан болаларни билмайман-у, аммо мен ўзим хурсанд эдим... Чунки мен энди «суяги қотган

ва дарсларни ўз вақтида ўзлаштириб улгурадиган» боламам. Бунинг устига, Акмал ака билан бирга ишлайман! Акмал ака бугундан бошлаб ариқ ишларига бошлиқ! Нима қилаётган эканлар? Борсаммикин? Борганим бўлсин!..

Ўрнимдан учиб турдим. Оғилхонага чиқиб, молларнинг охурларига хашак солдим, тагларини тозалаб сурдим. Уйга обкашда сув олиб келиб, пақирларни тўлдириб қўйдим-да, Акмал аканинг кундалигини қўлтиғимга уриб жўнадим.

Ёлғизоёқ сўқмоққа тушиб, жадал кетяпман.

Сўқмоқда бесўнақай, ялангоёқ из тушганди. У гоҳ йўл четига чиқиб, гоҳ сўқмоққа қайта келиб тушарди. «Телба-тескари тушишига қараганда Таташники бўлса керак: Қизиқ, у нима қилиб юрибди буёқларда?!»

Осмон тўла ола булут. Кучсиз шамол. Ҳаво бир оз салқинроқ бўлса-да, лекин ёқимли эди.

Бизнинг Қарқаралидан ҳам чиройлироқ қишлоқ бормикин дунёда? Бўлмаса керак. Бор бўлса ҳам мана бундай табиат: ҳавоси, меҳрибон кишилари, сурувлари, подалари, Супабек отадек доно чўпонлари бўлмаса керак!

Ана, бир гала ўрдак булутлар бағридан шув этиб чиқиб, «фру-фру»лаб учиб ўтиб кетди... Ҳув ана, осмонда бир қора қуш қанот силкимай сузиб юрибди... Негадир қўшиқ айтгим, анови қора қуш каби булутларга тўш уриб учгим, қишлоғимизда бўлаётган ишларни, барча чиройли нарсаларни осмондан туриб томоша қилгим келарди!

Ана, Қарсақлининг ҳув нариги томонида моллар орасида Супабек ота билан Маржонбек юрибди. Қаердан-дир овчи милтиғининг ҳорғин ва бўғиқ товуши эшитилди...

Хаёл билан одамлар ишлаётган оғра келиб қолганимни сезмабман. Иш қизғин, ҳазил-мутойиба авжида эди. Ишлаётганларнинг кўпчилиги қиз-жувонлар бўлиб, нарироқда Супабек отанинг катта ўғли Жумабек бошлиқ бир гуруҳ йигитлар ариқ қазишарди. Уларнинг шундоқ тепаларида ариқ бўйида кўчма қизил байроқ ҳилпираб турибди. Йигитлар деганимиз бундан уч йил илгари еттинчи синфни ўзимизнинг мактабда тугатиб, шаҳарга бориб ўқий деса, тирикчиликдан қўли тегмай юрган ўспиринлар эди. Уларни баъзан «темир қанотлар», «допризивниклар» ҳам дейишарди. Темир қанот, учирма қа-

нот дейишларида гап бор: уларни яқинда ҳарбий комиссарнат районга чақириб, икки ой ҳарбий машқ ўтказган. Буни ўрಿಸчалаб допризивник дейишаркан. Буларнинг орасида Акбар билан Жалил деган бола ҳам бор эди. Акбар сал шўхроқ бўлгани учун уни Акбар шайтон ҳам дейишарди. Жалил эса унинг акси бўлиб, лекин жуда гавдали ва ишчан йигит эди. Акмал ака қўлида таёқча, уёқдан-буёққа юриб турарди. Лабларида табассум. Кўринишдан аллақачон одамлар билан апоқ-чапоқ бўлиб кетганга ўхшарди.

Йўлдаги тахминим тўғри чиқди: Таташ жинни ариқ бўйида чўққайиб, товоқда қатиқ ичиб ўтирган экан. Уқтин-ўқтин бошини кўтариб, Акмал акага қараб тиржайиб қўяди. Чамамда ичаётган қатиғини Акмал ака берган бўлса керак...

Майса устида товоқ-қошиқлар сочилиб ётишига қараганда одамлар ҳозиргина тушлиқдан туришган бўлса керак. Нарироқда бир нортуя чўкиб ётибди, устига иккита катта бидон танғиб, боғланган, атрофида Ҳасан кўзойнак ивирсиб юрар, ниманидир қидираб эди.

— Хўв, кўзойнак, нимангни йўқотиб қўйдинг?— деб қичқирди Акбар шайтон унга тегишиб.

— Қамчимни кўрмадингни?— деб сўради Ҳасан кўзойнак кўзларини қисиб. Шу дамда унинг ойнаги офтобда ялтираб кетди.

— Кўзойнагингни артиб бир қарагин-чи,— деди яна Акбар,— қўлингдаги қамчи бўлса ажаб эмас.

Ҳасан кўзойнак худди ишонмагандек қўлидаги қамчини кўзига яқинлаштириб кўрди-да, одамларга қараб жилмайди.

— Хафа бўлма, жигар, шаҳарга тушсам ойнакнинг ўткирроғидан олиб чиқиб бераман!— деди Акбар ҳамон уни калака қилиб.

Бўлди кулги! Акмал ака ҳам қорнини ушлаб куларди.

Ҳасан кўзойнак туяга миниб, лўкиллатганича жўнаб қолди.

Таташ жинни ҳам нафси ором олди шекилли, одамларга қараб бир тиржайиб қўйди-да, одатдаги хиргойинсини қилиб, туянинг кетидан елиб-югуриб кетди. Акмал ака негадир унинг орқасидан ўйчан қараб қолди.

Мен Акмал аканинг олдига бордим.

— Э, мирзо Сарвар, келинг.

— Салом алайкум...

— Ваалайкум ассалом.

Акмал акага кечаги сиеҳда кўчирганим икки буклоғлиқ дафтарни бердим. У мени четроққа бошлаб чиқиб, майса устига ўтирди. Мен ҳам ёнига ўтирдим. Кейин у аста дафтарни очиб, варақлаб кўра бошлади.

— Уҳ-ҳў, жуда ҳуснихат экансиз-ку,— деди хурсанд бўлиб. Бир-икки йўлини ўқиб чиқиб елкамга қоқди.— Жуда соз. Буни қаранг, бугун ҳеч нарса ёзолганим йўқ...

— Ассалому алайкум, ўртоқ бригадир!

Бошимни кўтарсам, теламизда, отда Иззатулла ака турибди.

— Ваалайкум...— деди Акмал ака дафтарни буклаб.

— Ишларингиз қалай, тузукми?

— Емон эмас.

— Ту-зук,— деди у чўзиб. От устида ишлаётганларга қаради. Акмал ака таёғига суяниб ўрнидан турди.

— Гап кўпроқ бўлаётганга ўхшайди,— деди Иззатулла ака жиддий,— буларга сал қаттиққўл бўлмасангиз бўлмайди.

Акмал ака бир нима демоқчи бўлиб лабларини қимтиди-ю, бироқ индамади. Иззатулла ака отининг бошини одамларга қараб бурди. Бизлар унга эргашдик. Ариқ қазиётганлар уни совуқ қарши олишди: на салом, на алик бор. Гўё ўз ишлари билан жуда ҳам банддек кўринарди улар. Бир маҳал Иззатулла ака отининг жилловини тортиб туриб сўради:

— Янги бригадирларингиз қалай?

Унинг бу саволи ҳамманинг ғашига тегди чамамда. Бу унинг Акмал акани менсимаганими ё ариқ қазиётганлардан гап олмоқчими — тушунарсиз эди. Акмал ака сал нарироқ турган бўлса ҳам майлига-я, нақ кўзини бақрайтириб туриб сўрагани нимаси?

— Қалайини сўрайсиз, Изака,— деди Акбар шайтон.— Кўриб турибсиз-ку. Ё сизга ҳам кўзойнак олиб берайликми?

Одамлар қиқир-қиқир кулишди.

— Сўраб ҳам бўлмайдими энди,— деб ранжиди Иззатулла ака.— Тузукми деяпман-да.

— Тузук бўлганда қандоқ, вў!— деб бошмалдоғини кўрсатди Акбар.— Аввалги бошлиғимиздан яхши. Бизга бугдой нони бўлмаса ҳам, бугдой сўзи бўлса бас.

— Авваллари ҳам тилинг узун эди сен боланинг, Суянган тоғинг келиб, яна ҳам узун бўлиб қолдимми дейман-а!— деди Иззатулла ака кулиб.

— Бундан кейин ҳам узун бўлади. Нима эди?— деди Акбар ва кетмон дастасига суюниб, Иззатулла акага тик қаради.

— Мен сенга бир нима деяпманми?— деди Иззатулла ака.— Шунчаки тузукми деяпман-да. Мазах қиляпсанми?

— Ҳеч ким сизни мазах қилаётгани йўқ. Ўзингиз ишдан қўйяпсиз бизларни гапга солиб!

— Мен сенга кўрсатиб қўяман ўзингдан катта одамни мазах қилишни.

— Вой, катта одам эмиш!..— деди Акбар.— Буни қаранг-а...

— Вой, лаънати-ей!

— Жудаям пуд бўлдим деб кериларверманг, ака,— деди Акбар аввалги жиддий ҳолига қайтиб. Энди у кетмоннинг дастасини қаттиқ қисиб ушлаб олганди.— Сиздан ҳам оғирроқ ботмонлар бор.

Иззатулла ака бу болалар билан уришиб обрў тополмаслигига кўзи етди шекилли, қайтиб индамади. Фақат Акмал акага бир тикилиб қаради-да, Акбарга:

— Сенлар билан кейин гаплашаман,— деб отининг бошини бурди.

— Кейинга суриб нима қиласиз, ҳозир гаплашиб қўя қолинг,— деб қичқирди Акбар унинг орқасидан. Одамлар яна кулги кўтаришди.

Акмал ака мамнун эди. Энди у ўзининг якка эмаслигини биларди чамамда. Акбар Акмал акага кўз қисиб қўйди-да, ишга тушиб кетди...

Акмал ака иккаламиз яна бояги жойимизга келиб ўтирдик.

— Қани, мирзо Сарвар, энди бирпас ёзайлик,— деди у.— Мана қалам. Мен айтиб тураман.

Акмал ака майсага ёнбошлади ва бир нуқтага кўз тикиб, секин айта бошлади:

«15 апрель. Ажаб! Кечаги филолог бугун мелиоратор! Ариқ қазиш ишларига бошлиқ! Фақат номим бошлиқ. Одамлар ўз ишини билади! Мендан яхши гап, улардан сифатли иш. Яхши гапнинг гадоси бўлиб қолишган экан. Чамаси собиқ бошлиқлар андишанинг отини қўрқоқ қўйиб олишган кўринади. Инсонни қўрқитиб ишлатиб бўладими?! Йўқ. Аксинча, фақат тўғри ва одил бўлиб, тушуниб ва тушунтириб ишлаш, ишлатиш керак. Иззатуллавой аканинг ҳаракатлари эса бу андоза-

га сизмас экан. Аминманки, одамлар уни сиздириб қўйишади. Султон оқсоқол эрталаб бу шахсга баҳо берди: «Ёқадан олган душмандан почадан олган ит ёмон! Иззатулла душман эмас, у фақат тантиқ ит, холос. Инсофга келар, келмаса, ўзимиз келтириб қўямиз...» деб.

Мен ҳам ўша гапларга қўшиламан...»

— Бўлди, мулла Сарвар.

Дафтарни ёпиб, Акмал акага бердим. У икки буклаб ён чўнтагига солиб қўйди. Кейин ариқчаларнинг олдига бордик. Улар ҳам энди дам олгани чиқиб туришган экан. Бир томонда қизлар, иккинчи томонда бўз йигитлар тагларига кетмонларини қўйишиб ўтиришар, ҳазил-мутойиба бошланиб кетган, қийқириқ-кулги авжида эди.

— Бугун куёвтўранинг иши беш,— деди қизлар орасидан кимдир. У куёвтўра деб Жумабекни айтаётган эди. Уни нариги Етимлар овулидаги Ойсулув деган қизга унаштириб қўйишган бўлиб, шу кунларда ота-онаси тўй тараддудида юришган эди. Ҳалиги қиз гапида давом этди:— Бугун ҳам байроқни беришмайдиган кўринадилар.

— Бериб бўпмиз!— деб қичқиришди йигитлар.

— Байроқ керакми?— деди Жумабек жўжахўроздек бўйнини чўзиб.

— Керак бўлмаса ҳавас қилармидик?

— Ундоқ бўлса мени ўзларингга қўшиб олинглар. Мен қаерда бўлсам, байроқ ҳам шу ерда-да.

— Чиранишини қаранглар!— деди қорачадан келган бир қозоқ қизи.— Бўлмаса ўтақол!

— Утамиз...— деб Жумабек ўрнидан қўзғалди.

— Қўй, кўзимиз учиб тургани йўқ!— деди бояги қиз.— Бир бопласанг-чи, Сорагул, уни ўлан билан. Боплаганда ҳам иккинчи гап отмайдиган қилиб бопла.

Сорагул деган қиз, бўпти, дегандек йигитлар томонга бирпас қараб ўйланиб турди-да, кейин бирдан янгроқ овоз билан ўлан айта бошлади:

Қарасам, шалбарингга жулдур-жулдур,
Алдаганга кўнесин, надан қурғур.
Аншейин ермек қилип, кел дегенде,
Келуин қараши, қудай урғур...

Қизлар томон чувиллашиб кулишди. Йигитлар Жумабекни гиж-гижлашар эди. Жумабек ҳам бўш келади-

ганлардан эмас. У вақт ўтказмай, Сорагулнинг гапини илиб кетди:

Сиртинг одам шақпали, тилинг жилан,
Барасинг, қаранг қалғир, қайда кетип?
Қўс туйме ўмравунга жарасип тур,
Журип эм устайин деп аюес этип!

Бу гал йигитлар қийқиришиб, чапак чалишди. Сорагул яна илиб кетди:

Қўй бала, бўл сўзинге синалмаймин,
Тилинге жалган айтқан кўналмаймин,
Иеси бар туймемнинг, ауре бўлма,
Қунинг жетпес қимбатти бералмаймин...

Яна қийқириқ бошланди, Акмал ака нуқул «Офарин!» дерди, холос. Қўриниб турибдики, Жумабек ютилиб қолди. Жавоб қилишга энди унинг тили қисқалик қилиб турарди. Шунингдек, Сорагулнинг «Тилинге жалган айтқан кўналмаймин» дегани ҳам бежиз эмасди, албатта. Одамларнинг гапига қараганда, Жумабекнинг отаси Супабек ота Сорагулникига ўзи совчи бўлиб борган экан. Шунда қизнинг отаси: «Қорага берадиган хўжа қиз йўқ», деб кўнмабди. Супабек отанинг бу гапдан жаҳли чиқиб: «Эй, не деб ўттап ўтирсин? Сен хўжасин, биз қарамиз, ахиретке бирга барамиз!»— деб этагини силкиб чиқиб кетибди. Шу гаплардан кейин Сорагул билан Жумабек ўртасидаги илгариги яқинлик анча совуб қолган дейишади. Ҳалиги индамай қолганига қараганда айбнинг кўпроғи Жумабекда бўлса эҳтимол! Шундан кейин Жумабек бошқа, Етимлар овулидан уйланмоқчи бўляпти. Буни Сорагул эшитмаган деб ўйлайсизми? Ҳалиги аччиқ-чучук гаплар шунинг учун эмасмикин?

Дам олиш тугаб, яна иш бошланиб кетди. Кечқурун Акмал ака ким қанча ариқ қазиганини «А» ҳарфига ўхшаш ўлчов таёғи билан ҳисоблаб, дафтарчасига ёзиб олди.

Қуёш ботиб, подалар қайта бошлади. Одамлар ҳам тўда-тўда бўлиб, бири эшакда, бири яёв қишлоққа қараб йўл олишди.

Ҳув ана, катта йўлда Эшмат аканинг ҳўкиз араваси, шаҳардан келаётган бўлса керак. Қарқаралининг нариги томонида ўтлаб юрган подалар ҳам қишлоққа қараб юзланди, Супабек отанинг қичқириғи ҳам баралла эшитила бошлади...

Акмал ака эшакда, мен пиёда одамлардан олдинроқ-
да борардик.

— Мирзо Сарвар,— деди Акмал ака секин.

— Лаббай?

— Мана энди Фарҳод ўртоғингизга хат ёзсангиз бў-
лади.

— Ростданми?

— Кечқурун кириг, биргалашиб ёзамиз.

Орқамиздан одамлар етиб келиб, гапимиз узилиб
қолди. Бир ёқдан қизлар ашула бошлаб юборишганди:

Дарёнинг ўртасида сол боради,
Сол устида тўтиқуш ёлборади.
Тўтиқуш боласига дон беради,
Ҳар киши севганига жон беради...

Тўққизинчи боб

Аъзам иккаламиз шаҳардан қайтиб келяпмиз... ик-
каламиз икки эшакда. Қуёш сийрак, юпқа булутларни
оралаб, уфққа оғиб қолган бўлса ҳам, ҳали тушки
тафти сўнмаганди. Ҳаво дим, бир этган шабада йўқ эди.
Биз хаёл суриб келардик.

Ҳа, айтгандек, шаҳарга нима учун тушганимизни ай-
тиб берай: кеча кечқурун Акмал ака билан ишдан қай-
тиб келсам, ойим бизлардан илгарироқ келиб, у-бу қи-
лаётган экан.

— Келдингми, болам, сигирларингга қара,— деди.

Қамзулимни ечиб, чопганимча поданинг олдига чиқиб
кетдим. Пода энди қишлоққа кириб келаётган эди. Бола-
ларнинг қий-чувию сигирларнинг мўраши, подачининг
баъзи бебош сигирларни бақириб қайтариши, итларнинг
вовиллаши... ҳатто мана шундай шабадасиз оқшомда
сигир туёқларидан кўтарилган оппоқ чангнинг каттакон
кўрпага ўхшаб ҳавода қалқиб юриши — ҳамма-ҳаммаси
қишлоғимизда ҳар куни такрорланадиган манзара эди.
Лекин шунга қарамай, бу манзара ҳар куни янги, ҳар
куни қизик бўлиб кўринади менга. Кундузи далада, кў-
чада кўролмаган болаларингни оқшом шу ерда кўрасан.
Хув ана, чанг орасида Ҳасан кўзойнак ола сигирини
олдига солиб, тарғил сигирнинг думидан ушлаганча қий-
қириб кетиб боряпти. Еши анчага бориб қолган болага
ярашмаган қилиқ...

Розиқ, Абдунабилар ҳам шу ерда. Супабек ота келяп-

ти таёғини дўқ-дўқ этказиб. Маржонбек уёқдан-буёққа чопиб, четга чиққан сигирларни қайтариб юрибди.

— Ай кўзайнектинг тарғили, қайт бери, қарасан теккир!..

Баъзан шундай пайтларда жаҳли чиқиб кетса, сигирларни ҳам эгасига ўхшатиб сўкарди у.

— Қўжангга уқсамай ўл, сумилтирик! Кирмеген қўранг жўқ!..— дейди у баралла қичқириб. Буни бутун қишлоқ эшитади назаримда. Баъзи сигирлар шундай маҳалларда шохинни бигиз қилиб, Маржонбекка «ўдағайлайди» ҳам. Шунда у яна таёғини кўтариб пўписа қилади:— Мал бўлайн десанг Изекенге уқсама, мўйнингга пишақ тартилғир!..

Бизлар қотиб-қотиб куламиз...

Сигирларни олиб кириб ўрнига боғладим. Ойим уларни бирпасда соғиб, икки челак сутни қўшниникига тегушикка олиб чиқиб бериб кирди. Кейин сандал атрофида овқат ичиб ўтирганимизда:

— Бириси кунни чаловга чиқар экансанлар. Шаҳарга, бобонгнинг олдига тушиб чиқмайсанми?— деди менга.— Сарёғ билан сузма тўпланиб қолди. Қўйлаклик мато ҳам олиб қўйдим девди. Ҳадемай май байрами келяпти. Синглингга кўйлак керак... Бир ишга тушиб кетганингдан кейин қўлинг бўшамай қолади, болам. Имтиҳонинг бўлса яқинлашиб қолди.

— Майли,— дедим косамнинг тагини ялаётиб.— Бир ўзимми?

— Аъзам ҳам тушмасмикин?

— Билмадим.

— Сўраб боқ.

Аъзамларникига чиқсам, Пўлат амаким билан Манзура келинойим ҳовлида юришган экан.

— Аъзам уйдаими?— деб сўрадим улардан.

— Уйда Акмал аканг билан ишлаб ўтиришибди.

«Ишлаб ўтиришибди!» Наҳотки кундаликни Аъзам ёзаётган бўлса? Иккаламиздан бошқа ҳеч ким билмасин, деганди-ку Акмал ака?

Кирсам, ростдан ҳам Акмал ака нималарнидир айтяпти, Аъзам қитир-қитир қилиб ёзяпти.

— Э, келинг, мирзо Сарвар,— деди Акмал ака бошини кўтариб ва менинг эшик олдида ҳайрон бўлиб турганимни кўриб.— Мана, мулла Аъзам билан Фарҳодга хат ёзямиз.

Ичимда «ҳайрият!» деб илжайдим. Хатни ёзиб бў-

лишди. Энди уни туморча қилиб, сиртига адресини ёзиш керак.

— Адресни мен ёзай?— дедим.

— Майли, ҳуснихатсиз,— деди Акмал ака. Лекин, кўриб турибман, бу гапим Аъзамга сал ёқинқирамади.

Мен хатни туморча қилиб букладим-да, Акмал акага қарадим. У айта бошлади, мен ёза бошладим:

— Тошкент шаҳри, Тахтапул кўчаси, 5- уй. Дониёров Фарҳодга. Ёздингми?

— Ёздим.

— Баракалло. Энди Қарқаралининг адресини ёзинг.

Ёзиб бўлиб, конвертни Акмал акага бердим. У конвертни қимматбаҳо бир нарсасидек эҳтиётлаб ушлаб, ичида ўқиб чиқди.

— Хўш, энди буни қандай жўнатамиз?

— Почтальонга берамиз-да,— деди Аъзам.

— Мен эрталаб шаҳарга тушмоқчиман. Ўзим олиб кетиб, вокзалдаги почта қутисига ташласам-чи?

— Жуда соз!

Шунга келишдик.

Шу маҳал ҳовлидан кимнингдир овози эшитилди:

— Акмал ака борми?

— Бор. Уйда,— деди Пўлат амаким. Эшик очилиб, уйга колхоз секретари кириб келди.

— Ассалому алайкум. Сизни оқсоқол сўраяптилар. Чиқаркансиз.

Акмал ака ҳайрон бўлиб қолди. Буни секретарь бошқача тушунди шекилли, ўзича яна изоҳ берган бўлиб:

— Идорага,— деди-да, чиқиб кетди.

Акмал ака «нима гап?» дегандек елкасини қисиб, аста ўрнидан турди. Тумор хатни беришини ҳам, бермаслигини ҳам билмас, бир оз иккиланиб турди-да, кейин таваккал дегандек менга чўзди. Олдим. Кейин ўзи оёғи тортмайроқ идорага чиқиб кетди.

Аъзам иккаламиз бир оз индамай ўтирдик.

— Эртага шаҳарга тушмайсанми?— деб сўрадим мен ундан ниҳоят.— Ойим ёғ, сузма йиғилиб қолди деяпти.

— Дадамдан сўрай-чи.

Аста ўрнимдан турдим. У ҳам турди.

— Бўлмаса сўраб боқ бирга тушиб чиқамиз.

— Майли.

Кўчага чиққанимиздан кейин ундан сўрадим:

— Хатда нима деб ёздинглар?

— Эсон-омонман. Кейин, Қарқаралидаман, ишлаяпман... Мендан хавотир олманглар деб ёздик.

— Тағин?

— Тағин, келаман деб овора бўлиб юрманглар. Кузгача ўзим бориб қоламан. Кейин, Фарҳоднинг ўқишлари қалай, деб ёздик. Қизини ҳам сўради. Ҳаҳ, қара, отини эсимдан чиқариб қўйибман.

— Майли. Даданг хўп деса менга айтасан, бўптими?

— Бўпти.

Анча қоронғи тушиб қолган эди. Уйга яқинлашганимда узоқдан ашула эшитилди:

Ҳил-ҳили ёрим уйғонсин,
Ҳил-ҳили ёр; ҳил-ҳили!..

Ким экан бу бемаҳалда ёлғиз ашула айтиб юрган?

* * *

Шундай қилиб, эрталаб Аъзам иккаламиз икки эшакда шаҳарга тушдик. Тўғри бобомларникига бордик-да, эшакларимизни, олиб келган нарсаларимизни қўйиб, ўзимиз Фарҳодга ёзилган хатни жўнатиш учун кўчага чиқдик. Хатни почта яшигига ташлаб, киоскадан уч-тўрт газета олиб, кейин бозорга тушдик. Узун-узун тахталар олдида эгни-бошидан ёғ ҳиди анқиб турган семиз-семиз ўрис хотинлар, этаклари оёғига ўралашган ўзбек, қозоқ аёллари чигит ёғига пиширилган сомсалар, яхна ғоз гўшлари, мол туёқлари, пиширилган тухумларни сотиб ўтиришарди. Бир қозоқ аёли айрон шопирарди... Иштаҳани қитиқлайдиган, хушбўй ҳид бутун расталарни тўтиб кетган эди. Аъзам иккаламиз тупукларимизни қўлт-қўлт ютиб, бир-биримизга қараймиз. Бошига пилотка, эгнига гимнастёрка кийиб, бир оёғини оқ дока билан қалин қилиб ўраб олган қўлтиқтаёқли аскар йигит қўлидаги нарсасини кўз-кўз қилиб бақирарди:

— Махорка, махорка! Первий сорт! Олинг.

Латта-путта бозорига ўтгандик, бизнинг қишлоқдан келганимизни сезишди шекилли, атрофимизни дарров бир гала у-бу кўтариб юрганлар ўраб олишди:

— Қимга галифе шим! Шим олмоқчимидингиз, ука?.. Мана...

— Солдатча этик. Армонда қоласан.

— Ханжар, немецкий, ятиллайди!

— Фонарь, фонарь... Мана, арзон бераман.

— Мана буни кўринг, шивёт, худди ўзингизга ўлчаб тиккандек,— деб бир учқур йигит Аъзамнинг елкасига қора костюмини ёпди:— Ола қолинг, арзон қилиб бераман. А, лаббай? Э-ҳа, пулингиз йўқми?.. Сариеғми, буғдойми — алмаштираверамиз..

Оломон орасидан гангиб, зўрға қутулиб чиқсак, мункиллаб қолган бир кампир ориқ қўлларини чўзиб бир нима дегандек бўлди. Енига борсак, кир-чир кўйлагининг энгидан бир қоғоз чиқариб, эҳтиётдан атрофга аланглаб деди:

— Заборний керак эмасми, болаларим?

Бош чайқаб ўтиб кетдик.

Иккаламизда ҳам сас-садо йўқ. Поезд йўли бўйлаб аста кетиб боряпмиз. Йўл бўйида челақ кўтариб, кўмир териб юрган болалар: «Эшелон, эшелон келяпти!»— деб қичқиришиб, ўзларини четга олишди. Бирдан узоқдан паровознинг ҳорғин товуши эшитилди. Салдан кейин станцияга кираверишдаги йўл бўйига тикилган семафор кўтарилди. Бизлар ҳам бир чеккага чиқиб, поезд келишини кута бошладик. Кўп ўтмай у «оҳ-уҳ» қилиб станцияга кириб келди. Кўзимизни узмай қараб турибмиз.. Қизил вагонларда бирининг қўли, бирининг оёғи боғланган, бири эса қўлтиқтаёққа суянган солдатлар.. Баъзилари тикка туришибди, баъзилари ўтиришибди.. Оқ дока билан бошини танғиб, устидан чучвара қалпоғини бостириб кийиб олган солдатнинг гармошкаси авжида. Вагонлар шақир-шуқур қилиб, ўтиб кетди. Поезд вокзал олдига бориб тўхтаганда бозордаги аёллар нарсаларини кўтаришиб югуришганича солдатлар томон ёпирилишди..

Қарасам, Аъзамнинг кўзларида ёш. «Ҳа?»— десам, «Ўзинг-чи?»— дейди.

Нега кўз ёши қилмайлик? Аъзамнинг акаси, менинг эса дадам фронтда...

Иккаламиз шалпайиб, бобомникига қайтиб келдик. Бобом уйда экан. Меҳрибонлик билан кутиб олди. Пешоналаримиздан ўпди. Кейин бир оз ўпка-гина ҳам қилди.

— Қаёқда санқиб юрибсизлар? Ахир олиб келган нарсаларинг иссиқда айниб қолишини билардиларинг-ку. Яхшиям келиб қолдим. Бўлмаса...

Мен ич-ичимдан қувондим. Демак, бобом олиб кел-

ган сузмаларимизни, сарийғларимизни саранжомлаб қўйибди. Яшанг, меҳрибон бобожоним!

— Кампир, ҳой кампир,— деб қичқирди бобом бувимга.— Мана бу бўталоқларингга қара, жуда очга ўхшайди.

Бувим бизларни яхшилаб меҳмон қилди. Оппоқ бўлка нён, ҳолвайтар... қанд, туршак! Қоринларимиз тўйиб, ётиб дам олдик. Бобом билан ундан-бундан гаплашдик....

Кун қайтгандан кейин яна йўл тараддудини кўра бошладик.

— Сарвар,— деди бобом менга юзланиб.— Бугун сизларга бозор қилиб бера олмадим. Чунки, кечқурун бозорнинг мазаси қочади. Эрталаб дон-дун ола билсам, Эшмат акангдан бериб юборарман.

— Хўп.

— Ойнинг бошқа ҳеч нима демаганмиди?

— Қўйлакли мато олиб қўйдим, деган экансиз...

— Ҳа, айтмоқчи... Ҳой кампир, анов кунги читни ўраб, хуржунга сол,— деди бобом. Кейин яна бир нарсани эслагандек бўлиб, сўраб қолди:— Бу, Иззатулланинг нечта сигири бор?

— Иккита.

— Қизиталоқнинг ўғли кунора бозорга келади. Худди ўнта сигири бордек...

— Билмадим.

* * *

Бизлар эшакларимизга миниб, Қарқаралига йўл олдик.

Қорачиқдан ўтиб, Қарсақлига яқинлашганимизда қаршимиздан бир қора кўринди. Яқинлашиб келганда танидик. Ҳасан кўзойнак дадаси миниб юрадиган қора йўрғада йўртиб келаётибди. Шундай ёнимизга келганда:

— Ҳа, йўл бўлсин кечлатиб?— деди Аъзам.

— Шаҳарга,— у шундай деди-ю, ўтди-кетди. Бизлар бир-биримизга қараб, елкамизни қисдик. Шаҳарга одатда қишлоқдагилар эрталаб тушиб, кечқурун қайтиб чиқишарди. Кечқурун тушган одам қўнмасдан чиқа олмасди. Қўнса керак, деб ўйладим. Бобомнинг бояги гапини ҳам ўйлаб кетдим. Бизларда ҳам иккитадан сигир бор, шаҳарга ўн беш кунда бир марта тушамиз... Бу кўзой-

нак бошқаларникени ҳам олиб тушса керак-да. Тайёр кўлик бўлгандан кейин...

Шу хаёллар билан Аъзам иккаламиз Акмал акалар ишлаётган жойга келиб қолибмиз.

— Юр, Аъзам, ариқ чопаетганларни кўриб ўтамиз,— дедим.— Бугун битиришгандир.

— Юр.

Бурилдик. Борсак, ариқнинг қазилиб битишига озгина қолибди. Акмал аканинг қўлида ҳам кетмон, ариқ бўйида юрибди.

— Ҳорманглар,— деди Аъзам худди катта кишилардек.

— Э, келинлар, йигитчалар,— деди Акмал ака.— Қани, ёш келса ишга деган. Озгина қолди қарашворинглар...

Иккаламиз ҳам эшакларимиздан сакраб-сакраб тушдик-да, шаҳарда киоскадан олган газеталаримизни Акмал акага бериб, кетмонга ёпишдик.

— Баракалло! Йигит деган бундоқ бўпти,— деди Акмал ака ариқ бўйига чўнқайиб. Кейин қулоқчинини ечиб, пешонасини артди. Сочини устарада қирдирибди.

— Акмал ака, сочингиз қани?

— Уста келиб олиб кетди. Олдирса яхши ўсармиш.

— Олдирмасангиз ҳам қўймасди-да, домла,— деб кулди Акбар шайтон кафтига туфлаб.— У саргарош меҳнат кунини киши бошига олади.

— Ие, шунақами?

Шу тахлит ҳазил-мутойиба давом этарди. Аъзам иккаламиз иккита кексароқ аёлнинг қўлидан кетмонини олиб, ариқ чопяпмиз. Акмал ака ҳалиги аёлларга жавоб бериб юборди-да, ариқ бўйига чўққайиб, шаҳардан олиб чиққан газеталаримизни кўра бошлади. Иш бирпас ҳам тўхтамасди. Бир маҳал йигитлар тўдасидан Акбар ариқ бўйига чиқиб, Жумабекка рапорт бера бошлади. Унг қўли чаккасида.

— Уртоқ командир, ротамиз белгиланган пунктни бир ҳамлада ишғол қилди. Ҳеч қандай талафот йўқ. Фақат...— деб орқасига айёрона қараб қўйди-да, чарчаган бўлса керак, ариқ ичида чалқанчасига ётган Жалилга ишора қилиб, гапида давом этди:— Фақат битта жангчимиз қаҳрамонларча йиқилди!

Ҳамма гурр этиб кулиб юборди.

— Нафасинг мунча совуқ! Э-э...— деб чўзилиб ўрнидан турди Жалил.

— Рухсат этинг, ўртоқ командир, ғарбий фронтни очишга!— деб қизлар ишлаётган томонга ишора қилди Акбар.

— Рухсат!— деди Жумабек кулиб.

— Отряд, смирно! Кетмонлар елкага, қизлар участкасига марш.

Шу пайт:

— Ҳой болалар! Бери келинглари!— деб қолди Акмал ака. Қўлида газета, ўзида йўқ хурсанд.— Бир минутга...

Йигитлар нима гап дегандек ҳайрон бўлиб Акмал аканинг олдига келишди.

— Мана,— Акмал ака газетани баланд кўтарди.— Қўшинларимиз кеча Одер дарёси бўйида иттифоқчиларимиз қўшинлари билан учрашибди. Фашист газандалари катта талафот бериб, Франкфурт шаҳрини ташлаб чиқибди. Эндиги марра Берлин!

— Ур-ра-а!— деб бақирди кимдир. Бошқалар ҳам унга қўшилишди.

— Энди бораверинглари,— деб Акмал ака болаларга мамнун боқди.— Гап тамом. Ишга...

Қуёш ботган пайтда қизлар участкасида ҳам иш тамом бўлди. Ҳамма уст-бошларини қоқиб-силкиб ариқдан чиқди.

— Раҳмат, укалар, сингиллар,— деди Акмал ака хурсанд бўлиб.— Ҳайтовур бошқармага берган ваъда-мизинг устидан чиқдик. Чарчамадингларими?

— Нега чарчар эканмиз, домла,— деди Акбар.— Супабек отам айтадилар-ку, эли бақувватнинг бели бақувват, деб. Ҳали белимиз бақувват бизларнинг, домла.

— Тўғри, элимиз бақувват. Қаранг, фашистларни зирқиратиб ўрдасига яқинлаштириб қўйдик... Хўп, энди яхшилаб дам олинглар. Эртадан бошлаб чаловга чиқамиз.

Одамлар қишлоққа қараб йўл олишди. Йўлда Акмал ака ён чўнтагидан буклоғлик қоғоз чиқариб менга берди, мен уни дарҳол чўнтагимга урдим. Уйда ўқийман.

Уйга борсам, сигирлар подадан қайтиб келибди, ойим уларни соғиб, тегушикка ҳам олиб чиқиб улгурибди. Энди ечинай деб турсам, Маржонбек қичқириб қолди:

— Оши ҳалол!

Қўлимда бир бўлка нон, битта бўш пиёла, ҳовлига чиқдим. Нонни бериб, қовоқдаги оши ҳалолидан озгина сўраб ичмоқчиман... Чиқсам, Маржонбекнинг олдида Таташ жинни турибди: қовоққа қараб қиқир-қиқир ку-

лади. Қорни оч экан. Маржонбек олиб келган катта пиёлани тўлдириб, унга оши ҳалол қуйиб берди. У бир зумда пиёлани бўшатди. Кейин раҳмат ҳам демай, елганича жўнаб қолди. Сал ўтмай яна ўша таниш ашула өшитилди:

Ҳил-ҳили ёрим уйғонсин,
Ҳил-ҳил ёр, ҳил-ҳили.

— Бу ким?— деб сўрадим Маржонбекдан оши ҳалол хўплаётиб.

— Ким бўларди, Таташ-да.

— Ие, янги ашула ўрганибди-да!

— Ҳа, илгариги ашуласини биров буёқда турсин, ўзи ҳам тушунмас эди.

— Уб-бў Таташ-эй! Қара, туппа-тузук айтади-я!

Маржонбек кетди. Сал ўтмай нариги ҳовлидан овози чиқди:

— Оши ҳалол.

Уйга кирдим. Ойимга бобом тайинлаган гапларни айтдим. Овқатдан сўнг, сандалга ўтирдим. Олдимда Акмал аканинг кундалиги. Бир бошдан кўчира бошладим.

«16 апрель. Кеча кечқурун мени биринчи марта бошқармага чақирди. Бор-йўғи олтига эркак, иккига аёл қатнашди! Иззатулла ака ҳам бор. Биринчи бор кўзларимиз бир-бирига тўқнашди. Инсон меҳри кўзида дегувчи эдилар. Лекин мен бу кўзларда меҳр кўрмадим. Оқсоқолни меҳрли деса бўлади. Отамиз тенги-ю, юзларида олов ёниб турибди. Аҳмедовнинг прокуратура идорасида айтган гаплари тўғри чиқяпти. Оқсоқол чўрткесар одам экан... У киши мени кўп мақтади... Одамларга яхши муомалада бўлаётган ва бўш вақтларимда газета хабарларини ўқиб бераётган эмишман. Ишнинг сифати ҳам, ҳажми ҳам ошганмиш ва ҳоказо.

Бу гаплар тўғри-ю, аммо шуни бошқармада шарҳлаш жоизмиди!

Менга эса маъқули шу бўлдики, ишонч билдиришди. Чаловга ҳам сиз раҳбарлик қиласиз, дейишди. Ишонч! Қанчадан бери қидириб юрибман бу ишонччи мен? Мана, етти йил бўляпти уни қидирганимга! Назаримда, энди уни қидириб юрган йилларим қисматимдек бўлиб орқада қолгандек кўринади. Ишонч менда руҳ пайдо қилди. Мен бир мажруҳ қуш эдим, у менга қанот

бахш этди. Бошқармада йигит-қизларнинг эътирозини айтишга журъат қилдим: «Икки кундирки, Ҳасан кўз-ойнак туяда қатиқ ўрнига айрон олиб келади. Ахир айрон ичиб ишлаб бўладими?» «Биз бунни фермага — Исой бобога айтамыз... Одамлар чаловда сув кечиб ишлаши керак. Сув одамни сўриб ташлайди. Бир маҳал иссиқ овқат ҳам ташкил қиламиз», деб ваъда берди оқсоқол.

Кейин менга жавоб беришди. Бошқармадан қушдек энгил сезиб чиқдим ўзимни!..»

Унинчи боб

Чаловга чиққанимизга уч кун бўлди.

Айтгандек, чалов нима, биласизми? Чалов — сувда ўсадиган яшил толали ўсимлик. Жуда қалин ўсади. Ҳар йили баҳорда бир марта уни тозалаб турилмаса, қишлоққа оқаётган ҳозирги сувнинг ярми ҳам бормайди.

Қорачиқ деган сойимиз бор. Шу сойдан қишлоғимизга бир ариқ чиққан. Уни Белариқ деб аташади. Бу ариқ шаҳар билан Қарқаралининг ўртасида — белида бўлгани учун шундай деб аташса керак. Уч кун бўлди — Белариқда кўкрагимиздан сув кечиб, чалов оляпмиз. Бор-йўгимиз ўн киши. Акмал акадан бошқа ҳамманинг қўлида ўроқ. Сувни вақтинча бошидан тўхтатиб қўйган бўлсак ҳам, ариқ чуқур бўлгани учун кўлмак сувнинг ўзи ҳам баъзи жойларда кўкракдан келарди. Ариқ ичи майда қамиш, қўға... Чаловни олишга халақит беради. Аҳён-аҳёнда икки оёқларимиз ўртасидан, қўлтиқларимиз тағларидан шув этиб сувилон ўтиб қолади. Баъзи қўрқоқ болалар сувни чалп-чулп кечиб, ариқ бўйига қараб қочиб чиқишади. Мен қўрқмайман демоқчи эмасман. Ҳарҳолда илон — илон-да... Эрталаб сувга тушгинг келмайди. Совуқ бўлади. Тананг сесканади. Қуёш тиккага келганда баданинг сал ўрганади-ю, бироқ бошингдан офтоб ўтиб кетади. Фақат булутли кунларда маза. Бироқ башарангга тез-тез сув тегиб, офтобда қурийверса ҳам бўлмас экан. Нақ чаккаларнинг тиришиб ёрилиб кетай дейди.

Назаримда, ишимиз унмаётгандек кўринарди. Кунига уч юз, уч юз эллик метр ариқнинг чаловини олардик. Чалов ниҳоятда қалин бўлиб, бунинг устига ариқ ҳам

чуқур эди. Қалин чаловни қирғоққа кўтариб олиб ташлаш жуда мушкул эди бизларга.

Мана, чаловга чиққанализга уч кун бўлди. Лекин шу уч куннинг ўзи ҳам анча мадоримизни олиб қўйди. Бироқ руҳимиз тетик, ҳазил-мутойиба ҳали ҳам авжида. Чаловда қизлар, жувонлар йўқ бўлиб, фақат болалар, йигитлар эдик. Ҳозир орамизда фақат Жумабеккина йўқ эди. Чунки бугун унинг тўйи. Ҳаммамиз тўйга айтилганмиз, кечқурун боришимиз керак. Бошқалар: Розик ҳам, Абдунаби, Аъзам ҳам — ҳаммаси шу ерда...

Султон бобо айтган гапининг устидан чиқди. Тушда бир маҳал иссиқ овқат қилиб беряпти. Ёрма гўжа! Акмал аканинг ўзи қилади. Бунинг устига, сувдан унча мунча балиқ тутиб, пишириб еб турамиз. Аммо Ҳасан кўзойнак туяда олиб келадиган қатикда на маза бор, на матра. Исой бобога одам юбориб суриштирак, мен бузилмаган қатик бераман, агар ишонмасанглар текшириб олинглар, деб анча хафа бўлибди. Шундан кейин Ҳасан кўзойнакдан шубҳалана бошладик. Мен тунов кунини шаҳарга тушганимда бобом айтган гапни айтиб бердим: болалар ҳайрон бўлишди.

— Суюлтириб олиб келганига қараганда, сув қўшса керак-да, лаънати,— деди Акбар.

— Ферма билан Беларик ўртасида сув йўқ-ку, қаёқдан олади?

Бизлар чуғурлашиб турганимизда Акмал ака келиб қолди. Шундай бўлса ҳам Акбар гапида давом этаверди.

— Ламаймизмипой?

— Дайқан либқи?— деди Аъзам.

Акмал ака «бу қанақа тил!» дегандек бизларга қаради. Бизлар мактабда шунақа тилда гаплашардик, майнабозчиликка. Масалан, бир сўзни айтмоқчи бўлсак, у сўзнинг охириги бўғинини олдига олиб гапираверамиз. Қизларники бошқа. Улар, масалан: «Уйга кетасанми?»— демоқчи бўлса: «Ултишга келтишасанми?» деб гапиради. Ҳозир Акбарнинг бундай гапираётганининг сабаби майнабозчилик эмас, балки Акмал акага билдирмай, Ҳасан кўзойнакни ўзимиз пойлаймизми, деяётган эди. Аъзамнинг қандай қилиб, деган сўроғига жавоб берди:

— Татўрт лабо либбў лаймизпой. Римизби, манинг-фер нидаё, римизби таўр дайўл. Михўп?

— Тибўп.

— Чонқа мизбошлай.

— Рби атдансо нгсў.

Акмал ака бир оз ҳайрон бўлиб турди-да, охири чидаёлмади шекилли, сўради:

— Ҳой, болалар, бу қанақа тил ўзи? Нима деяпсизлар?

— Тағин бир соатдан сўнг тўртта бола бўлиб Қорачиққа балиқ тутгани борамиз. Акмал ака рухсат берармикин, деяпмиз,— деди Акбар айёрона кулиб.

— Боласи тушмагурлар-эй. Шу гап экан-у, тўғри гапириб қўя қолсаларинг бўлмасмиди?

Абдунаби қиқирлаб кулиб юборди. Билдириб қўйма-са эди, деб турибмиз ичимизда. Акбар шайтон бунинг ҳам иложини топди.

— Абдунаби, Аъзам, Сарвар, қани бир ҳаракат қилайлик... Ҳа дегунча балиқ овига борадиган маҳал ҳам бўлиб қолади.

Ишга тушиб кетдик. Акмал ака овқатга уннай бошлади. Учоқ кечаги жойда бўлгани учун бизлардан анча нарида қолиб кетганди.

— Акмал акага ўтин йиғиб бериш керак,— деди Аъзам.

— Озгина ишлайлик. Кейин бориб туяқорин судраб келамиз.

Туяқорин деган нарса ростдан ҳам туянинг қорнидек катта бўлади, сал шамол турса, илдизидан қўпорилиб, юмалаб юради. Тикани кўп бўлгани учун уни ўша қўпорилган илдизидан ушлаб олиб келмаса, қўлга санчилади.

Овқатга чамаси ярим соатлар қолганда тўрт бола ариқдан чиқиб, тўртта туяқорин судраб келдик. Акмал ака миннатдорчилик билдирди. Сўнг қозонига сув қуяётганда рухсат сўрадик.

— Балиққами энди?— деди у қаддини ростлаб.

— Ҳа,— деди Акбар Акмал акага ва бизларга қараб кўзини қисиб қўйди.

— Майли-ю, кечикмай келинглар. Ҳадемай қатиқ ҳам келиб қолади.

— Хўп.

Биз кийимларимизни ҳам киймасдан, чопганимизча йўлга тушдик. Ферма билан Белариқ ўртаси уч километрча келарди. Урталикда тўп-тўп жинғил, тўронғиллар ўсиб ётарди. Худди тўқайга ўхшайди... Орасига кириб кетса, отлиқ уёқда турсин, туя минган ҳам кўринмай кетарди.

Тўртта бола тўрт жойда Ҳасан кўзойнакни кутиб турибмиз. Бошларимиздан, баданларимиздан офтоб ўтиб борарди. Атроф жимжит. Фақат қаердадир, сояда чигиртка иссиқдан нолиб чирилларди. Қаердадир бўзтўрғай бўзларди. Менинг шундоқ тепагинамда бир сўфитўрғай худди тушай деса тушолмаётгандек бир жойда туриб қанот силкиб вижирларди. Бунни Акбар кўрса, унга ҳам ҳазил қилган бўларди: тушолмайдиган бўлсанг нега чиқасан, деб.

Жингил тупларининг панасида пойлаб турибмиз. Бир томондан офтоб куйдириб борарди, иккинчи томондан жингилнинг тамакеникига ўхшаш аччиқ ҳиди димоғларимизни қичитарди! Бизлар иссиқдан бўғилиб, шигга терга тушиб кетгандик. Бўйинларимизга жингил гули ёпишиб қичиштирарди. Шу туришимизда атайлаб қидириб келган одам ҳам тополмасди бизларни.

Ана, ферма томондан келаётган бир қора кўринди. Шу бўлса керак. Йўқ, у отлиқ экан, қишлоққа қараб ўтиб кетди.

Яна битта қора кўринди! Буниси албатта Ҳасан кўзойнак бўлса керак... Айтганимиз келди. Уша!

Болаларга «жойларингиздан қимирламанглар» ишорасини қилди Акбар. Ҳасан кўзойнак эса туясини савалаб, лўкиллатиб, тобора яқинлашиб келарди. Савалаган сайин бақирарди туя бечора. У етиб келиб, шундоққина ёнимиздан ўтиб кетди. Бизлар қимир этмай турардик. Туянинг овози анча узоқлашиб кетгач, бошларимизни кўтариб қарадик.

— Жингилларни паналаб қорама-қора бораверамиз.

— Кетдик.

Бирдан туянинг қораси кўринмай, овози ўчиб қолди. Йўқотиб қўйдик. Энди нима қилдик, деб ҳайрон бўлиб турсак, Акбар жеркиб берди:

— Нима қилиб турибсизлар, юрмайсизларми?

— Қаёққа?

— Э, қанақасизлар!— деди Акбар яна жаҳли чиқиб. У осмонга имо қилди. Сал нарироқда, тепада беш-олти-та қора зағчами, қора қушнинг полапонларими, айланаб учиб юришарди.— Тепада қуш айланса, тагида албатта бир гап бўлади.

Бизлар қушлар айланаётган жойни мўлжаллаб бораётгандик, Аъзам бирдан таққа тўхтади ва бармоғини оғзига кўндаланг қилиб: «Жим!»— деди.

— Ана, ана кўрдингми?.. Хув катта туп жингилнинг тагига қара!

Ҳаммамиз аниқ кўрдик. Туя чўкиб ётарди. Ҳасан кўзойнак жингил тагида ғимирлаб бир нарса қиляпти... Ана, туяга минди. Туя бир бўкириб, ўрнидан турди-да, йўлга тушди. Узоқлашгандан кейин ҳаммамиз югуриб бордик ўша жойга. Қарасак, жингил атрофи шўрхок эмасми, топталавериб тупроғи ўйнаб кетибди Туя бир марта чўкканига бунчалик бўлмайди. Бир пайт Акбар жингил тагидан каноп қопга ўроғлиқ катта бир нарса-ни судраб чиқди. Очиб қарасак, жигар ранг кастрюлька ичида эндигина кувдан олинган ва ҳали унча етилмаган оппоқ сарёғ!

Ағрайиб қолдик.

— Вой даюс-эй!— деди Акбар.

Бизларга ҳамма нарса аён бўлди; бу акам ҳар кунни фермадан чиққанда туя жониворни савалаб, бақиртириб, лўкиллатиб келарканда, шу жойга етганда чўктириб, бидонларнинг оғизларини очаркан... Қарабсизки, икки бидондан икки килодан тўрт кило ёғ чиқиб турибди-да... Ҳар кун! Мана унинг шаҳарга кунора тушишининг сабаби!

— Қани, кўтаринглар!— деди Акбар.— Кўзойнак кетиб қолмасдан етиб боришимиз керак.

— Кетдик!

Икки бола қопнинг икки томонидан кўтариб, йўлни бошқа ёқдан солдик. Бирпасда етиб бордик. Хайрият, Ҳасан кўзойнак ҳам энди етиб бориб, туясини чўктириб турган экан — йўлнинг буёғига секин ҳайдайди-да, хумпар!

Каноп қопдаги нарсани бир чеккага олиб бориб қўйдик. Акмал ака кўзи илғаб қолган экан:

— Уҳ-ҳў, ўлжа катта-ку,— деди жилмайиб.

— Катта!— дедик.

— Лаққа тутдингларми дейман?

— Ундан ҳам зўрини....

— Қани кўрайлик.

— Кейин...— деди Акбар ялингандек.

Акмал ака Акбарнинг жавобидан ҳайрон бўлди-ю, елкасини қисиб қўя қолди.

Одатда соат бирлар чамасида чаловчилар бир литрдан қатиқ ичишиб, яна ишга тушиб кетишарди. Соат учларга бориб эса иссиқ овқат тайёр бўларди. Мана, ҳамма товоқларини кўтариб, бидон атрофига уймалаш-

ди... Бидон очилиб, дастлабки литр қатиқ қўйилганда:

— Яна кечагининг ўзи,— деди Жалил.— Бундан айрон ичган минг марта яхши!

Акбар чидаёлмади. Жалил бориб бидоннинг ичига энгашиб қаради:

— Нега бунча суюқ?

Ҳасан кўзойнак индамади.

— Мен сендан сўраяпман, нега мунча суюқ?

— Мен қаёқдан биламан,— деди Ҳасан кўзойнак чақчайиб. Лекин нимадандир хавотири борлиги муштдек башарасидан билиниб турарди.

— Билмайсанми?

— Билмайман.

— Аъзам, олиб кел!— деб имлади Акбар. Аъзам иккаламиз бояги каноп қопни келтириб, одамларнинг ўртасига қўйдик. Ҳасан кўзойнак турган жойида қотиб қолди. Одамлар ҳайрон. Акмал ака ҳеч нарсага тушунаолмай ҳаяжонда. Акбар қоп ичидан кастрюлькани олиб очди.

— Буни ҳам билмайсанми?

Ҳасан кўзойнакдан садо чиқмади.

— Сендан сўраяпман, итнинг боласи!— деб Акбар унинг қулоқ-чаккасига бир тарсаки қўйиб юборди. Ҳасан кўзойнак ағанаб тушди. Ойнаги бир томонга учиб кетди. Акбар яна интилиб бораётганда болалар уни ушлаб қолишди. Акмал ака ўртага тушди:

— Тўхтанглар, нима гап ўзи?

Мен воқеани бир бошдан тушунтириб бердим. Ҳамма газабга минганди. Қўйиб берса — Ҳасанни кўзойнаги билан еб юборишгудек эди. Бари бир бўлмади: биринчи бўлиб қатиқ олган Жалил ўзини тутолмади: қўлидаги товоқни қатиқ-патиғи билан Ҳасан кўзойнакнинг башарасига қараб урди. Яхшиямки кўзойнаги ерга тушган, бўлмаса ойнаси синиб, кўзини чиқариб юбориши ҳам ҳеч гап эмасди!

Одамлар Жалилни ушлаб қолишди-ю, бироқ унинг оғзини ушлашолмади. Ҳасан кўзойнакнинг етти пушти қолмади. Жалил уни ҳумордан чиққунча сўкди. У бўлса ғингшиб йиғлаб, башарасини артарди. Акмал ака аста бориб, уни қўлтиғидан суяб турғазди.

— Қани, буёққа юринг, ўғлим,— деб уни ариқ бўйига олиб келди.— Бир юзчаларингизни ювинг-чи...

Ҳасан кўзойнак юзларини ювди, артинди, кўзойна-

гини тақди. Акмал ака уни ариқ бўйига ўтқазди. Одамлар балога тикилгандек тикилиб туришарди.

— Қани, ўғлим, айтинг-чи, мана бу нима?— Акмал ака унга ариқдаги сувни кўрсатди.

— Сув...— деди Ҳасан кўзойнагини йилтиратиб.

— Сув нима демақдир?

Ҳасан кўзойнак саволга тушунолмадимми ё ҳозирги аҳволга бу саволнинг нима алоқаси бор дедими — миқ этмай тураверди.

— Сиздан сўраяпман?

— Билмадим...

— Билмасангиз, яхшилаб билиб олинг: сув — ҳаёт демақдир. Бу сув қишлоғингизга ҳаёт олиб боради, экинларингизни суғоради, дон беради, қовун-тарвуз беради, пахта беради... Тушундингизми?

— Тушундим.

— Энди мана бунга қаранг,— деди Акмал ака ариқ бўйида бир даста чаловни кўрсатиб.— Бу нима?

— Чалов.

— Бунга нима учун оляпмиз сувдан?

— Сув тезроқ оқсин деб...

— Сувнинг йўлини тўсмасин деб-а?

Ҳасан кўзойнак бошини қимирлатди.

— Шу сув йўлидан, ҳаёт йўлидан мана бу говни,— деб Акмал акам уюлиб ётган чаловларни кўрсатди,— олиб ташлаётганларнинг nasibасини туя қилган одамни нима десак бўлади?

Ҳасан кўзойнак индамади.

— Ундай одамнинг маъна шу чаловдан нима фарқи бор?— Акмал акам титраб кетди. Жаҳли чиққанини биринчи марта кўришим, кўкариб кетаркан.— Вей, мушдек бошингизга шунча айёрлик қандай қилиб сиғди, а? Ким ўргатди сизга бундай ишларни?

— Отасидан ўрганган-да!— деди кимдир. Шу заҳоти, нега эканини билмайман, тунов кунги Акмал аканинг кундалигида ўқиганим, Супабек отанинг бия билан қулун ҳикоясини эсладим.

Ҳасан кўзойнак йиғламсираб башарасини буриштирганча, ғиқ этмай ўтирарди. Акмал ака одамларга қараб деди:

— Қани, ўртоқлар, нима қиламиз буни?

Акмал аканинг у билан «сизлаб» муомала қилаётганини кўрган одамлар, бари бир унга қаттиқ жазо бермаса керак, деб ўйлаб туришарди.

— Энди бунга қатиқни ишониб бўлмайдилар!— деди Жалил дўриллаб.— Чаловга тушсин. Шунда билади у бу ишнинг оғирлигини, Нима, бизлардан ортиқ жойин борми?

Бошқалар ҳам шу фикрга қўшилишди:

— Тўғри!

— Дуруст. Маъқул гап.

— Йўқ,— деди Акмал ака.— Хайрли ишга тўғаноқ бўлганни мана бу чаловдек четга чиқариб қўйиш керак. Шу одам ишларканми? Йўқ, ишлайдиган одамнинг турқи бўлак бўлади. Бу ишимизга фақат ҳалақит беради, холос.

— Домла тўғри айтади. Нима, шунинг ёрдамига зор қолибмизми? Ариқни ҳам ҳаром қилади бу энағар!

— Энди, яхши йигит, шу дақиқадан бошлаб озодсиз,— деди Акмал ака унга.— Ўзингизга енгилроқ, қўлингиздан келадиганроқ бошқа бир иш топиб олинг. Бу ишни эплай олмадингиз.

Ҳасан кўзойнак секин ўрнидан туриб, туя томонга йўл олди.

— Туяни ўз ҳолига қўйинг!— деди Акмал ака.— Бечорани шунча кундан бери бегуноҳ савалаганингиз ҳам етар... Йўнғичқа ўраётганларнинг улушини, мана бу болалардан бири элтиб беради.

Ҳасан кўзойнак аста йўлга тушди. Сал нарироққа борганда орқасига қараб нималардир деди. Эшитолмай қолдик.

— Аъзам, сиз туяга мининг-да, нариги бидондаги қатиқни йўнғичқа ўраётганларга етказинг,— деди Акмал ака унга.— Илҳақ бўлиб ўтиришгандир. Эртага бошқа одам тайин қиламиз.

Аъзам туяга миниб, йўнғичқа ўраётганлар олдига кетди. Акмал ака бўлса ўчоқ бошига бориб, косов билан қозон тагидаги оловни қўзғай бошлади. Ҳамма қовоғини солиб, кайфи бузилиб турганда қатиқ ўтади дейсизми? Чаловчилар бир-бирига қараб имлашди-имлашди-да, ариққа, ишга тушиб кетишди...

Ун биринчи боб

Соат учлар чамаси. Акмал ака пиширган ёрма гўжани ичиб бўлиб, ариқ бўйидаги кўм-кўк майса устида чўзилиб ётибмиз. Одатда иссиқ овқат ичганингдан ке-

йин бўшашиб, ётгинг, бирпас мизғиб олгинг келади. Аммо кўпчилик орасида ухлаш йигит кишининг шаънига тузук бўлмайди.

Акмал ака ҳам икки қўлини бошига қилиб, чалқанча тушиб ётибди, ниманидир ўйлайди. Эҳтимол, ўғли Фарҳодни, қизини ўйлаётгандир. Эҳтимол, Ҳасан кўзойнакнинг шумлигини ўйлаётгандир. Эҳтимол... Бояги хунук воқеадан сўнг унинг бир оз мазаси қочди чамамда.

Лекин, назаримда, шу воқеадан кейин Акмал ака анча улғайгандек кўринарди. Қарқаралига биринчи келган кундаги нотавон аҳволини бир эсланг. Уша пайтда шу бугунгидек дадиллик, журъат бормиди унда? Иззатулла ака арзандасининг шармандасини чиқариб, ҳайдаб юбора олармиди у ўша пайтларда? Йўқ. У бунчалик журъатни қаердан олди, қаердан пайдо бўлди унда бунчалик дадиллик? Шулар ҳақида ўйлаб кетаман. Ўзимга-ўзим шундай деб савол бериб қўйиб, яна ўзим жавоб топишга уринаман. Баъзан хаёлан Акмал аканинг ўзига мурожаат қиламан. Эсимга тунов кунги кундаликка ёзганим Акмал аканинг ишонч ҳақидаги ажойиб гаплари тушади: «...бир мажруҳ қуш эдим, ишонч менга қанот бахш этди!..» Одамлар бор жойда ишонч бор экан. Шундай бўлгандан кейин Акмал акага журъат, дадиллик берганлар ҳам, қанот бахш этганлар ҳам ўзимиз; анови ётган қоракўз йигитлар, қишлоғимиздаги барча яхши кишилар у кишига бамисоли қанот эди. Албатта, қуш — қаноти билан қуш-да!

Хаёлимдан ва шу қароримдан хурсанд бўлиб, тубсиз осмонга тикиламан, осмонни ола булут қоплай бошлаганди. Сал-пал шабада ҳам бор. Фақат менмикин хаёл суриб ётган десам, бошқалар ҳам ўзича ҳар хил хаёлга берилиб ётган экан... Масалан, Жалил ёнидаги отнинг калласидек кесакка тикилиб ётган эди, бир маҳал Акбарга қараб деди:

— Худонинг қудрати билан дейман, Лайлатулқадр келса-ю, шу кесак олтинга айланиб қолса...

Акбар ўзича бошқа нарсани ўйлаб ётган эканми, жаҳли чиқиб кетди:

— Биринчидан, Лайлатулқадр аҳмоқ эмас, кундузи келса,— деди у.— Иккинчидан... Хўш, олтин бўлганда нима қилардинг?

— Сотардим-да...

— Қандай қилиб? Қим оларди?

— Оларди-да...— деди Жалил дўриллаб.

— Утган йилмиди Жамила келинойига эри посилка юборгани? Шунда совуннинг ичидан тилла соат чиққан. Жамила келинойи қўшнисидан озроқ дон олган экан, тилла соатни олиб чиқса, менга нон керак, деб олмабди. Шуми тилланинг қадри?

Уларнинг баҳсини Акмал ака ҳам эшитиб ётган экан.

— Олтин-кумуш тош бўлур, арпа-буғдой ош бўлур,— деб у ҳалиги йигитлар томонга бурилди. Сўнг бир сиқим тупроқ олиб, бурнининг тагига яқинлаштириб ҳидлади.— Ҳидини қаранг, тилладан ортиқ бўлса ортиқки, кам эмас.

Менга нима бўлди, билмайман. Шу кунларда биров бир нарса деса, ўша гапни ўзимча ўйлаб, ўзимча маъно берадиган бўлиб қолгандим. Қайси куни қўшнимиз тегушик олиб кирганда, оймга: «Кўз тегмасин, Сарвархон ўғлингиз катталарга қўшилиб, ақлли бола бўлиб қолди. Кеч бўлса, ўзидан кичик болаларга қўшилиб: «Ботмон-ботмон», «Оқ теракми, кўк терак», кундузлари «Лапта» ўйнашдан қўли бўшамасди...»— дебди. Шундаймикин-а?.. Мана, ҳозир ҳам Акмал аканинг ҳалиги ер, тупроқ ҳақидаги гапларига ўзимча маъно бериб ётардим: «Балки ўзининг туғилиб ўсган ерини соғингани учун шундай деяётгандир... Балки...»

Жалил ҳайрон бўлиб, ҳали ҳам Акмал акага қараб турарди.

— Нега мунча ҳайрон бўлиб қолдингиз, Жалилвой?— деб сўради Акмал ака ундан.

— Нега ундай деяпсиз домла?

— Сизни билмадим-у, агар ер шарининг ярми тилла, ярми ер бўлиб, биров мендан қайси томонида яшайсиз, деб сўраса, мен ҳеч иккиланмай, ер томонини танлаган бўлардим.

— Мен тилла томонини,— деб кулди Жалил.

— Билиб турибман, сиз бу гапни жўрттага айтяпсиз. Бироқ дилингизда шунақа ният ҳам йўқ эмас,— деди Акмал ака сал жилмайиб.

— Қаёқдан билдингиз?— деб юборди у қизариб. Йигитлар қаҳ-қаҳ уриб кулишди.

— Ўзини шарманда қилди!

— Майли, сиз ер шарининг тилла томонини танланг,— деди Акмал ака жилмайиб.— Мен ер томонини. Лекин шунда ҳам бари бир сиз менинг олдимга нон сўраб келган бўлардингиз.

— Нима учун энди сизнинг олдингизга нон сўраб келарканман?

— Чунки мен ерда мана бунақа ариқ қазийман, сув чиқараман, экин экаман. Хўш, сиз-чи? Сиз мен қилган нарсаларнинг бирортасини ҳам қила олмайсиз! Шундоқ эмасми?

— Йўқ, бу хумпар тилла еб, тилла...— деди Акбар. Яна қий-чув кўтарилди.

Жалил тан берди шекилли, индамай қолди. Бир оз ўтгач, Акмал акадан сўради:

— Домла, неччига кирдингиз?

— Қирқ иккига.

— Қирқ иккига? Йилингиз нима?

— Йил ағдаришни билмайман.

Жалил Акмал аканинг билмаган нарсаси йўқ деб ўйлайди шекилли, унинг «билмайман» деган жавобидан ҳайрон бўлиб турди-да, гўё уни бир нозик жойидан қўлга туширгандек кулиб:

— Ие, домла,— деди у бўйнини чўзиб,— сизнинг ҳам билмайдиган нарсангиз бор экан-а?..

Акмал ака бу гапнинг ҳазил эканини билиб, ҳазил билан жавоб берди:

— Ҳа, мулла Жалил. Ҳукумат домлаларга билган билимига қараб пул тўлайди. Агар билмаган нарсалари учун ҳам пул тўлайверса, унда хазина чидаш берарми-ди?

Йигитлар самимий кулишди.

— Қани энди, йигитлар, яна бир ғайрат қилайлик,— Акмал ака ўрnidан турди.— Ҳадемай кеч бўлиб қолади. Кун ҳам жуда ишлайдиган, салқин бўлиб турибди.

Яна иш қизиб кетди. Бироқ ҳазил-мутойиба бирпас ҳам тўхтамасди. Ҳаммага Супабек отанинг гаплари эрмак эди: Супабек ота ундай деган, Супабек ота бундай деган, деб кулишарди. Пайт пойлаб туриб, бирознинг оғзидан бир ғалатиноқ гап чиқса бас, унга дарров Супабек отанинг сўзи билан жавоб қилишарди.

— Нега ағрайиб турибсан,— дерди Акбар Жалилга қараб.— Эмгаги борнинг ўнмаги бор, деган Супабек отам. Сал энгашиброқ ишласанг-чи.

— Нима ишинг бор, худо деб турибман,— дейди парво қилмай Жалил.— Алам қилаётган бўлса, сен ҳам худо де!

— Сенинг қудайингнан ўзимнинг ўйбайим жақси, деган Супабек отам...

Ҳазил бошланса бас, бечора Супабек отанинг балогардон бўлмаган жойи йўқ эди. Баъзан қизиқ гаплар шу ернинг ўзида тўқилса ҳам, унга сал-пал қозоқча аралаштириларди-да, Супабек отанинг номи билан боғланиб кетарди. Ҳатто ишини тугатиб, жўнашаётган пайтда ҳам Акбар:

— Супабек отам эшакка мана бундай қилиб минади,— дер эди эшагига минаётиб...

Қуёш ботиб борарди. Ҳамма кетиш тараддудида. Ҳаммамизда биттадан эшак.

— Мана бунини нима қиламиз?— деди Аъзам бояги Ҳасан кўзойнақдан қўлга туширилган каноп қоп билан кастрюлькадаги ёғни кўрсатиб.— Ҳай, майли, керакли тошнинг оғири йўқ, деган Супабек отам. Олиб кета-верайлик, асқатиб қолар.

* * *

Супабек отанинг ўтови Қарсақли сойининг бўйида, кўм-кўк майса устига тикилган. Бу ер қишлоқдан бир чақирим четда бўлиб, жуда баҳаво жой эди.

Қарқаралининг ерлари жуда ғалати келади: оёқ босиб турган жойингиздан қудуқ қазисангиз—суви чучук чиқади-ю, сал наридан қазисангиз — аччиқ чиқади. Қарияларнинг гапларига қараганда, адрасмон¹ шўрхок жойда кўкармасмиш. Супабек ота ўтирган жойи ҳам шўрхок бўлиб, адрасмон ўсмасди. Улар сувни қишлоқдан обкашда ташиб ичишарди. Сойдаги сув ҳам шўр эди. Бу бошқа маҳалларда унчалик билинмасди-ю, айниқса мана бундай тўй-қашам кунлари шундоқ билиниб турарди...

Шулар ҳақида ўйлаб, тўйхонага етиб келганимизни ҳам сезмай қолибман. Ўтов атрофи чиннидек тоза эди. Ерўчоқларда иккита қозон бир-бири билан баҳслашиб қайнаб ётарди. Теварак-атрофни гўшт ҳиди тутиб кетганди. Дала жой эмасми, меҳмонлар уловларини сой бўйига боғлаб, тушовлаб қўйишибди. Акмал ака билан менинг эшагимни эса Аъзам шатак қилиб, уйга олиб кетган эди...

Ўтов атрофига, майса устига кигиз, шолча тўшалган. Хотин-халажларга алоҳида, эркакларга алоҳида, ўспиринларга алоҳида жой. Қатталарга мўлжалланган

¹ Исирик.

жойда бир-иккита қозоқи қалпоқ кийган чоллар ёнбош-лашиб ётишарди. Кимдир биров, эрмакка бўлса керак, дўмбира чертарди. Акмал акани бир оёғи йўқ, қўлтиқ-таёқли йигит ўша ёққа бошлади.

Қош қорайиб қолган пайт. Утов атрофи гавжум, Аҳён-аҳёнда одамлар орасидан Супабек отанинг овози эшитилиб қоларди:

— Айланайин ақсақал, тўрге шифингиз...

— Тўйлар муборак бўлсин, Супабек,— бу Султон бобонинг товуши эди. У тўрга чиқиб, Акмал аканинг ёнига чордана қуриб ўтирди.— Қани, омин...

Фотиҳадан сўнг:

— Ақсақал, тўй бўлмаса келейин де демайсиз-ов,— деди Супабек ота унга.

Султон бобо ҳазил билан жавоб берди:

— Келганимда ариғингиз семириб, тўқалингизнинг шохи ўсиб қолармиди?

— Ариғимиз семирмесе де, ўзимиз семиремиз-ғўй. Муйизимиз ўспесе де, кўнглимиз ўседи-ғўй сиз келсенгиз.

— Раҳмат, раҳмат!— Султон бобо қўлини кўксига қўйиб, қуллуқ қилди.— Сизга гап топиб бериш қийин... Қифтини келтириб ташлайсиз.

— Энди мен барайин,— деб Супабек ота ўтсв томонга кетди.

Султон бобо Акмал ака томонга ўгирилди:

— Ҳорманг, мулла, ишлар қалай?

— Сал юришмайроқ турибди.

— Эшитдим...— деди Султон бобо ва хўрсиниб ерга қаради.— Шунақаси ҳам бўларкан-да...

Назаримда, Султон бобо бу гапи билан бугунги хунук воқеа учун Акмал акадан узр сўраётгандек эди. Акмал ака ҳам бунни тушунди шекилли, у киши хижолат тортмасин деб гап мавзуини бошқа томонга бурди.

— Пифагор деган бир донишманд киши бўлган экан қадимда,— деди Акмал ака дона-дона қилиб.— Уша кишининг узуги кўзига: «Оз кунлик муваффақиятдан, оз кунлик муваффақиятсизлик яхшидир!»— деб ўйиб ёзилган экан.

— Зўр, зўр!— деб юборди Султон бобо ўзини босолмай.

— Уйлаймизки, ҳозирги аҳволимиз келгуси муваффақиятларимизнинг муқаддимаси бўлади,— деди Акмал ака. У менинг кўз ўнгимда негадир яна икки поғона кўтарилиб кетди. Мен унинг гапларидан Ҳасан кўз-

ойнакнинг бугунги эгри ишини, ҳам, чалов олишда юз бераётган баъзи қийинчиликларни, умуман, инсон бошига тушадиган қийинчилик ва яхшиликларнинг аввали билан охирини ҳам кўриб тургандек бўлдим. Акмал ака пешанасини қашиб, гапида давом этди:— Оқсоқол, шу чаловни тарма билан олиб бўлмасмикин?

— Қандай қилиб?

— Масалан, отга тарма қўшиб... Аравага қўшгандек...

— Кейин тармани ариққа солиб, а?— деди оқсоқол ёш боладек ҳаракат қилиб.— Бўлармикин?

— Бир кўрайлик.

— Эртагаёқ икки от, икки тарма ихтиёрингизда бўлади.

— Раҳмат!

Биров тирсагимдан ушлаб тортди. Қарасам, Аъзам.

— Келдингми?

— Юр, ҳозир келин келармиш.

Биз ўтов томонга ўтдик. Анча қоронғи тушиб қолган пайт эди. Ён-атрофни ўчоқлардаги алангалардан таралаётган шуъла ёритиб турарди. Одам боягидан ҳам гавжум эди.

Қозоқларнинг тўйлари жуда ғалати бўлади. Бу ерга-ку келин келади, қиз чиқадиган уйнинг тўйини кўрсангиз. Утган йили мен бир тўйда бўлган эдим. Айниқса, уларнинг қиз чиқараётганда айтиладиган «ёр-ёрлари» ни эшитсангиз... Бир гал қизлар, бир гал йигитлар айтишади. Мана, масалан, ўша пайтда эсимда қолган бир ёр-ёрни эшитиб кўринг-чи:

Й И Г И Т:

Мунда акем қалди деп,
Қам жеменгиз, жар-жарау!
Жақси бўлса қайнатанг,
Урнин босар, жар-жарау!

Қ И З:

Қайин атаси бар, дейди,
Мина киси, жар-жарау!
Айналайин акемдей,
Қайдан бўлсин, жар-жарау!

Шу тахлитда анча ёр-ёр айтишади. Албатта бундай гапларнинг сўнги кўзёшига олиб боради. Қиз бечора-

нинг кўнгли бўшаб, йиғлай бошлайди. Сўнг меҳрибон-роқ бир янгаси унинг олдига бориб, сочларидан силаб:

Жилама, бикем, жилама,
Кўзининг жасин булама.
Ул бўп тусанг ауелден,
Сени бундай қилама!

Жилама, бикем, жилама,
Кўзди жаспен бўяма.
Биз бермеймиз дегенмен,
Мол бергенинг қўяма?..—

деб юпата бошлайди. Кейин йигит қизни отга миндириб, ўз овулига олиб кетади, вассалом...

...Мана, Жумабек ҳам қайлиғини отга миндириб олиб келиб қолди. Атрофида уч-тўрт йигит-қизлар... Ҳаммаси отда, нақ ўтовнинг олдига келиб тўхташди. Одамлар уларни ўраб олишди. Акмал ака ҳам шу ерга келиб қолганди. Жумабек отдан сакраб тушиб, келинни от устидан даст кўтариб олиб, ерга қўйди. Шу дам бир кўнғиз мўйлов қув йигит ўртага чиқди.

— Қани, келинни кўрайлик?— деди кимдир.

— Кўрманасини бермай кўриб бўпсан!— деди ҳалиги кўнғиз мўйлов.

— Бўлмаса, беточар айт, кўрайлик?

Йигит дўмбирасини диринг-диринг қилиб, сайрай кетди:

— Ай, қайнағаси, бери кел. Манау беташар саған, эсит.

Нар берсенгиз мая бер,
Устине килем жая бер.
Жилқи берсенг биеден,
Кем бўлмасин туден.
Сийир берсенг қизилдан,
Шубаланг қуйруқ узинан.
Қўй берсенг улкен агинан,
Эгиз бўлсин қўзиси,
Бўлмасин жалқи тагинан..

— Дурис, дурис. Не десанг де берейин,— деди қайнағаси кулиб.— Ауел жузин ашши, айналайин келинимди бир кўрейин.

Кўнғиз мўйлов келиннинг юзини қия очди-да:

— Кўриб қўй, келинжан, минау қайнағанг бўлади,— деди. Кейин кўпчиликка қараб сўзида давом этди:—

Шўқпар бурин, қабақ бет, устагани май мен ет, аристандай келбетти қайнағасина бир салем!..

Ҳамма кулишди. Қайнағаси аввал қўнғиз мўйлов йигитга қараб:

— Уй антурған,— деди-да, келиннинг эгилиб қилган саломига алик олди:— Баракелде, келиним, баракелде, кўп жаса!..

Келинни ўтовга бошлаб кириб кетишди. Сал ўтмай ўтов ичида ўлан янгради.

* * *

Жумабек ўспиринларнинг олдига келиб ўтирди. Бошида қозоқи қайрилма қалпоқ, эгнида қора чий бахмал костюм, оёғида этик, назаримда, эркин ўсган дала йигити бу куёв сарпосида сиқилаётгандек кўринарди. Милт-милт қилиб, ҳар куни бирга ишлашиб юрган йигитларига қараб, жилмайиб қўярди.

Меҳмонларга товоқларда гўшт сузила бошланди. Та-на гўштининг ҳиди ўтов атрофини тутиб кетди. Султон боболар ўтирган томонга қарасам, Акмал ака чайқалиб дутор чалар, бошқалар қотиб тинглаб ўтиришарди. Секин Аъзамни туртиб имладим.

— Боя мен олиб келганман,— деди у кулиб.— Сенларники. Султон бобо олиб кел деди.

— Акмал аканинг дутор чалишини қаёқдан билибди экан?

— Эшитибди-да.

Бирпасдан кейин дутор ўрнини дўмбира эгаллади. Аҳён-аҳёнда кулги кўтарилиб турди. Кеч хуфтонда одамлар уй-уйига тарқалишди. Акмал ака, Аъзам, яна бир-иккита қизлар гурунглашиб келяпмиз. Менинг қўлимда дутор, сезиб келяпман, Акмал ака жиндек ичган. Хурсанд, ҳазиллашгиси бор, бироқ қизлардан тортинадди. Биз уйга яқинлашиб қолганимизда яна Таташнинг ашуласи эшитилиб қолди:

Ҳил-ҳили ёрим уйғонсин,
Ҳил-ҳили ёр, ҳил-ҳили...

— Қим у?— деб сўради Акмал ака.

— Таташ жинни.

— Ие, ашула ҳам айта оладими у киши?

— Айтганда қандоқ!

- Эртага чаловга олиб чиқа оласизми?
- Майли,— дедим.— Нима эди?
- Қатиқ таший олармикин?
- Э, ташийди, Акмал ака,— деди севиниб Аъзам.—

Ташийди!

— Бўлмаса эртага бирга олиб чиқинглар. Ҳасаннинг ўрнига ишлатиб кўрамиз,— деди Акмал ака.— Энди, мулла Аъзам, сиз қизларни уйларига кузатиб келинг. Биз Сарвархонларнинг эшиги олдида кутамиз сизни.

— Хўп.

Аъзам қизлар билан кетди. Акмал ака иккаламиз бизнинг дарвозамиз олдида келиб тўхтадик. Уйга таклиф қилдим, кирмадилар.

— Яхшиси, сиз кириб дам олинг. Эрталаб туришингиз керак,— деди у киши.— Мен ҳозир Аъзам билан кетаман.

Уйга ғир этиб кириб, дуторни қўйиб чиқсам, Акмал ака пахса деворга суялиб, чаккасини ушлаб турибди.

— Нима бўлди сизга, Акмал ака?

— Ҳечқиси йўқ... Им-м... рўмолчангиз борми?

— Мана. Нима бўлди?

— Ҳозир, ҳозир...

Бирпасда рўмолим қип-қизил қонга бўялди. Қўрқиб кетдим. Аъзам ҳам етиб келиб қолди.

— Нима бўлди?— деди у ҳам.

— Ҳечқиси йўқ,— деди Акмал ака титраб.— Битта-си мана бу яримта ғишт билан...

Аъзам иккаламиз Акмал акани суяб, уйга олиб бордик. Ёруғда кўрсак, ғишт чаккасини шилиб юборибди. Пўлат амаким билан Манзура келинойим Акмал аканинг атрофида парвона бўла бошлади. Дарҳол кигиз қуйдириб босишди. Қон тўхтади.

Ким экан у номард? Таташмикин? Акмал ака нима айб қилибди унга? Йўқ, унинг қўлидан келмайди бу иш. У бировга озор берган бола эмас! Ё... э, бўлди-бўлди. Уша! Уша!

Ун иккинчи боб

Қорачиқдан бошланган чалов олиш иши тобора қишлоққа яқинлашиб келяпти. Айниқса сўнги икки кун ичида ишимиз анча юришиб, хийла жойга келиб қолдик. Бунинг сабаби — Султон бобо ваъдасига вафо қи-

либ, икки от билан иккита тарма берган. Тарма чаловга жуда қўл келиб қолди. Отлар гоҳ ўмровидан, гоҳ тиззасидан сув кечиб ариқдан тарма тортади. Чалов ўзи жуда нозик ўсимлик, тарма уларни ўз вазни билан босиб, судраб томир-помири билан юлиб кетади. Ҳар эллик метрга борганда, бизлар уни бир чиқариб ташлаймиз. Бу иш сув ёйилиб оқадиган жойларда, сувотларда бирмунча осонроқ бўлади: отларни ҳайдаб, ариқ бўйига олиб чиқамиз-да, тармани тўнкарамиз. Ариқнинг чуқур жойларига келганда эса бир оз қийналамиз. Чунки бундай пайтларда тармани қўлда кўтариб чиқаришга тўғри келади. Тарманинг ўзи оғир, бунинг устига чалов ҳам енгил эмас... Чекка-чеккада қолган чаловларни эса ўроқ билан ўриб олишарди йигитлар...

Акмал ака ҳам шу ерда. Бошини оқ дока билан боғлаб олган. Кеча тушдан кейин чиқди ишга. У ишимизни кўриб ниҳоятда хурсанд бўлди.

Ҳа, айтгандек, аввалги куни кечаси Акмал акани уриб қочиб кетган қайси номард экан-а, деб ўйлаб-ўйлаб, бу, ҳар қалай, Ҳасан кўзойнак бўлса керак, деган шубҳага борган эдим. Шубҳам тўғри чиқди.

Ўша куннинг эртасига эрталаб, яъни кеча эрталаб мен сигирларни подага ҳайдаб кетаётган эдим, дарвозамизнинг олдида бир нарсани босиб олдим. Қирс этиб кетди. Қарасам, кўзойнак! Ҳасан кўзойнакники! Қишлоғимизда бошқа кўзойнак тақадиган одам йўқ. Бу аниқ ўшаники эди. Тупроққа беланиб ётарди. Дарров олиб чўнтагимга солиб қўйдим. Акмал акани фишт билан ургану қочган. Қочаётиб катта кесакка қоқилиб йиқилганида кўзойнаги учиб кетган. Тупроқ устида тиззалари билан қўлларининг изи шундоққина кўриниб турарди.

Сигирларни подага қўшиб, тўғри Пўлат амакимнинг олдига кетаётган эдим, ўзи олдимдан чиқиб қолди. Мактабга бораётган экан. Салом бериб, воқеани тушунтирдим.

— Қани кўзойнак?— деди у.

— Мана.

— Юр-чи!

Иккаламиз бояги жойга келдик. Ҳамма жойини, изларни синчиклаб кўрди амаким. Кечаси Акмал ака суяниб турган жойга бир-икки томчи қон ҳам томибди.

— Бўпти, ишингга боравер,— деди Пўлат амаким кўзойнакни дастрўмолига ўраб.— Буни ҳеч кимга оғзингдан чиқарма, хўшми.

— Хўп.

Амаким мактабга кетди. Мен уйга кириб, керакли нарсаларимни олиб, ишга жўнадим.

* * *

Акмал ака тушки овқат тараддудида. Уша кундан бери ўчоғимиз ҳам икки марта кўчди. Таташ ҳам шу ерда. Энди у Таташ жинни эмас, Акмал аканинг тили билан айтганда — «Мулла Таташ!» Таташ келиб қатиғимиз ҳам тузалиб қолди. Кеча у ҳам туяни сал қистаброқ ҳайдаган кўринади, бидонлардаги қатиқлар юзига оппоқ кўпик кўтарилиб қолибди. Бугун секинроқ ҳайда деб тайинлаб юборганмиз. Акмал ака Таташга тузукроқ муомала қилишни бошқаларга уқтириб қўйган. Йигитлар кулибми ё чин кўнгилданми, ҳар қалай, унга мулойим муомала қилишади:

— Мулла Таташ, ишлар қалай?

— Буёғроққа ўтиринг, мулла Таташ.

— Ҳасан кўзойнакдан тузук чиқдинг, мулла Таташ!

Мулла Таташнинг ўзи ҳам келиб қолди туясини бақиртириб. «Ҳо-о-о, қатиқ-қатиқ, ҳо-о-о...» деб куларди у бизларга бидонларни кўрсатиб. Туядек қўпол чўкадиган ҳайвон бўлмаса керак жаҳонда. Мулла Таташ бидонларни кўз-кўз қилиб: «Ҳо-о-о, қатиқ-қатиқ...» деб турганида туя тўсатдан чўка бошлади. Таташ бунни кутмаган эканми, тупроққа учиб тушди! Ҳаммадан илгари Акбар етиб бориб уни суяб турғазди.

— Суябек отамлар айтганлар, суринарсан қуларсан, суянарсан турарсан, деб. Тур, ҳечқиси йўқ, мулла Таташ.

Акбар шундай деб майин қилиб Таташнинг устбошини қоқа бошлади-ю, у бўлса парво ҳам қилмасди бунга. Аксинча, юзи-кўзларининг тупроққа беланганига қарамай: «Ҳо-о-о, қатиқ-қатиқ, ҳо-о-о...» — деб тиржайрди. Бизлар ариқ бўйида думалаб кулардик. Акбарнинг ўзи кулмасди. Таташни ҳимоя қилаётган киши бўлиб, гўё бизларга дўқ ҳам қилиб қўярди:

— Нега куласизлар?!

— Ҳо-о-о, қатиқ-қатиқ, ҳо-о-о... — деди унга сари Таташ.

— Ҳа, мулла Таташ, келдингизми? — дерди Акмал ака ўчоқ бошидан келиб.

— Ҳо-о-о, қатиқ-қатиқ... — деди Таташ.

— Үзига ҳам қуйиб беринглар,— деди Акмал ака.

— Ҳо-о-о, ичдем-ичдем,— деди Таташ икки қўли билан қорнини ушлаб кўрсатиб.— Исой бобо қуйиб берди, Исой бобо...

— Кел, яна озроқ ич!— деб қистай бошлади уни Акбар.

— Бўмайди-бўмайди...— деб туяни айланиб қоча бошлади Таташ.

Унга сари қистарди Акбар.

— Ке, бир товоқ ич яна!

— Ҳо-о-о, бўмайди-бўмайди.

— Айронга тўйганнинг қатиққа итлиги йўқ, деган Супабек отам,— деди Акбар қисташдан тўхтаб.— Исой бобо роса тўйдирганга ўхшайди буни.

Белариқ қишлоққа яқинлашган сайин шаҳардан чиқадиган катта арава йўл ҳам ариқ бўйига яқинлашаверади.

Ҳазил-ҳузул билан қатиқ ичиб ўтирганимизда икки салт отлиқ йўлдан чиқиб биз томонга бурилди. Қим бўлди булар? Чап томондагиси Султон бобога ўхшаб ўтираркан отда. Рост, Султон бобонинг ўзгинаси! Унг томондагиси-чи?

— Ҳорманглар, йигитлар!— деди Султон бобо отининг жиловини тортиб.— Қалай, чарчамаяпсизларми?

— Салом, йигитлар,— деди ёнидаги киши.

— Ассалому алайкум!— дейишди йигитлар олдинмакетин ўринларидан туришиб.

— Баракалло!

— Бу одамни қаердадир кўрганга ўхшайманми? Қим экан у?! Таниш-ку.

Акмал ака у киши билан илиқ кўришди:

— Келинг, Зокиржон ака.

— Э, бўлди-бўлди! Аҳмедов Зокиржон ака-да, ану прокурор-чи, райондаги... Уша!

— Қалай, ишларингиз тузукми? Тузукка ўхшайди-ку?— деб кулди Зокиржон ака.

— Ёмон эмас,— деди Акмал ака.— Баҳоли қудрат, овуниб турибмиз.

— Айтмабмидим тузалиб кетасиз деб. Кўринишингиз ҳам ёмон эмас.— Зокиржон ака Султон бобога қараб олиб, гапида давом этди:— Ҳа, тузук. Ҳавоси яхши-да бу ернинг. Урганиб кетдингизми?

— Ҳа, энди... Мана булар бор,— деб Акмал ака бизларга қаради.— Шулар бор — биз бор.

— Тузук, тузук. Бизлар ҳам бир айланиб келайлик деб оқсоқол билан чиқиб келаятувдик.

— Қадамларингизга ҳасанот!

— Раҳмат! Майли, домла, ҳали гаплашармиз, шу ердамиз,— деб Зокиржон ака Султон бобога қаради:— Кетдикми, оқсоқол?

— Кетдик!

Улар кетиши билан Таташ ҳам йўнғичқачиларга қатиқ олиб бориш учун ҳозирлана бошлади.

— Акбаржон, анови бидонни яхшилаб, оғмайдиган қилиб ортиб беринглар туяга,— деб Таташга ўгирилди Акмал ака.— Мулла Таташ, қайтиб келинг-а, мен қулинг ўргилсин гўжа қиялпман.

— Ҳо-о-о, келаман-келаман!..

* * *

Ҳадемай кеч кириб, қишлоққа қараб жўнадик.

Одатдагидек молларга қарадим, оймга қарашдим. Овқатдан сўнг дарсга ўтирдим... Йўқ, бугун дарс қилолмасам керак. Чунки боя қайтиб келаятувганимизда Акмал ака кундалигининг давомини берган эди. Ушани кўчираман. Ҳойнаҳой, бу галгиси қизиқ бўлса керак. Ахир, Ҳасан кўзойнак воқеаси, тўй, калтаклангани... ҳаммасини ёзгандир?

Одатда кундаликни кўчиришдан аввал бир марта ўқиб чиқаман. Баъзи жойларини қайта-қайта ўқиб тушуниб, кейин ёзаман. Кўпича мен тушунмайдиган, ҳатто умримда эшитмаган сўзлар ҳам учраб қолади. Уларни кейин Акмал акадан сўраб оламан. Арабча, форсча, эски ўзбекча сўзлармиш...

Овқатдан сўнг ўтириб ўқий бошладим:

«23 апрель. Бир ҳафтадирки, ёзиш уёқда турсин, бош қашишга ҳам қўл тегмайди. Сенга ишониб иш топширгандан кейин қилиш керак-да! Бу ҳафта воқеалар билан тўла ўтди. (Буни қўлим бўшроқ маҳалида бафуржа ёзарман) «Қанча машаққат чексанг ҳам ҳаётдан умидингни узма! Умид — ўрга, умидсизлик гўрга тортади!»— дебди донишманд. Уша донишманднинг заковати қаршисида тиз чўкаман. Назаримда, ишонч билан умид эгизак бўлса керак. Айниқса, ҳозирги шароитда ҳаётдан умидим катта... Умидсизликдан худо асрасин!..

Тошкентдан жавоб кечикди! Фарҳодим тушимга кириб чиқди...»

Эшик ғирч этиб очилиб, кундалик шу жойида узилиб қолди. Ҳовлиқиб Аъзам кириб келди. Ойимга кўзи тушиб:

— Ёққабу қчи!— деди менга.

— Гане?

— Рби пга таманай.

Бошлашиб ҳовлига чиқдик.

— Нима гапинг бор?— деб сўрадим ундан.

— Биласанми...— деб гапиролмай бир оз туриб қолди Аъзам.— Акмал акани суд қилиб, қамашармиш.

Тилим айланмай қотиб қолди. Бирпасдан сўнг зўрға сўрадим:

— Нега... Ким айтди?

— Ҳозир Ҳасан кўзойнакни кўрдим. У, шаҳардан прокурор чиқди. Акмал акаларингни асфаласофилинга юборади энди, деди тиржайиб.

— Лаънати!

— Кейин уйга кирсам, дадамни прокурор чақиряпти деб, Султон бобоникига олиб чиқиб кетишди. Кейин буёққа қараб чопдим. Энди нима қиламиз?

— Билмадим.

Иккаламиз ҳам бир қарорга келолмай, бошларимизни эгиб уй-уйимизга кетдик. Ҳеч нарсага қўлим бормасди. Ойимга айтсаммикин? Нима қиламан айтиб? Уни ҳам хафа қилиб!..

Кейин лампанинг пилигини кўтариб, кундаликнинг давомини ўқиб чиқдим. Бошимга ҳеч нарса кирмади.

* * *

...Аъзамжон топиб келган кеча кечқурунги совуқ гап рост бўлиб чиқди. Мана, Султон бобо эрталабдан Зокиржон ака лозим деб топган одамларни идорага тўплаб ўтирибди. Иззатулла ака, Султон бобо, Зокиржон ака, яна уч-тўртта одам... Мажлисда руҳ, одамларда қут йўқ. Ҳамманинг қарашада: «нима гап?» дегандек саволу бесағанжомлик бор. Супабек ота чўққи соқолини тутамлаб чуқур сукутга толган. Ёнида Жумабек. Худди Акмал акани ҳозир олиб бориб қамаб кўядигандек, чаловчи йигитлар унинг атрофини ўраб ўтириб олишганди. Бурчак томонда Ҳасан кўзойнак: «Айтмаб-

мидим сенларга», дегандек кўзойнаксиз кўзларини милт-милт қилиб тикиларди бизларга.

Зокиржон ака ўзича хаёл суриб, папирос чекиб ўтирарди. Тепа сочлари тушиб, чакка сочларига оқ оралаб қолибди. Бир маҳал у қўлидаги папиросини босиб-босиб сўриб, худди қолдиғида хусумати бордек кулдонга куч билан эзгилади-да, Султон бобога қаради:

— Ҳамма келиб бўлгандир-а, оқсоқол?

— Ҳамма шу ерда.

— Бошладик бўлмаса,— деб Зокиржон ака оғир ўр-нидан турди. Олдидаги папкани очиб, бурчагидан қис-қичда қистирилган икки варақ қоғозни олди:— Уртоқ-лар! Кўриб турибман, жуда ҳайрон бўлиб, ҳаяжонда ўтирибсизлар. Бугун мен сизларнинг олдиларингизга фақат прокурор бўлиб эмас, балки, қишлоғингизга би-риктирилган район партия қомитетининг махсус вакили сифатида келдим. Яъни... ҳам прокурор, ҳам, асосан, партия ходими сифатида келдим.

Ўтирганлар бир чайқалиб олишди. Зокиржон Аҳме-дов гапини қанчалик юмшатишга ҳаракат қилмасин, одамларнинг дилига қандайдир бир шубҳа соя ташлаб турарди.

— Қишлоғингиздан райкомга бир хат тушибди,— деб гапида давом этди у.— Худди шу мазмундаги хат район судига ҳам топширилган. Иккала хат ҳам яқинда қишлоғингизга келган Акмал Дониёровнинг... хўш, ни-ма десак экан, баъзи бир хатти-ҳаракатлари ҳақида.

— Қанақа хатти-ҳаракат экан у?— деб луқма таш-лади орқадан биров.

— Ким ёзибди?— деб сўради яна биров.

Султон бобо қалам билан столни тикиллатиб, маж-лисни тартибга чақирди. Зокиржон ака гапида давом этди:

— Сабр қилинглар, ўртоқлар. Бу хатларнинг маз-муни шундай. Қисқача қилиб айтиб бера қолай: маҳбус Дониёров қишлоқнинг бир тўда ёшларини атрофига йиғиб олиб, йўлдан ураётган эмиш.

— Нотўғри!

— Бемаъни гап!

— Уртоқлар, бирпас жим ўтириб эшитишларингни илтимос қиламан. Эътирозларингиз бўлса, гап берамиз, ўшанда айтасизлар.— Зокиржон ака яна қўлидаги қо-ғозга қараб олиб, гапира бошлади:— Хўш, Дониёров-нинг бу ғайрисиёсий хатти-ҳаракатларини кўра-била ту-

риб, колхоз партия ташкилотининг секретари Пулат Қудратов уни ўз паноҳига олганмиш... Қамалган ва ҳали тўла оқланмаган бир маҳбус колхоз ҳаётининг қон томири бўлмиш ариқ қазиш, чалов олишдек масъул ишларга раҳбар қилиб тайинланганмиш. Бу ишларни кўрабила туриб, раисларингиз Султон оқсоқол ҳам унга нисбатан ҳеч қандай чора кўрмаётганмиш. Дониёров ўзига билдирилган ишонч ва имкониятлардан фойдаланиб, ўспиринларни тўплаб, иш қилиш ўрнига уларга қандайдир китоблар ўқиб берармиш ва ҳоказолар... Хуллас, қисқача қилиб айтганда, мана шундай гаплар, ўртоқлар....

— Ким ёзибди?

— Қайси номарднинг иши бу?!

— Топиб гапирган гапларини қаранглар-а, у бепомуснинг!..

Одамларга қўйиб берса, еб қўйишга ҳам тайёрдек эди хат эгасини. Акмал ака индамай бошини эгиб ўтирарди. Зокиржон ака одамларни тинчитиш учун қўлини кўтарди.

— Тинчланинг, ўртоқлар! Бу хатни мана бу Иззатулла ака ёзган...

Одамлар бирпасгина жим бўлиб, Иззатулла акага тикилиб қолишди. Бу жимлик ҳар қандай уришдан, сўкишдан, ҳақоратдан ёмон бўлса ёмон эдики, яхши эмасди. Иззатулла ака ўзининг гапи ўтмай қолган жойларда: «Бўпти, сиз билан кейин гаплашаман!»— деб ўзига қарши гапирган одамнинг кўнглига қора соя ташлаб кетарди. Бир неча марта айтган ана шу «кейин гаплашамиз»ларининг натижаси шу бўлса керак-да.

Иззатулла аканинг мажлис бошланиши олдидаги ғуруридан асар ҳам қолмаганди; юзлари сур тортиб, кўзлари аланг-жалаң қилар ва гўё мажлис аҳли орасидан ҳалиги чақим гапларини маъқуллайдиган гувоҳ қидираётгандек кўринарди.

Зокиржон ака ўтирганларга мурожаат қилди:

— Қани, бу гапларга нима дейсизлар!

— Бўлмаган гап!

— Қип-қизил тўхмат бу!

— Нима ғарази бор экан?

— Тўхтанглар, тўхтанглар,— деди Зокиржон ака столни қалам билан тиқиллатиб.— Бунақада бўлмайди. Битта-битта гапириш керак. Қани, ким гапиради?

— Маған бер!— деди Супабек ота қўл кўтариб.

— Марҳамат, ота.

— Мен марҳабатингди билмеймин, қарагим. Бироқ, минов иттинг баласина бир суровим бор.— Супабек отанинг соқолларигача тйтраб кетди.

— Сўранг, сўранг, ота,— деди Зокиржон ака.— Лекин ота, илтимос, ҳалигидек қўпол гапларни айтманг.

— Кешир, қарагим, биз дала адами гўй. Бироқ минов иттинг баласи ўттаган сўзден қўпал эмес шигар менинг сўзим...

Ҳамма гур этиб кулиб юборди. Супабек ота гапида давом этди.

— Айтши, қани, анав қатти сен жаздингба?

— Ҳа...— деди Иззатулла ака истар-истамас.

— Ул киси саған не жамандиқ қилди? Ненгди бузди?

— Менга ёмонлик қилса, меникини бузса ёзмаган бўлардим,— деб минғиллади Иззатулла ака ва мажлисининг жиғига тегиб қўйди. У гўё ўзининг бу сўзлари билан ўз манфаатини эмас, балки кўпчилик манфаатини ҳимоя қилаётган киши бўлиб гапирарди... Унинг бу найранглари бола бўла туриб мен тушуниб ўтирибман-у, бошқалар тушунмайди дейсизми?.. Шу гапдан кейин на Зокиржон ака, на Султон бобо одамларни тўхтата олди. Одамлар бир-бирига гап беришмай олиб кетишди.

Супабек ота: Бул адам қалқўзга келиб эшкимди бузгани жўқ. Уни бузуқ дегеннинг ўзи бузуқ!..

Акбар: Ким бузилибди! Биз бузилибмизми? Кечирасиз! Супабек отам тўғри айтди, ўзингиз бузилгансиз. Бузилган бўлса анови ўтирган кўзойнак ўғлингиз бузилган!

Иззатулла ака: Оғзингга қараб гапир! Бу гапларинг учун жавоб берасан ҳали!

Акбар: Ҳа, ана энди ўзингизга келдингиз. Мен бу гапларни жуда ўйлаб айтаяпман. Қани, сиз ўйламай айтган ҳалиги бемаъни гапларингиз учун жавоб бериб кўринг-чи аввал. Акмал ака мана бу ўтирган йигитларнинг қайси бирини бузибди? Нима, бўш вақтларда газета, журнал ўқиб, дунёда бўлаётган гаплардан бизларни хабардор қилса — айбми? Менимча, бу айб эмас! Айб деб кўпчилик қилаётган ишга тўсқинлик қилаётганларни, мана бу кўкрагидан сув кечиб ишлаётганларга қатиқ ўрнига ёғи шилинган айрон олиб келиб бераётган муттаҳам ўғилчангизни айтса бўлади. Қани, айтингчи, бировнинг ишини ўзиникидек билиб, жон куй-

дириб ишлаётган Акмал акани кечаси орқасидан билдирмай келиб, яримта ғишт билан уриб, йиқитиб кетган одамни нима десак бўлади?

Яна ғала-ғовур кўтарилди. Яна Султон бобо одамларни тинчланишга қақирди.

И з з а т у л л а. Қим урибди?!

А к б а р. Арзанда ўғлингиз...

Ҳ а с а н к ў з о й н а к. Ёлғон!

А к б а р. Ёлғон?!

П ў л а т а м а к и м. Акбар, тўхта. Ҳасан, менга қара. Ойнагинг қани?

Ҳ а с а н к ў з о й н а к. Уйда.

З о к и р ж о н а к а. Чопиб бориб, олиб келмайсанми?

Ҳасан кўзойнак истамайгина ўрнидан турди.

Зокиржон ака яна таъкидлади:

— Бор. Тез бориб олиб кел.

Ҳасан кўзойнак шалпайиб бўсагадан чиқиб кетаётганда, Пўлат амаким Зокиржон акага қаради:

— Чақирсангиз уни. Бари бир олиб келолмайди. Мана унинг кўзойнаги: Акмал акани урган жойда тушиб қолибди. Эрталаб топиб олдик.

Ҳасан кўзойнак бурчакка шилқ этиб ўтириб қолди.

— Мен ҳам бир оз гапирай?— деди ўрнидан туриб Султон бобо. У гапини негадир узоқдан бошлади.— Ҳаммаларинг эшитдинглар Иззатуллавойнинг ёзганини. Унинг айтишига қараганда, шу бир бечора одамни одамларга қўшиб, унга иссиқ бағридан жой берган парторгимиз ҳам, унга иш берган раис — мен ҳам айбдор эмишмиз. Қонун нима дейди, билмайман, буни Зокиржон айтар. Аммо Иззатулланинг бу гапларида зигирча ҳам инсоф йўқ. Бу ўз-ўзидан кўриниб турибди. Акмал бу ерга келиб қадр топди. Нимаси учун? Меҳнати учун, яхши гапи учун! Сен-чи, сен нима иш битирдинг? Маст бўлиб бориб, одамларнинг тушлик овқати пишаётган қозонни ағдариб кетасан — бу айб эмас-у, Акмал болаларга қўлбола овқат қилиб, берса, бригадирлик қилса — шу айбми? Сен одамларни қайдаги андишасиз гаплар билан сўксанг, ҳақорат қилсанг — бу айб эмас-да, йигитлар ишдан чарчаб-ҳориб чиққанда, Акмал уларга газета, журнал ўқиб бериб, кўнглини кўтарса, чарчоғини босса — шу айбми? Эркатоё ўғилчанг уни орқасидан келиб уриб йиқитиб кетса — бу айб эмас-у, сен меҳрибончилик қилиб киритиб қўйган совуқ ҳаммомдан олиб

чиқиб, иссиқ бағридан жой берган парторг айборми? Қаёқдан топдинг бу гапларни? Қайси мазҳабга сигади бу? Хўш, ўзинг ким эдинг-у, ким бўлдинг, бир ўйлаб кўрдингми? Ёки сенинг фронтга кетган бошқа йигитларимиздан ортиқчалик жойинг борми? Бахтинга, салпал ҳисоб-китобдан илминг борлиги ва унинг устига касалманд бўлганинг учун колхоз сени бронь билан аскарликдан олиб қолди. Ҳа, колхозни тебратиб турар деб олиб қолган эдик сени. Шуми энди сенинг тебратганинг? Ёмоннинг бошига бахт қуши қўнса, қўнганида сезмас экан, бир йўла учганда сезар экан. Сен шу тоифа одамлардан экансан. Ўртоқлар, суд олдида Акмал эмас, Иззатулла жавоб бериши керак.

Султон бобо ўрнига ўтирди. Зокиржон ака яна ким гапиради дегандек, ўтирганларга бир-бир қараб чиқди. Ҳеч ким чурқ этмади. Султон бобо ҳамманинг тили учидан турган гапни айтиб қўйган эди чамамда. Зокиржон ака Иззатулла акага қаради:

— Сўз сизга!

Ҳалиги дашномлардан кейин Иззатулла ака ўзини тамоман йўқотиб қўйган эди. Ўрнидан зўрға турди. Бир оз қаққайиб, чайналиб гап бошлади:

— Ҳарҳолда, ҳушёрликка ўргатади бизни Совет ҳукумати...

— Сиз ҳали Совет ҳукуматини шу одамдан ҳимоя қилмоқчимидингиз,— деб Пулат амаким кулиб юборди.

Кимдир орқадан пичинг қилди.

— Эсиз...

Яна гала-говур бошланди:

— Ҳаммани ўзингдек кўрма!..

— Топган гапни қаранглар-у бунини!..

— Гапни қисқа қил!

— Оқсоқол тўғри айтди, ўзини судга бериш керак!

Одамлар уни оғиз очдирмай қўйди. Ниҳоят Иззатулла ака ўтирганларга ялингансимон қараб:

— Кечиринглар, оғайнилар, мени...— деди.

— Кечиринглармиш. Энди биз унинг оғайнисини бўлиб қолибмиз. Илгари қаёқда эдинг?

— Осмонда юрувди, энди пастга тушди!

— Уқ илон тўрға тушса, одамни ҳам бағрим дер экан. Қаранг-а?

— Адолат қилинганлар...— деди яна Иззатулла ака ва Зокиржон акага қаради.

— Узинг одил бўлмагандан кейин, бировдан адолат кутиб нима қиласан?— деди Пўлат амаким унга.

Зокиржон ака ўрнидан турди. Мажлис сув қуйгандек жимиб қолди.

— Уртоқлар, мен колхозларингизга фақат прокурор сифатида эмас, балки шу билан бирга район партия комитетининг вакили сифатида келганлигимни айтган эдим. Мана, гаплашиб олдик. Яхшиям бу хат бориб, бизларнинг қўлимизга тушди. Яхшиям райкомдаги ўртоқлар бу хат билан менинг шуғулланишимни маъқул кўрибдилар... Бундай деяётганимнинг сабаби бор: Акмал ака Қарқаралига чиқишдан аввал, ишларини қайта кўриб чиқишимизни илтимос қилиб, район прокуратурасига ариза ташлаб кетган эди. Биз бу кишининг ҳужжатларини сўратиб олиб, ўрганиб чиқдик... Ҳеч қўрқадиган жойи йўқ: бир бемаъни тухматнинг қурбони бўлган экан...

Бу гап Иззатулла аканинггина эмас, ҳаммамизнинг ҳам бошимизни эгиб юборди. Зокиржон ака давом этди:

— Айтайлик, бу одам арзимаган тухмат билан олти йил ётиб келибди. Хўш, бундан ким наф кўрди? Ҳайрон бўляпсизлар шекилли? Тўғри, прокурорнинг ўзи шунақа деса қизиқ туюлади. Бироқ инсон тақдири билан шуғулланадиган одам — у ким бўлишидан қатъи назар — гапнинг индалосини айтиши керак! Мен шундай деб биламан. Мана, масалан, борди-ю, ҳалиги гаплар билан Акмал ака яна қамалиб кетди дейлик. Хўш, Иззатулла ака бундан нима наф кўради? Уйлаш керак, ахир. Лекин бунини Иззатулла ака ўйлаб кўрдимикин? Уйлайманки йўқ; ҳалиги гапларга қараганда ўзи ҳам дурустроқ тасаввур қилолмайдиганга ўхшайди ўзининг нима қилиб қўйганини. Тўғри кимнинг айби бўлса у жазосини тортиши керак. Аммо бу ерда мен ҳеч қандай жинойий иш кўраётганим йўқ. Аксинча бояги жиноятлари учун Иззатулла аканинг ўзини ва ўғлини жинойий жавобгарликка тортишимиз лозим бўлиб турибди. Лекин буларни судга бериш ёки бермаслик масаласини сизлар ўзларингиз ҳал қилинглар. Мен фақат шуни айтишим мумкинки, одамлар, эҳтиёт бўлинглар! Инсон умри, тақдири билан ҳазиллашманглар. Одам осонлик билан дунёга келмайди, уни қадрланглар. Ҳамма гап ўзларингизда! Менинг айтадиган гапим шу сизларга... Хўш, энди гап сизга, Акмал ака.

Акмал ака ҳаяжонда аста ўрнидан турди:

— Гапирадиган гап ҳам қолмади назаримда. Ҳам-маларингизга катта раҳмат!— Унинг кўнгли бўшаб кетди.— Раҳмат! Аммо Иззатулла акани шунчаликка борар деб ҳеч ўйламаган эдим... У кишини мен яхши билмайман, сизлар биласизлар. Ҳарҳолда яхши иш қилмади... Энди унга қандай жазо бериш — ўзларингизга ҳавола...

Иззатулла ака гўё ўтирган жойига сингиб кетди. Зокиржон ака папкасидан қоғоз олиб, Акмал акага узатди:

— Кеча ишингизни кўриб чиқиб, сизни буткул оқлашни мақсадга мувофиқ деб топдик. Мана, оқланганингиз ҳақида ҳужжат.— Табриклайман!

— Катта раҳмат!— деди Акмал ака ва ҳаяжондан кўзларига ёш келди.

— Ихтиёрингиз. Қоламан десангиз, ўзингиз ўрганган жой. Кетаман десангиз, яна ўзингиз биласиз. Мана, ўртоқлар кузатиб қўйишади,— деди Зокиржон ака яна.

— Бўшатадиган бригадиримиз йўқ,— деб ҳазиллашди Султон бобо.

— Хотиржам бўлинг, оқсоқол,— деди Акмал ака.— Ваъдамнинг устидан чиқаман. Чаловни тугатиб, сўнг...

— Яшанг. Ишламасангиз ҳам мана шу гапингизнинг ўзи етарли!— Султон бобо севиниб кетди.

— Бўлмаса, ўртоқлар, келганларингиз учун раҳмат!— деди Зокиржон ака.— Бошқарма аъзолари билан коммунистлар қолсин, гап бор.

Ҳаммамиз кўчага чиқдик. Қуёш икки терак бўйи кўтарилиб қолибди. Худди бир неча кун мажлисда ўтириб чиққандай эдик.

* * *

Ҳамма хурсанд, гўё юракларида анчадан буён бир чигил тугун юрган-у, ўша тугун бугун ечилгандек эди. Акмал ака ҳам худди ёш боладек ёшариб кетганди. Ҳаракатлари чаққон ва юз-кўзларида табассум жилванларди.

Бизлар кетгандан кейин мажлис яна давом этибди. Иззатулла акани партия аъзолигидан ўчириб, колхоз бухгалтерлиги вазифасидан озод қилишибди.

Бу гапларни ҳозиргина Жумабек топиб келди. Акмал ака индамади. У ўзининг оддий одамлар орасида қадр топа билганидан, шунча дўст-ёр орттирганидан, ўзининг бу қишлоқда ёлғиз эмаслигидан, ишонч-адолат-

нинг кучи ва унинг мавжудлигидан чексиз мамнун эканлиги шундайгина билиниб турарди.

Одатдагидек ариқ бўйида қатиқ ичиб, Таташ билан Акбарнинг гапларидан кулишиб ўтирганимизда, шаҳар томондан келаётган аравага кўзимиз тушиб қолди. Эшмат аканинг араваси. Бизларга чамаси икки юз метрча қолганида тўхтади. Устидан Эшмат акам билан озгингина, шаҳарча кийинган, орқасига халта осиб олган бир бола сакраб тушиб, биз томонга қараб кела бошлади. Акмал ака сакраб ўрнидан турди. Тупугини қулт этказиб ютинди-да, бирдан хурсандчилигини ичига сиғдиролмай:

— Фарҳод! Ўғлим! Қанотим!— деб қичқириб юборди.

НИҲОЯСИ

Шундан бери йигирма марта қовун пишиғи ўтди. Бу гапларнинг ҳаммаси тарих бўлиб қолди.

Бошқа нимани ҳам айтай? Акмал акамни Қарқалидан қандай қилиб жўнатганимиз, қишлоқ аҳли уни қандай қилиб кузатиб қўйганини айтайми? Ёки Акмал акам уч йилдан сўнг Аъзам иккаламизни Тошкентга чақириб олиб, ўқишга киритиб қўйганини айтайми? Ё бўлмаса, Машҳурага қандай қилиб уйланганимни гапириб берайми?.. Ҳа, айтгандек, ўғлим Эркин Акмал аканинг набираси, Машҳура — қизлари бўлади!..

Бу гаплар сизни унча қизиқтирмайди. Яхшиси Акмал акам ҳақида гапира қолай: ҳозир у кишининг ишлари ёмон эмас. Диссертация ёқлаганига ҳам анча йил бўлиб қолди. Филология фанлари кандидати. Академиянинг Тил ва адабиёт институтида катта илмий ходим бўлиб ишляпти. Адабиётшуносликка оид уч-тўртта китоблари ҳам нашр этилди. Дарсликларда ҳам қатнашиб туради. Пўлат амаким: «Айтмайсанми академикларингга! Дарсликларнинг тили ғализлашиб, сифати пасайиб кетяпти-ку!» деганида, Акмал акамни назарда тутди.

Акмал акам шундан бери Қарқаралига тез-тез келиб турарди. Охиргиси — Супабек отамизнинг таъзияларида ҳам келиб кетибдилар. Мен Тошкентда эдим.

Таъзияда соқол-мўйлови ўсиб кетган бир киши нуқул кулармиш. Акмал акам одамлардан: «Қим у?»— деб сўраган эканлар, одамлар: «Таташ», дейишибди. Кейин Акмал ака: «Ҳа, мулла Таташ!»— деб унинг олдига

борган эканлар, у тиржайиб құя қолибди. Танимабди.

Айтгандек, эсимдан кўтарилаёзибди, сизга қабр ҳақида гапириб бермоқчийдим... Уша мен беихтиёр бориб қолганим, айланаси нураб, теваракларини ўт босиб кетган, катталиги бир кетмон тупроқча келадиган ғарибгина қабр — Иззатулла аканинг қабри эди. У киши Акмал акамлар Қарқаралидан кетганларидан сўнг бир йилга қолмай вафот этган эди.

— Виждон азобидан ўлди!— дейдилар Пўлат амакимлар уни эслаб.

— Суд ҳукмидан ҳам виждон ҳукми оғирроқ тегибди-да, бечорага,— деб ачинадилар Акмал акамлар.— Ушанда оқсоқол: «Ёқадан олган душмандан, почадан олган ит ёмон. Бу душман эмас, ит!»— деб жуда тўғри айтган эдилар. Бир итлигини қилди-қилди-да. Бироқ нима учун у шундай қилди — ўзи ҳам тушунолмай кетди... Душманда виждон бўлмайди, лекин қабиҳ мақсад бўлади. Мана, масалан, виждони бўлмагани учун Ориф Юнус ҳамон ҳаёт юрибди... Агар унинг ҳам виждони бўлганда, эҳтимол, Иззатулла акадан ҳам илгарироқ кетган бўлармиди ҳаётдан кўз юмиб...

— Кўриб турасизми уни?

— Кўрганда қандоқ! Гўё ҳеч нарса бўлмагандек... Қизиғи шундаки, мабодо мен тўғримда гап кетса, биринчи бўлиб Ориф сўз олади. Ҳали ҳам гап бермайди одамларга. Қулоч-қулоч нутқ сўзлайди мажлисларда...

Ҳар борганимда Акмал аканинг иш столида ўша бирга ёзганимиз кундаликни кўриб, ўқиб тураман. Ажойиб гаплар бор унинг ичида. Ҳозир ўша кундаликнинг ёнига яна иккита қалин-қалин дафтар қўшилибди. Мен уларни қўлимга олиб варақлар эканман, ҳаёт саҳифаларини варақлагандек бўламан. Қани энди шу дафтарлар дурустроқ, забардастроқ бир адиб қўлига тушса-ю, каттароқ роман битилса, дейман. Эҳтимол, буни Акмал акамларнинг ўзлари ёзар...

Ажаб эмас!

НУРЛИ ХОТИРАЛАР ЖИЛОСИ

Ҳурматли китобхон! Сиз ҳозиргина Носир Фозиловнинг ўзбек ва қозоқ адабиётининг йирик алломалари, устоз адиб ва шоирлар ҳақидаги хотиралари билан танишиб чиқдингиз. Хотиралар баҳонасида Ойбек, Мухтор Аvezов, Ғафур Ғулом, Миртемир, Мақсуд Шайхзода, Абдулла Қаҳҳор, Собит Муқонов, Абдулла Тожибоев, Уйғун каби устоз санъаткорлар билан ҳамсуҳбат, ҳамдавра бўлдингиз. Мен ҳам худди сизнинг ҳолатингиздаман.

Дарҳақиқат, бу асарларни ўқир экансиз, адабиётимизнинг жонли тарихи ўзининг бутун кўлами, мураккаблиги, ёрқин бўёқлари билан намоён бўлади. Ҳаётимда кўп хотиралар ўқиганман. Саркардалар, олимлар, сайёҳлар, адиб ва шоирлар хотиралари ва ҳоказо. Бироқ хотирада ҳам хотира бор. Китобдаги хотиралар нурли, ўқиганингда бутун вужудинг жимирлашиб кетадиган, гоҳ энтикиб, гоҳ ўкинч ҳис этадиган, гоҳ ғурурдан кўнглинг ўсадиган, агар таъбир жоиз бўлса, адабиётимизнинг тақдирномаси, деб аталишга лойиқ ёдномалардир. Шу маънода Н. Фозиловнинг Собит Муқонов ва Ойбек ҳақидаги хотираларини эслаш ўринли. Собит оғанинг Ойбек домла ёқтирган тошга унинг номини ўйдириб ёздирishi кишини нақадар тўлқинлантиради, ўша тошнинг тасодиф туфайли йўқ бўлиб кетганини билиб ўкинаси. Четдан қараганда жуда оддий воқеа: Олмаота атрофидаги сайрлардан бирида Ойбек домла сой ўртасидаги катта юмалоқ тошни кўриб ҳайратга тушади. Адибни тошнинг фавқулодда ажиб кўриниши лол қолдиради. Уни ҳатто жонсиз тош ҳам қувонтира олгани Собит оғага қаттиқ таъсир қилади. У бир куни тош ёнига ўймакор устани олиб келади ва унга ушбу харсангни дўсти Ойбекка бағишлаганини айтиб ёздирди, гўё лутф қилади. Китобда шунга ўхшаш, ўқувчини ҳаяжонлантирадиган, устоз адиларимизга меҳр туйғуси уйғотадиган самимият билан йўғрилган воқеий ҳикоялар анчагина.

Адиб ёки шоирнинг асарини ўқиган бошқа, унинг ўзи билан ҳамсуҳбат, ҳамдавра бўлган бошқа. Бироқ ҳамма ҳам ижодкор билан бевосита учрашиши, ҳамсуҳбат бўлиши қийин. Учрашганингда унинг барча фазилатларини тўла англаш бундан ҳам қийин. Шун-

дай пайтда адабий хотиралар ёрдамга келади. Уларда ижодкорнинг тўлақонли қиёфаси, адабий ҳаётнинг бутун кўлами кўз олдинда намоён бўлади. Армонинг ушалади: ўзинг севган адиб ёки шоир билан яқиндан танишасан. Носир Фозилов худди шу маънавий эҳтиёжни ҳис қилган ҳолда қўлига қалам олган, ўқувчига устоз санъаткорлар ҳаётининг қизиқарли саҳифаларини ҳикоя қилиб беришга аҳд қилган.

Носир Фозилов хотиралари биз ўқиб юрган одатдаги ёдномалардан фарқ қилади: улар ишлатилавериб сийқаси чиққан схемалардан ҳоли. Хотиралар мазмунини бу асарлар муайян ижодий эҳтиёж — шунчаки у ёки бу ёзувчи билан танишганини билдириш ёхуд ўзини ҳам халойиққа бир оз таништириб қўйиш ниятида эмас, балки ёзмаса бўлмайдиган, маънавий талаб туфайли яратилганини кўрсатиб турибди. Баъзан шунақаси ҳам бўладики, нуфузли газета ёки журналда таниқли бир адиб, шоирнинг устоз санъаткор ҳақидаги эсдаликларини ўқиб, бир хил бўлиб кетасан, киши. Сабаби у киши бирор бир устоз ҳақида қизиқарли тафсилотга, ҳали ўқувчига номаълум маълумотларга бой хотирасини сўзлар экан, шу баҳона, мунаққидларимиздан бири ўринли киноя қилганидек, «ўзлари ҳақида ҳам жиндек кўтариб гапириш»нинг хонаси келди, деб ҳисоблайди. Ана шундан сўнг хотира муаллифининг бирор бир устоз адиб, тўғрироғи, ўз «мен»и ҳақидаги эсдаликларини тишини-тишга қўйиб ўқийверасиз: устоз ёзувчи хотира авторини таланти сифатида биринчи бўлиб кўрган, унинг ўртача асари ҳам устозни ҳаяжонга солган, устоз уни турли хуружлар, маломатлардан ҳимоя қилган ва хуллас, ҳоказо, ҳоказолар... Баъзан хотирами ёки ўз-ўзини тарғиб қилишми, билмай қоласан, киши. Шундай пайтда таржиман ҳол эмаски, фақат ўзи ҳақда гапирилса, дегинг келади. Қувонарлиси шундаки, мазкур китобдаги хотираларда бундай уринишни кўрмаймиз.

Мажмуадаги ёдномалар орасида Ойбек, Собит Муқонов, Абдулла Қаҳҳор, Миртемир ҳаёти билан боғлиқ ҳикоялар диққатга сазовор. Уларда ёзувчи қуруқ хотираларни ифодалаб қолмайди, балки ўз ҳаётида устоз ижодкорлар билан кечган ёрқин воқеаларни келтиради, диққатини кўпроқ санъаткорлар характерларининг кўз илғамас бирон муҳим жиҳатларига қаратади, улардан ўқувчини огоҳ этади, бунда юқорида таъкидлаганимиздек, ўз шахсини олдинги планга чиқармайди. Бироқ бу мураккаб вазифа. Негаки, машҳур француз адиби Ж. Сименон эътироф этганидек, хотира ёзиш — энг мураккаб, сермашаққат меҳнат. Унда фақатгина ўз эсдаликларини самимий изҳор эта олган қаламкашгина ўз-ўзини тарғиб қилишдан сақлана олиши мумкин. Носир Фозилов бу нозик ишнинг урдасидан чиқа олган.

Китобдаги хотираларнинг муҳим хусусиятларидан бири уларда адабий сиймоларнинг тўлақонли акс этганлигидир. Биз буюкликка, буюк кишиларга ихлос қўйганда кўпинча уларнинг буюклиги, улуглиги нимада эканлигини ҳамиша ҳам тўла идрок этавермаймиз. Ёзувчи ўз хотираларида Ойбек, Миртемир, Абдулла Қаҳҳор, Собит Муқонов каби сиймолар буюклигининг, суюклигининг моҳияти уларнинг одамийлигида, бағри кенлигида, дўстга, элга садоқатлилигида эканлини қизиқарли мисоллар ёрдамида кўрсатиб ўтади. Шундай экан, бу ёдномаларда беҳуда дабдабали тасвир, ёқа ушлаб ўқийдиган саргузаштли воқеа йўқ, бироқ ижодкорнинг серташвиш ҳаёти, ҳақиқий ижодкорга хос соддалик ва буюкликнинг уйғунлиги бор.

Хотираларнинг аксарияти қозоқ адиблари, аниқроғи, ўзбек ва қозоқ ёзувчиларининг дўстона алоқаларига бағишланган. Ёзувчи худди шу мавзуда гапирганда эшилиб кетади. Бунинг сабаби бор: Носир Фозилов «ўзбеклар ва қозоқлар ўртасидаги кўприк» номини олган, ўнлаб насрий асарларни қозоқчадан ўзбекчага таржима қилган, бу билан икки қўшни халқ қардошлигини мустақкамлаган, «ўзбекларнинг қозоғи, қозоқларнинг ўзбеги»га айланган адиб. Шу маънода китобда биз ўқиган қозоқ адиблари ҳақидаги хотираларга ўхшаш ёдномалар ҳали қозоқ адабиётида ҳам яратилмаган, десак муболага бўлмас.

Хотираларда ўқувчига маъқул бўладиган фазилатлардан яна бири ёзувчи эсдаликларини баён этиш асносида ўзи қаламга олган адиб ва у ижод этган давр адабий ҳаётини бўяб-бежамасдан атрофлича таҳлил қилади, ёш ижодкорлар учун ибрат бўларли хулосалар ясайди. Бунда хотиралар ўз доирасидан четга чиқади. Уларда ҳам у ёки бу ижодкорнинг қиёфаси характерли тарзда чизилади, ҳам адабий давр таҳлил қилинади, адиб мушоҳадалари ҳам хотира, ҳам тадқиқот тусини олади. Ёдномаларнинг услуби, ундаги зукко, нозик кузатишлар бундай усулда ва эҳтиросли, нишонга тегадиган тилда фақат Носир Фозилов ёза олишига ишонч ҳосил қиласиз. Адиб устоз Ойбек ҳақидаги хотираларидан бирида «Ойбек ҳақида бирор гап айтадиган одам, назаримда, домланинг ўзидек доно, домланинг ўзидек зукко бўлиши керак», дейди. Бизнингча, ушбу таърифни муаллифнинг ўзига нисбатан ҳам қўллаш жониз бўлур эди.

Устоз адиблар ҳақидаги хотираларнинг ҳар бирини мустақил, тугал асар, мукаммал бир портрет сифатида ўқиймиз. Китоб билан танишар экансиз, ўзингизни улкан санъаткор даврасига кириб, гурунгида иштирок этиб колгандек ҳис этасиз. Бу ерда Ойбек домланинг ўзида катта бир маънони акс эттирган унсиз ингоҳини, Ғафур Ғуломнинг қувноқ қаҳқаҳасини, Абдулла Қаҳҳорнинг нимтабассумини туйғандек, Миртемир домланинг «Хўш, жиян, ишлар

қалай?» деган овозини, Мухтор оға, Собит оғаларнинг беғубор кулгисини эшитгандек бўласиз.

Хотираларни ўқиётганда муаллифнинг кузатувчанлигига, арзимас туюлган кичик бир деталдан улкан мазмун топа олганига тан берасиз. Бунинг учун сойдаги харсангтош, чўпон йигит хуржундаги тери, сигарет баҳонасида берилган пул ва шу сингариларни эслаш кифоя. Муаллиф уларни ўз хотираларида шундай ўрнида ва вақтида келтирганки, натижада қаламга олинган адабий воқеа ўқувчи кўз олдида бутун кўлами билан гавдаланади.

Адабий хотира — мустақил жанр. Унинг ўз талаблари бор. У муаллифдан воқеаларни изчил, муайян этикетни сақлаган ҳолда баён этишни талаб қилади. Бошқача айтганда, адабий хотира кўрган-кечирганларни шунчаки тасвирлашдан иборат эмас, у тугалланган, муҳим бир воқеа тасвиридан иборат бўлиши лозим. Адабий ёдноманинг ана шундай намунаси рус ёзувчиси В. Субботиннинг В. В. Маяковский, С. Есенин каби шоирлар ҳақидаги хотираларида ўқиймиз. Хусусан, ўқувчи адибнинг С. Есенин ҳақидаги хотирасидан шоирнинг машҳур «Форс оҳанглари» туркумидаги шеърларнинг яратилиш тарихини билиб олади, Есенин таржимаи ҳолининг яна бир қизиқарли саҳифаси билан танишади. Носир Фозилов хотиралари ҳам адабий ҳаётимиздаги муҳим тарихий нуқталарни ҳикоя қилишга бағишланган. Чунончи, «Абай» романининг ўзбекча нашри, Ойбек домлага ёғдирилган маломатлар билан боғлиқ воқеалар ана шундай таассурот уйғотади.

Китобда адибнинг адабиётимизнинг бирмунча ёш авлоди вакиллари ҳақидаги ихчам чизгилари ҳам жой олган. Саида Зуннунова, Саид Аҳмад, Одил Еқубов ҳақидаги чизгилар тўйхат мазмунида бўлса-да, улар ўзининг самимийлиги, беғубор юморга йўғрилганлиги билан ажралиб туради. Тўғри, хотираларда бир оз вазминроқ айтилиши керак бўлган ўринлар ҳам мавжуд, бироқ улар муаллиф ёдномаларининг асосий мазмунига соя соломмайди.

Китобдан «Қуш қаноти билан...» номли қисса ҳам жой олган. Бу қиссани адиб хотираларини мантиқий давом эттирувчи асар дейиш мумкин. Асар истеъдодли адабиётшунос Тўхтасин Жалоловга бағишланган. Қиссада Сарвар исмли ўспирин ва туҳматга учраб ноҳақ қамалган Акмал аканинг ҳаёти, улар ўртасидаги дўстлик тасвирланади.

Акмал ака қамоқдан бўшаб сургун муддатини ўтагани Туркистон қишлоқларидан бирига юборилади. У бу ерда ҳар хил одамларга дуч келади. Қишлоқ аҳли унинг кўнглини кўтаради, ҳақиқат кучига ишонч билан қараб, ҳаётда ўз ўрнини топишига кўмаклашади. Бунда Пўлат ака, Эшмат ака, Супабек ота, Султон бобо каби бағри кенг, меҳрибон кишиларнинг хизмати катта бўлади. Туҳмату ма-

ломатлар, қамоқ ва сургун машаққатларидан асаби қақшаган, кўнгли чўккан Акмал ака худди ана шу соддадил, бироқ одамохун кишилар, уларнинг беғараз ғамхўрлиги туфайли ўзини ўнглаб олади, ўзининг бу тушкун аҳволига фақат икки-уч амалпараст, худбин кимсалар сабаб эканига тушуниб етади. Энди у ўзини тенг ҳуқуқли инсон деб билади. Бунинг исботи сифатида Акмал ака кундалигида қуйидаги ёзувлар пайдо бўлади: «*Менга энг маъқули шу бўлдики, ишонч билдиришди. Чаловга ҳам сиз раҳбарлик қиласиз дейишди. Ишонч! Қанчадан бери қидириб юрибман бу ишончни мен? Мана етти йил бўляпти уни қидирганимга! Назаримда, энди уни қидириб юрган йилларим қисматимдек бўлиб орқада қолгандек кўринади. Ишонч менда руҳ пайдо қилди. Мен бир мажруҳ қуш эдим, у менга қанот бахш этди*». Асар сўнггида уни янада кўтаринкироқ кайфиятда кўрамиз: «*Сенга ишониб иш топширгандан кейин, қилиш керак-да! «Қанча машаққат чексанг ҳам ҳаётдан умидингни узма! Умид — ўрга, умидсизлик гўрга тортади!» дебди бир донишманд. Уша донишманднинг заковати қаршисида тиз чўкаман. Назаримда, ишонч билан умид эгизак бўлса керак. Айниқса ҳозирги шароитда умидим катта*».

Асар ўспирин Сарвар тилидан ҳикоя қилинади. Ёзувчи даврни ўспирин қалб призмасидан ўтказиб тасвирлайди, бироқ бунда объективликни назардан қочирмайди, ёш қаҳрамон билан бирга севиhib, бирга қайғуради. Асарнинг қаҳрамон тилидан ҳикоя қилиниши образни монолог ёрдамида чуқур идрок этишга имкон беради.

Қиссада Акмал ака образи алоҳида меҳр билан чизилган. Адиб уни гражданлик, инсонийлик ҳуқуқи ноҳақ камситилган киши, эзгулик, одабийликнинг тимсоли сифатида кўрсатади. Акмал ака кўз ўнгимизда бугунги кунда сафимизда етишмаётган фан, адабиёт, маданиятнинг кўплаб вакиллари тимсоли, уларнинг ёрқин руҳи бўлиб, айбни замонага қўйиб, бу бир хатолик бўлган эди, деб хаспўшлашга қарши курашишга даъват бўлиб гавдаланади. Хайриятки, партиямиз бу хатоликларни муносиб баҳолади, ҳали ҳам ўзи маънавий қашшоқликларини «хушёрлик» ниқоби билан ёпиш, кун кўришга уринаётганларни жиловлаб қўйди. Яқин йилларда грузин киночилари томонидан суратга олинган «Илтижо», «Орзу дарахти»; «Тавба-тазарру» каби фильмлар, Нодар Думбадзенинг «Абадият қонуни», Чингиз Айтматовнинг «Асрга татигулик кун» ва шунга ўхшаш романлар ана шу машъум хатоликларга яна йўл қўймасликка чақирувчи асарлардир. «Қуш қаноти билан...» қиссаси ана шу мавзунинг тўлдирари. Муҳими шундаки, адиб қиссани бундан чорак аср муқаддам, ҳали юқоридаги хатоликлар таъсири бутунлай сўнмаган, айрим шуҳрастпараст, ҳасадгўй кимсалар ҳар бир софдил кишидан нуқсон излашда давом этаётган пайтларда ёзиб битиришга

улгурган эди. Шу маънода қисса бу мавзудаги энг муваффақиятли асарлардан бири сифатида баҳоланишга лойиқ.

Қиссадаги бошқа образлар ҳам пухта ишланган. Пўлат ака, прокурор Аҳмедов, Супабек ота, Султон бобо, Эшмат ака, Маржонбек, Сарварнинг онаси, Аъзамжон, Жалил каби қаҳрамонлар хушфеъл, оқкўнгил, раҳмдил, меҳнаткаш кишилар сифатида тасвирланади. Улардаги барча яхши сифатлар бош қаҳрамонлар Сарвар, Акмал ака образларига марказлаштирилади. Уқувчининг уларсиз бош қаҳрамонлар характерини, асар моҳиятини чуқур англаши қийин. Шу ўринда қиссада алоҳида меҳр билан тасвирланган Супабек ота образи эътиборга лойиқ. Супабек ота Акмал ака сўзи билан айтганда «ҳеч қандай пардозсиз, адабиётга шундай кирса бўладиган баққувват образ. Сўзлари ҳикматли; «турмушнинг ўзидек кекса, тўзимли». Дарҳақиқат, шундай. Ёзувчи бу образ орқали Акмал ака характерини мукаммал гавдалантиришга эришган.

Асарда Иззатулла ака ва унинг ўгли Ҳасан кўзойнак, Акмал аканинг хиёнаткор шогирди Ориф салбий кучлар вакили сифатида ҳаракатлантирилади. Шу ўринда мавжуд вазиятдан одамларни ўз иродасига юргизиш, амал илинжида фойдаланишга уринган, ўзини қонун ҳимоячиси қилиб кўрсатиб, халқ мулкани талаб, бойлик орттириш билан шуғулланган колхоз бухгалтери Иззатулла аканинг худбин қиёфаси адиб томонидан жуда ишонарли чизилганини қайд этмоқ керак. Асар ниҳоясида Иззатулла фож этилади. Уни колхоз, қишлоқ аҳли муҳокама этадилар. Бироқ бутун жамоа олдида мағлуб ҳолда ҳам ўз ниқобидан — қуролидан воз кечишни истамайди. «Ҳарҳолда, ҳушёрликка ўргатади бизни Совет ҳукумати...», Акмал ака Сарварнинг Иззатулла ака ва у кабилар билан зиддиятлари ўқувчига ҳаётнинг ва кишилар табиатининг мураккаблиги олдида агар киши ўз эътиқодига содиқ бўлиб, ҳақиқат кучига чиндан ишонса, ҳар қандай қийинчиликка бардош бера оlishини кўрсатади.

Асарнинг яна бир муҳим хусусияти шундаки, унда фронт ортидаги ҳаёт ишонарли, ҳаяжонли тасвир этилган. Уқувчи қисса билан танишар экан, ўзини ўша давр воқеалари оғушида кўради, қаҳрамонлар билан бақамти суҳбатлашаётгандек бўлади. Қисса сизни олис болалик йилларига, тўплар овози етиб келмаган, бироқ уруш фожиалари кириб келган қишлоқ кўчаларига етаклайди. Кўнгли юмшаб қолган, боладек соддадил кексалар, юриш-туриши вазминлашиб, катталардек, жиддий сўзлаётган болалар билан учрашганда сира ажабланмаймиз, чунки улар қиссада ўз даврининг фарзандлари сифатида ҳаёт мантиқига мос тарзда тасвирланади.

Ёзувчи ўз қаҳрамонини баъзи асарларида бўлганидек етаклаб юрмайди, улар фақат буйруқ бажарадиган, айтганини адо этадиган

эмас, балки мустақил ҳаракат қиладиган, қалбан, табнатан ватан-парвар, юрт, эл қайғусини ўз қайғуси сифатида биладиган, ғаму хурсандчиликни барабар баҳам кўраоладиган жонли, ҳақиқий одамлардир. Шу ўринда муҳим бир нуқтани таъкидламоқчимиз. Қиссанинг муваффақиятли чиқишида, севиб ўқилишида аввало ёзувчининг ўзи чуқур ҳис қилган мавзуга қўл ургани бўлса, иккинчидан унинг қишлоқ муҳитида вояга етгани, шу туфайли қишлоқ кишилари психологиясини яхши билганлиги муҳим аҳамиятга эга бўлган. Мана бу гўзал тасвирга эътибор беринг:—«Тепа устида таёғига суяниб подачи турибди. Болалар, хотин-халаж сигирларини ўша ёққа ҳайдаб кетишяпти. Ерга гўё гулдор гилам тўшаб қўйилган дейсиз. Кўм-кўк майса шудринг қўнган майин барглари билан оёқларингни ялайди. Чучмомалар гуллаган, узоқ-узоқлардаги тўптўп қизил лолалар назарингни тортади. Ҳали қуёш чиқмаган, уфққа тикилсангиз ғалати ажойиботларни кўрасиз. Осмон этагида кумуш ҳовур ўйнайди. Узоқдаги боғлар ҳам, тоғлар ҳам, уйлар ҳам ана шу кумуш ҳовур билан чулғаниб товланиб тургандек». Бу сатрларни ўқиб дил яйрамаслиги мумкин эмас. Ёки асар қаҳрамони Сарварнинг «тандирдан эндигина узилган, ҳиди кишини маст қилувчи сўлқилдоқ жайдари нонни сопол косадаги муздек сувга ботириб еганмисиз?» деган сўзларини ўқир экансиз беихтиёр ютиниб қўясиз. Бу тахлит сеҳрли тасвирлар асар жозибасини оширган. Хуллас, асарда ёзувчининг кўргани — ҳаётгий тажрибаси билгани — бадний маҳорати билан уйғунлашганини кўрамиз. Натижада «Қуш қаноти билан...» қиссаси ўқувчини Ватани, инсонни севишга, унга ишонишга ундовчи, ноҳақлик, қабоҳатга нистабан ғазаб ва нафрат уйғотувчи улкан тарбиявий кучга молик асарга айланган. Асар қаҳрамонларидан бири прокурор Аҳмедовнинг қуйидаги сўзлари хотирақиссанинг моҳиятини ифодалайди: «...Одамлар, эҳтиёт бўлинглар! Инсон умри, тақдири билан ҳазиллашманглар. Одам осонлик билан дунёга келмайди, уни қадрланглар. Ҳамма гап ўзларингизда!»

Ушбу китобдаги ёдномалар Носир Фозилов бошлаган катта ишнинг дебочаси. Ёзувчи устоз адиблар ҳақидаги хотираларини ёзишда давом этапти. Ҳам фаол ижодий иш — янги қисса ва ҳикоялар яратиш билан шуғулланиш баробарда узоқ йиллар олдин кечган воқеаларни хотирада қайта жонлантириб ёдномалар битишнинг ўзи бўлмайди, албатта. Бироқ адиб ишнинг уддасидан чиқяпти, унинг мазкур китобга киритишга улгурмаган, ёзишда давом этаётган хотираларининг мазмуни билан танишиб бунга ишонч ҳосил қилдик. Хусусан, Ғафур Ғулом ва Собит Муқоновлар дўстлиги ҳақидаги туркум хотиралар адабий ҳаётимизда воқеа бўлиш табиий. Адибимизга ушбу машаққатли ва масъулиятли, бироқ хайрли ншда чексиз ғайрат, омад тилаймиз.

*СУННАТУЛЛО АҲМЕДОВ,
филология фанлари кандидати.*

МУНДАРИЖА

Ҳикоялар, эсселар

Туёна	4
Дўстлар	23
Кенглик	40
Танишув	50
Харид	55
Абдулла аканинг айтганлари	65
Асфальтда ўтов	68
Яхшиларга ёндашиб	75
Оғажон	85
Шоирнинг бахти	98
«Ўзларидан сўрасак»	105
Саида опамиз	111
Улкан адиб — меҳрибон оға	115
Саид Аҳмад бобо	117
Одил оға	122

Қисса

Қуш қаноти билан...	127
С. Аҳмедов. Нурли хотиралар жилоси	229

Фозилов, Носир.

Ф79 Устозлар даврасида. Ҳикоялар, эсселар ва қисса.— Т.: Еш гвардия, 1988.—240 б.

Ёзувчи Носир Фозилов анчадан бери устоз адибларимиз Гафур Гулом, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор, Собит Муқонов, Миртемир, Мухтэр Аvezов, Шайхзода, Тўхтасин Жалолов ва бошқа бир талай устозлар ҳақида воқеий ҳикоялар, эсселар ёзиб юрибди. Бу асарларда автор устозларга эҳтиром сақлагани ҳолда, уларнинг ҳаётида бўй берган ва ўқувчиларга ибрат бўларли воқеаларни қаламга олади.

Маълумки, ўзбек, қozoқ, қорақалпоқ адиблари ўртасида қадимдан бир ажиб қадрдонлик, дўстлик туйғуси мавжуд. Оқсоқолларимиз ўртасидаги бу шахсий дўстлик халқларимиз ўртасидаги катта маънодаги интернационал дўстликка айланиб кетган: халқларимиз қон-қардош, адабиётларимиз қон-қардош. Шоир айтганидай, ёзувчиларимиз бир-биринга устозу бир-биринга шогирд. Мана шундай оқибатли, самимий адабий дўстлигимиз фонида, айниқса, ёзувчиларимиз мулоқотларида ғалати, ибратомуз воқеалар бўлмаслиги мумкин эмас. Ёзувчи мазкур китобда шундай ибратомуз бир муҳаббат билан улар ҳақида ҳикоя қилиб беради.

Сўнгсўз муаллифи — филология фанлари кандидати Суннатулло Аҳмедов

Фозилов Н. В кругу мудрых: Рассказы, эссе и повесть.

Ў32

На узбекском языке

Фазылов Насыр

В КРУГУ МУДРЫХ

Рассказы, эссе и повесть

Редакторлар Э. Миробидов, Р. Маърупова

Расом Х. Лугфуллаев

Расмлар редактори Н. Абдуллаев

Техн. редактор У. Ким

Корректор С. Сайдолмов

ИБ № 2428

Теришга берилди 22.10.87. Босишга рухсат этилди 4.03.88.
Р-03522. Формати 84×108^{1/32}. № 2 босма қоғозга «Литературная»
гарнитурала юқори босма усулида босилди. Шартли босма
листи 12,16. Нашр листи 12,87. Шартли кр.-отт. 12,91.
Тиражи 60000. Буюртма 42. Баҳоси 95 т, Шартнома № 51-87.

Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети «Еш гвардия» нашриёти.
Тошкент, 700113. Чилонзор м-ви, 8-квартал, «Правда» газетаси кўчаси, 60.

Ўзбекистон ССР Нашриёт, полиграфия ва китоб савдоси ишлари
Давлат комитети Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш
бирлашмасининг 2-босмахонаси. 702800, Янгийул шаҳри,
Самарқанд кўчаси, 44.

АДАБИЕТ ИХЛОСМАНДЛАРИ
УЗБЕКИСТОН ЛКСМ МАРКАЗИЙ КОМИТЕТИ «ЕШ ГВАРДИЯ»
НАШРИЕТИ ҚУИДАГИ КИТОБЛАРНИ БОСМАДАН
ЧИҚАРДИ:

Азиз Қажумов
БЕРУНИЙ
ИБН СИНО
Тарихий қиссалар

Уткир Хошимов
ИККИ ҚАРРА ИККИ БЕШ
Қисса ва ҳикоялар

Ўктам Хақимали
ҚОРА ҚУЮН
Тарихий қиссалар

Черкез Али
ТУҒИШГАНЛАР
Қиссалар ва ҳикоялар

ЎЗБЕКИСТОН ЛҚСМ МАРҚАЗИЙ КОМИТЕТИ «ЕШ ГВАРДИЯ»
НАШРИЕТИ ҚУЙИДАГИ КИТОБЛАРНИ НАШРГА
ТАЙЕРЛАМОҚДА!

Неъмат Аминов
ЯЛЛАМА ЕРИМ
Ҳажвиялар

Фенимор Купер
МЕТИН ЮРАК ҚИССАСИ
Роман

Нодар Думбадзе
ОҚ БАЙРОҚЛАР, КУҚАРАЧА
Роман ва қисса

Хайриддин Султонов
УМР ЭСА УТМОҚДА
Ҳикоялар